

HAMMURABI

Marc Van De Mieroop Çeviren: Bülent O. Doğan

TÜRKİYE BANKASI
Kültür Yayınları

2.
BASIM

Genel Yayın: 2432

BİYOĞRAFİ

Marc Van De Mieroop
BABİL KRALI HİMMURABI

ÖZGÜN ADI
KING HİMMURABI OF BABYLON

ÇEVİREN
BÜLENT O. DOĞAN

COPYRIGHT © MARC VAN DE MİEROOP JOHN WİLEY&SONS LİMİTED İLE
YAPILAN SÖZLEŞMEYE İSTİNADEN YAYINLANMIŞTIR

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2010
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
LEVENT CİNEMRE

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ
EREN BAŞAĞAN

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASIM: OCAK 2012, İSTANBUL
II. BASIM: MART 2014, İSTANBUL

ISBN 978-605-360-481-5

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL
(0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin,
gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz,
yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr
www.iskulttur.com.tr

Marc Van De Mieroop

Babil Kralı Hammurabi

Çeviren: Bülent O. Doğan

İÇİNDEKİLER

Resimlerin Listesi.....	VII
Önsöz.....	IX
Harita.....	XI
Kronoloji.....	XII
Kısaltmalar.....	XIII
1. Bölüm	
İlk Yıllar.....	1
2. Bölüm	
Elam'ın Yenilgisi.....	15
3. Bölüm	
Larsa'nın İlhakı.....	31
4. Bölüm	
Eşnunna'nın Yıkılışı.....	39
5. Bölüm	
Kuzeyde Üstünlük.....	53
6. Bölüm	
Mari'nin Yağmalanması.....	63
7. Bölüm	
Yeni Devletin İdaresi.....	77
8. Bölüm	
Kanun Koyucu Hammurabi.....	95
9. Bölüm	
Hammurabi'nin Karakteri.....	107

10. Bölüm	
Hammurabi'nin Mirası.....	117
11. Bölüm	
Hammurabi Biyografisi Yazmaya Dair.....	129
Sözlükçe.....	139
Notlar.....	143
Kaynakça.....	149
Ek Okuma Rehberi.....	153
Dizin.....	155

Resimler

1.1	Büyük ihtimalle Kral Şamşı-Adad'ın buyruğuyla yapılmış zafer yazıtı.....	8
3.1	Larsa'da çıkarılan toprak tablet.....	36
4.1	Susa'da çıkartılan, bilinmeyen bir Eşnunna hükümdarının heykeli.....	40
5.1	Kattara tapınağının canlandırımı.....	60
6.1	Mari sarayının havadan görünüşü.....	65
7.1	Hammurabi'nin Larsa'daki iki adama yazdığı bir mektubun fotoğrafı.....	93
8.1	Hammurabi yazıtı.....	96
9.1	Susa kazılarında çıkarılan yaşlı adam başı.....	114
10.1	Hammurabi'ye düzölen bir methiyenin yazılı olduğu bir heykel parçası.....	120
11.1	Larsa'da çıkarılan bir diz çökmüş adam heykelciğı.....	131

Önsöz

Hammurabi, otuz sekiz yüzyıl önce yaşamış olmasına rağmen günümüzde pek çok insanın tanıdığı nadir Antik Mezopotamya şahsiyetlerinden biridir. Paris'teki Louvre Müzesi'nde sergilenen iki metre yirmi beş santim yüksekliğindeki dikilitaşa kazınmış meşhur kanunları, onun bu ününün sebebi ve teminatını oluşturmaktadır. Kral Hammurabi kanun koyucu olarak ünlenmiştir; kanunları Antik Ortadoğu halkındaki hukuk anlayışının en tanınmış ve belagatli ifadesidir. Yaklaşık 300 kanununda hırsızlık, cinayet, görev ihmali ve yönettiği insanların günlük yaşamlarındaki diğer pek çok alanla ilgili vakalara dair talimatlar bulunur. Bu kanunlar genellikle, bugün hâlâ mevcut olan adalet fikrinin ilk ifade edilişi olarak görülür. Hammurabi, kanunlarını taşa kazıdığı için hatırlanmayı hak ediyor ama bu kral başka birçok alanda da başarı göstermiştir: Hammurabi bir hükümdar, savaşçı, diplomat ve idarecidir. Kralın bu yönleri de yaşadığı dönemdeki tanıklıklara dayanıyor. Ama bu sefer bir dikilitaşa değil, günümüz Irak ve doğu Suriye'deki kazılarda çıkan sayısız kil tablette bulduğumuz tanıklıklar, toplumun genelinde pek bilinmiyor. Oysa bu tabletler hayranlık verici ve çok yönlü, fakat hatırlanmak istediği kadar merhametli olmayan bir adam portresi çizmektedir.

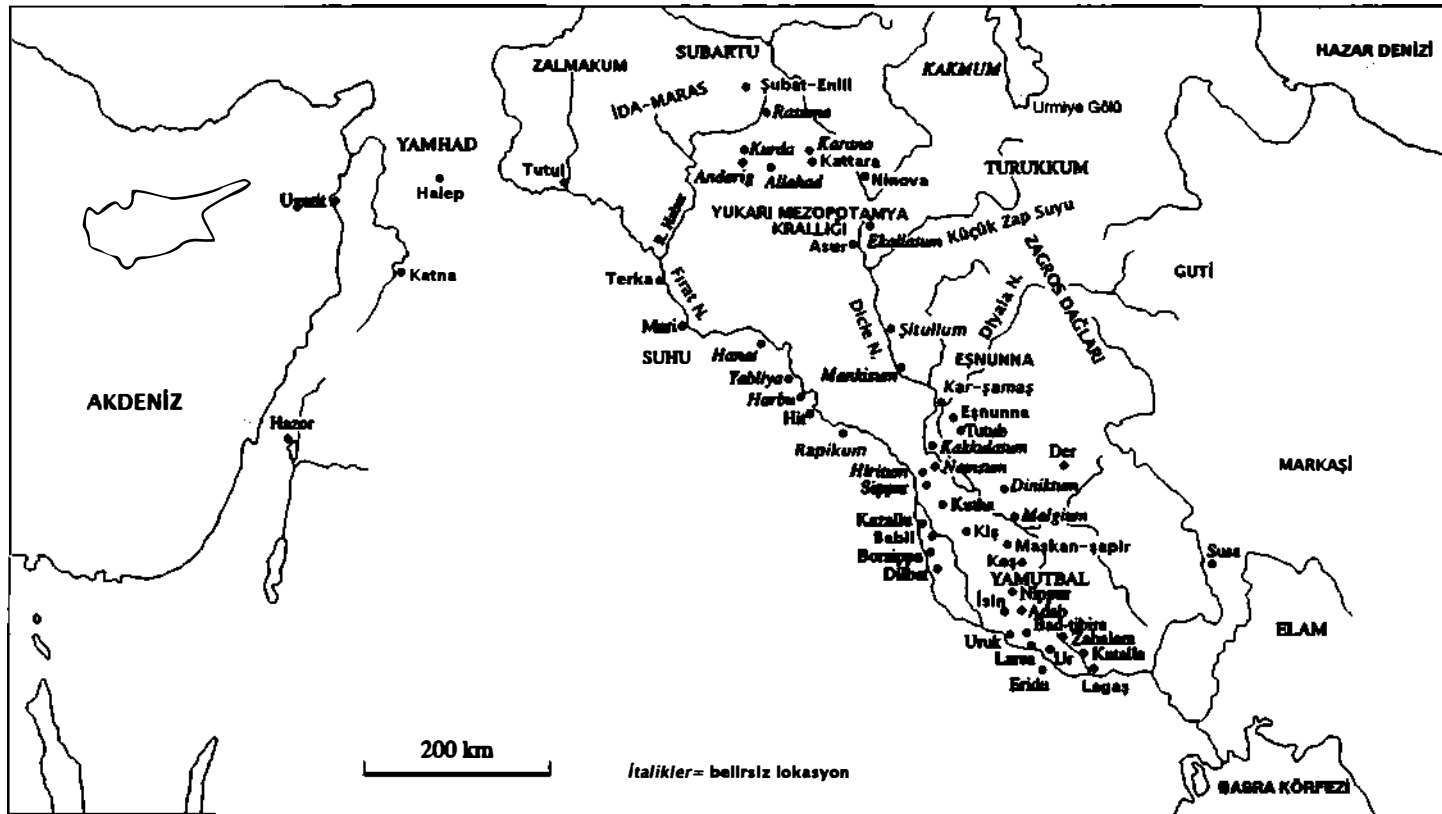
Hammurabi'nin dünyasının merkezi, bugünkü Irak'ın güneyinde, Bağdat'tan Basra Körfezi'ne ulaşan büyük Babilonya'dır. Hammurabi, güneybatı İran'dan kuzeybatı Suriye'ye kadar uzak bölgelerle de doğrudan temas halindeydi. Daha uzaklardaki kralları ve hükümdarları da tanıyordu. İran'dan Akdeniz kıyısına ve Anadolu'dan Mısır'a kadar tüm Ortadoğu'da yerel hanedanların yönettiği sayısız küçük devlet vardı. Bazıları diğerlerinden daha güçlüydü; kimileri komşularını fethedip daha büyük krallıklar yaratıyordu ama bu krallıkların ömrü uzun

olmuyordu. Yüzyıllardır siyasi birliğini sürdüren bir ülke olan Mısır bile bu dönemde düşman hanedanlar arasında bölünmüştü. Hammurabi, kendi dünyasındaki bu siyasi şablonu kısa süreliğine değiştirdi, çünkü fetihler sayesinde Basra Körfezi'nden içeriye doğru Dicle ve Fırat nehirleri boyunca 400 kilometrelik bir alanda tek bir devlet kurdu. Bu devlet geçici olsa da, Ortadoğu'nun şehir devleti sisteminden teritoryal devlet sistemine doğru evriminin bir parçasıydı.

Hammurabi, M.Ö. 1792'de başlayıp 1750'de biten saltanatının son üçte birlik kısmında bütün bunları başardı. Demek ki sadece halkına adalet getiren barışçıl bir kral değil, aynı zamanda fetihleriyle Antik Ortadoğu tarihinde temel değişimleri başlatan bir savaşçıydı. Hammurabi'nin ve çağdaşı olan diğer kralların diplomatik yazışmalarını da içeren, döneme ait bol miktardaki belgeye bakarak onun bu yönlerini incelemek mümkün. Söz konusu materyal, Hammurabi'nin dünya tarihinde kritik bir kişi ve muhtemelen hakkında ayrıntılı biyografi yazılabilecek ilk insan olduğunu gösteriyor.

Bu kitabı yazarken, Columbia Üniversitesi'nde doktora sonrası çalışma yapan Seth Richardson'un yardımlarından çok faydalandım. Bu göreve gelmesi Joseph Rosen Vakfı'nın cömert bursu sayesinde mümkün oldu. Bazı meslektaşlarım kimi resimleri ve onları kullanma iznini tedarik etme nezaketini gösterdi: Lamia al-Gailani Weir ve Donny George (Irak Müzesi), Ulla Kasten (Yale Babil Koleksiyonu) ve Jean-Claude Margueron (Mission archéologique de Mari). Stephanie Dalley, *Mari and Karana* (Mari ve Karana) başlıklı kitabındaki bir çizimi kullanmama müsaade etti. Tüm bu insanlara ve kurumlara büyük minnettarlık duyuyorum.

Marc Van De Mieroop

Kronolojiye Dair Bir Not

Hammurabi'nin iktidarının başlangıç ve bitiş tarihleri bu kitapta M.Ö. 1792-1750 olarak alınmıştır. Bu tarihler kulağa gerçeğinden çok daha yakın geliyor. Erken Mezopotamya tarihinin kronolojisi ve miladi takvime ne kadar uyumlu olduğu tam anlamıyla açık değildir ve araştırmacılar Hammurabi'nin iktidarını 70 yıl önceye ya da sonraya yerleştirmeyi gerektirecek farklı sistemler ortaya atmıştır. Ama burada en yaygın kronoloji verildi.

Babil yılı, modern yıla tekabül etmiyor ve Mart-Nisan gibi başlıyordu. Ayrıca ay takvimine göreydi ve yıllar, modern yıldan altı gün daha kısaydı. Babil yıllarının çoğu 30'ar günlük 12 aydan oluşuyordu ve ay ile güneş yılları arasındaki uzunluk farkını gidermek için zaman zaman ay sayısı 13'e çıkarılıyordu. Araştırmacılar belli bir kralın iktidarda kaldığı tarihleri belirlerken (örneğin Hammurabi'nin birinci yılı M.Ö. 1792'dir) yılın son ayının bizim Aralık ayına denk geldiğini varsaymış görünüyorlar. Ama durum böyle değildir ve yılın son ayı büyük ihtimalle M.Ö. 1791 Mart'ına denk gelecektir. Karmaşaya yol açmamak amacıyla, Babil yılının sonuna işaret etmek için "1792'nin sonu" gibi ifadeleri tercih edeceğim.

Kısaltmalar

Bu kitapta alıntılanan mektupların büyük bir kısmı Fransızca, Almanca ve İngilizce edisyonlar ve çeviriler içeren iki ayrı kitap dizisi halinde yayımlandı. Bu dizilere gönderme yapılacaktır.

Mari mektupları ilk olarak Fransızca dizide yayımlanmıştır: *Archives royales de Mari* (ARM).

- ARM I= Dossin, G. 1950. *Correspondance de Šamsi-Addu et ses fils*. Paris: Imprimerie nationale.
- ARM II= Jean, Ch.-F. 1950. *Lettres diverses*. Paris: Imprimerie nationale.
- ARM IV= Dossin, G. 1951. *Correspondance de Šamsi-Addu et ses fils (suite)*. Paris: Imprimerie nationale.
- ARM V= Dossin, G. 1952. *Correspondance de Iasmah-Addu*. Paris: Imprimerie nationale.
- ARM VI= Kupper, J. R. 1954. *Correspondance de Bahdi-Lim*. Paris: Imprimerie nationale.
- ARM XIII= Dossin, G. Ve diğ. 1964. *Textes divers*. Paris: Librarie orientaliste Paul Geuthner.
- ARM XIV= Birot, M. 1974. *Lettres de Yaqqim-Addu gouverneur de Sagarâtum*. Paris: Librarie orientaliste Paul Geuthner.
- ARM XXV= Limet, H. 1986. *Textes administratifs relatifs aux ménaux*. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations.
- ARM XXVI/1= Durand, J.-M. 1988. *Archives épistolaires de Mari I/1*. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations.

- ARM XXVI/2= Charpin, D. ve diğ.. 1988. *Archives épistolaires de Mari I/2*. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations.
- ARM XXVII= Birot, M. 1993. *Correspondance des gouverneurs de Quttunân*. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations.

Babil mektuplarının çoğu şu diziden alınmıştır: *Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung* (AbB)

- AbB 2= Frankena, R. 1966. *Briefe aus dem British Museum*. Leiden: E. J. Brill.
- AbB 4= Kraus, F. R. 1968. *Briefe aus dem Archive des Šamas-hazir*. Leiden: E. J. Brill.
- AbB 9= Stol, M. 1981. *Letters from Yale*. Leiden: E. J. Brill.
- AbB 10= Kraus, F. R. 1985. *Briefe aus kleineren westeuropäisc-
hen Sammlungen*. Leiden: E. J. Brill.
- AbB13= Van Soldt, W. H. 1994. *Letters in the British Museum
Part 2*. Leiden: E. J. Brill.

Hammurabi kanunlarından pasajlar Roth'un 1997 tarihli baskısından alınmıştır. Bu eserin kısaltması da CH'dir.

1. Bölüm

İlk Yıllar

Hammurabi, M.Ö. 1792’de Babil Kralı oldu. Tahta çıktığında Hepeyce genç olmalı, çünkü kırk üç yıl boyunca tahtta kaldı; ama kral olduğunda onlarında mıydı, yirmilerinde miydi, otuzlarında mıydı bilmiyoruz. O zamanlar yaşam süresi şimdikinden daha kısaydı, ama bazı kişilerin yetmişine kadar yaşamış olduğu biliniyor ve büyük ihtimalle Hammurabi de bunlardan biriydi. Annesinin adı bilinmiyor. Tahtta selefi olan babasının adı Sin-muballit’ti ve o da yirmi yıl krallık yapmıştı. Her ikisi de Babil şehrini ve çevresini yöneten bağımsız krallar hanedanından geliyordu. Hanedanın 1900 civarında başlayan saltanatı, 1600’lere kadar varlığını sürdürdü. Bu krallara artık Babil’in Birinci Hanedanı deniyor; Hammurabi de hanedanın en şöhretli mensubudur.

Siyasal olarak Babil, o zamana dek Mezopotamya’yı baştanbaşa kaplayan sayısız şehir devletinden –bir şehir merkezinden yönetilen küçük bölgelerden– biriydi. En eski şehir devletlerinin kuruluşu M.Ö. 3000’e kadar dayanıyordu, diğerleri daha yeniydi ve Hammurabi tahta çıktığı sırada Babil de henüz 400 yıldır varlığını sürdürüyordu. İkinci binyılın ilk yüzyıllarında şehir devletleri, Basra Körfezi’nden güney Türkiye dağlarına, günümüz İran’ının batısından Akdeniz kıyılarına kadar her yere dağılmış durumdaydı. Çoğu şehir devletinde kral ve etrafındakilerin kaldığı bir saray bulunuyordu. Hepsinin merkezinde, devletin baş ilahına tapınmak için kullanılan en az bir tapınak vardı. Hepsinin ordusu vardı; ordunun büyüklüğü nüfusa ve zenginliğe göre değişiyordu. Bu devletler çoğunlukla birbirine yakın oldukları ve nüfuslarını beslemek için tarım alanlarına ihtiyaç duydukları için çatışmalar ilişkilerinin normal bir parçasıydı. Dört bin yıl sonra kadim kaynakların merceğinden geçirerek oluşturduğumuz bakış açısından, bu şehirlerin sürekli birbiriyle savaş

halinde oldukları bile düşünülebilir. Kimi zaman bir şehir, askeri başarı elde ederek geniş toprakları fethedip diğerlerine boyun eğdirebiliyordu –belki bir kaç on yıl, belki bir yüzyıl– ama merkezi güç düşüşe geçtiğinde bağımlı şehir devletlerinin bağımsız hanedanları yeniden ortaya çıkıyordu. Ama şehir devleti ideali giderek çaptan düşüyordu ve teritoryal kontrolün sağlamaştırılması ağır ağır da olsa yaygınlaşıyordu. Hammurabi'den üç yüzyıl önce Mezopotamya'nın en güneyindeki Ur şehri, günümüz Bağdat'ından Basra Körfezi'ne kadar bir bölgenin (daha sonra buraya Babilonya denecekti) tamamını birleştirmişti ve Babil şehri de bu bölgenin içindeydi. Bu birlik dağıldığında kökenleri bu şehirlere değil göçebe çobanlara dayanan kişiler, yerel tahtlardan birkaçını ele geçirdi. Bu kişiler şehir halkından farklı bir dil konuşuyorlardı, yani Akkadca değil Amurru dili kullanıyorlardı ve kendilerine özgü gelenekleri ve tanrıları vardı. Ama şehirlerin hükümdarları haline geldiklerinde kadim kent adetlerini kabul ettiler, Akkadca yazıyı kullandılar ve hem ibadet hem yönetim bakımından şehir hükümdarlarının uygulamalarını benimsediler. Ne var ki, çifte geçmişlerini de unutmadılar: onlar aynı anda hem şehir kralları hem de aşiret şeyhleriydi (Bu tabir anakronik ve daha sonraki Ortadoğu terminolojisine dayanıyor, ama aradaki ayrım aşağı yukarı aynı).

Hammurabi de Amurru soyundandı. Antik Mezopotamya'daki tüm isimler gibi kısa bir cümleden oluşan adından da bunu anlamak mümkün. Pek çok isimde tek bir dil kullanılır. Örneğin Hammurabi'nin babası Sin-muballit'in adı tamamen Akkadcaydı ve “Tanrı Sin hayat verendir” anlamına geliyordu. Hammurabi sözcüğü ise Amurru dilinde “aile” (*hammu*) ile Akkadca sıfat “büyük”ten (*rabi*) oluşuyordu. (Kimi araştırmacılar bu adın tamamını Amurru dilinde okurlar: “Ammurapi”, yani “iyileştiren hısım”.) Benzer şekilde Hammurabi'nin unvanları da her iki kültüre birden gönderme yapar: çoğunlukla kentsel rolünü gösteren bilindik “Babil Kralı” unvanını kullanmıştır ama zaman zaman kabile ilişkisine göndermede bulunan “Amurru ülkesinin kralı” ya da “babası” unvanını da kullanır.

Hammurabi'nin ailesi de dönemindeki diğer ailelere benziyordu ve kültürel geleneklerin birbirine karışması tüm Ortadoğu'da yaygın bir durumdu. Güney Mezopotamya'da Antik Babil mirası ağır basıyordu: Sümer ve Akkad karışımı, ayrıca biraz da Amurru öğeleri. Kuzey Mezopotamya'da

Amurru ve Hurri gelenekleri hâkimdi. Güneybatı İran'da yerel Elam kültürü Babil'in kuvvetli tesiri altındaydı. Batı Suriye'de Amurrular ve diğer yerel kültürler de Babil'in uygulamalarını kabul ediyordu. Babilliler'in yazı kültürü Ortadoğu'nun tamamında yayılmıştı. Nüfusun bir hayli küçük bir azınlığını oluşturan yazı yazarlar, dördüncü binyıl sonunda güney Mezopotamya'da geliştirilen çiviyazısı ve kil tablet tekniğini kullanıyordu. Birbirinden farklı diller konuşuyorlardı –Akkad, Amurru, Elam, Hurri, Sümer dilleri ve muhtemelen başka diller de– ama birbirleriyle temas kurarken hepsi de Babilce yazıyordu.

Hammurabi babasının yerine tahta geçtiğinde Babil Krallığı 60 km'ye 160 km kadar bir büyüklüğe sahipti. Hammurabi'den önceki krallar, Borsippa, Kiş ve Sippar gibi bazı komşu şehir devletlerini kendi krallıklarına ekleyerek, Babil şehri etrafındaki küçük toprak parçasını genişletmişlerdi. Krallığa dâhil edilen Borsippa, Kiş ve Sippar kentleri, önemli şehirler olarak kaldılar. Bu şehirler, Dicle ile Fırat'ın birbirine en yakın olduğu yeri, yani Babil'in en kuzeyini kontrol ediyorlardı. Hammurabi başa geçtiğinde, krallığı Ortadoğu'daki birçok krallıktan biriydi ve en önemlisi olduğu kesinlikle söylenemezdi. Jeopolitik durum karmaşıktı ve önceki yıllarda çok şiddetli değişimler yaşanmıştı. Tam da Hammurabi kral olduğu sıralarda, Larsa'nın kralı Rim-Sin Babilonya'nın güneyiyle ortasını, yani Babil şehrinin güney sınırından Basra Körfezi'ne kadar olan bölgeyi birleştirmişti. Birlik sağlamak için tüm komşularını fethetmiş, en nihayetinde de Ur'un düşüşünden beri orta Babilonya'ya hâkim olan İsin'i topraklarına katmıştı. Bu yüzden, Hammurabi güneyde ürkütücü bir hasımla karşı karşıya kaldı: Rim-Sin, Hammurabi'nin babası Sin-muballit'in kendisine karşı 1810'da İsin ve Uruk'la birlik olduğunu ve sonrasında da sık sık çatışmalar yaşadıklarını unutmamıştı.

Hammurabi'nin kuzeydoğudaki komşusu da güçlüydü. Dicle'nin öte yanındaki Diyala Irmağı boyunca Eşnunna devleti vardı. Eşnunna kralları Zagros Dağları'ndan aşağıdaki ırmağın bulunduğu ovaya kadar olan bölgede iktidarı pekiştirmiş, hatta daha kuzeydeki bölgelere doğru başarılı seferlere çıkmışlardı. Babil'i kendi başına bırakmış görünüyorlardı, ama Dicle'den geçişleri kontrol eden şehirler üzerinde hak iddia ediyorlardı. Örneğin günümüz Bağdat'ının alt tarafında kalan birkaç şehir Eşnunna'nın sıkı denetimi altındaydı.

Dicle'nin doğusunda, Eşnunna'nın 300 km kadar güneyinde güçlü Elam devleti bulunuyordu. Elam'ın batıdaki başkenti Susa'nın dördüncü binyıla kadar uzanan saygın bir tarihi vardı. Dicle ile Fırat arasından geçen tek yol kuzeye, Zagros'un eteklerine doğru gidip ve Eşnunna Krallığı'ndan geçtiğinden, Elam bir bakıma bu topraklardan yalıtılmış durumdaydı. Ama Elam güçlü ve zengindi, üstelik tüm devletlerin saygısını ve korkusunu kazanmıştı. Yöneticisi Babil'in iç meselelerine karışabiliyor, isteklerini dayatabiliyor ve anlaşmazlıklarda nihai hükmü veriyordu. Ama Hammurabi'nin ilk krallık yıllarında Elam hükümdarı, Mezopotamya topraklarını doğrudan kendi krallığına katmaya yönelmeyerek mesafesini korudu.

Mezopotamya'nın işlerine aktif olarak karışan, dönemin bölgesel süpergücü, Babil'in kuzeyinde kalan, uzaktaki Yukarı Mezopotamya Krallığı'ydı. Bu devleti Şamşi-Adad adıyla tanınan bir kral kurmuştu. Bu kralın şahsi geçmişi krallığının geçmişiyle iç içe geçmişti. Şamşi-Adad'ın kökenlerine ve saltanatının ilk dönemine ait çok az bilgi vardır. Tıpkı Hammurabi gibi o da bir şehirde iktidarı alan Amurrular'ın soyundan geliyordu, ama bu iktidarın ilk olarak hangi şehirde alındığını tam olarak bilemiyoruz. Şamşi-Adad'ın babası da bir şehir hükümdarıydı. Adı bilinmeyen bu şehir, muhtemelen Babil ile Eşnunna arasında bir yerlerdeydi. Ayrıca bu hükümdarın komşularına karşı seferlere çıktığını da biliyoruz. Şamşi-Adad, on dokuzuncu yüzyıl sonunda bilinmeyen bir tarihte babasının yerine tahta çıktığında, Eşnunna'nın geçici zayıflığından faydalanarak Kuzey Mezopotamya'nın geniş bölgelerini işgal etti. Olayların kronolojik gelişimi çok net olmasa da bazı ayrıntılar açıkça biliniyor. 1811'de Şamşi-Adad Dicle boyundaki bir şehir olan Ekallatum'u ele geçirdi. Üç yıl sonra yakınlardaki Asur şehrini fethetti. Kuzey Mezopotamya'daki en eski şehirlerden biri olan Asur şehri, Babil, İran ve Anadolu arasındaki uzun mesafeli ticarete merkezi bir rol oynuyordu. 1808'de Şamşi-Adad, Asur tahtına geçti ve iktidarını meşrulaştırmak için kendisinin ve atalarının adlarını resmi kral listesine ekletti. Bu belgenin sonraki nüshalarına bakılırsa, otuz üç yıl daha burada hükümdarlık yapmıştır.

Dicle Vadisi'nin batısında kuzey Irak ve Suriye'nin engin ve bereketli ovaları, ayrıca Anadolu ve Akdeniz'e giden yollar uzanıyordu. Dolayısıyla, bu yönde genişlemenin çok büyük ekonomik getirileri olabirdi. Ayrıntılar çok açık olmamakla beraber, görünüşe bakılırsa Şamşi-

Adad batıda bulunan küçük krallıkları aşama aşama ele geçirmiş ve kimilerini kendi devletine katarken, kimilerini de vassalı olan yerli kralların idaresine bırakmıştı. Batıda en güçlü hasmı, Yahdun-Lim'in hükmettiği Mari Krallığı'ydı. Bu krallık hem Orta Fırat Vadisi'ni hem de Habur'un güneyini elinde tutuyordu. İki devlet Mari'nin kuzeyindeki bölgeler için savaştı ve ilk başta Yahdun-Lim daha başarılı oldu. Ama 1794 civarında kendi oğlu Sumu-Yaman onu öldürüp Mari Krallığı'nın başına geçti. Ne var ki, o da iktidarını uzun süre devam ettiremedi; üç yıl sonra, 1796'da Şamşi-Adad Mari'yi ele geçirip topraklarını kendi devletine kattı.

Şamşi-Adad'ın yarattığı ve bizim Yukarı Mezopotamya Krallığı adını verdiğimiz devlet, kendi dönemine göre muazzam büyüklükteydi. Kuzey Mezopotamya'da Dicle ile Fırat arasında 400 km boyunca uzanıyordu ve Babil Krallığı sınırından Türkiye dağlarına kadar da yine takriben aynı uzunlukta idi. Nüfus yoğunluğu Güney Mezopotamya'da-kindenden çok daha düşüktü ve topraklarının büyük bir kısmı kalıcı yerleşime imkân vermeyecek kadar çoraktı. Şamşi-Adad, krallığı çok büyük olmasına rağmen kazandığı zaferlerle yetinmedi. Kimi zaman müttefikleriyle birlikte, kimi zaman onlara karşı uzaktaki bölgelere doğru seferlerini sürdürdü. Krallığının genişliği sayesinde, büyük ölçüde oğullarının idaresine dayanan bir örgütsel yapı kurdu. Şamşi-Adad krallığın kuzeyinde kendisini yüce kral ilan etti ve Şehna adlı mevcut bir şehri yenileyerek adını Şubat-Enlil olarak değiştirdi. Ölümünden sonra uzun süre hükümdarlığını sürdürecektir ve sık sık Hammurabi'yle temas kuracak olan büyük oğlu İşme-Dagan, devletin doğu kısmını yönetmek üzere Ekallatum'un kralı oldu. Küçük oğlu Yasmah-Addu da Mari'nin hükümdarı oldu ve batıdaki meselelerle uğraştı. Baba oğullarını sıkı denetim altında tuttu, mektuplarında bolca tavsiyelerde bulunup talimatlar verdi ki bu mektupların çoğu daha sonra Mari'deki kazılarda bulunmuştur. Kardeşler kendi aralarında da sürekli temas halindeydiler ve büyük olanı, çoğunlukla küçüğüne patronluk taslıyordu. Yasmah-Addu, babası tarafından hor görülüyordu. Sık sık şöyle azarlarla dolu mektuplar alıyordu:

Ne diye tek tel sakal yok yüzünde? Ne zaman evinin idaresini eline alacaksın? Ağabeyinin koca koca orduların başına geçtiğini görmüyor musun? Artık sen de kendi evinin, kendi sarayının idaresini eline al!

Anlaşılan Şamşı-Adad pek de destekleyici bir baba değildi.

Yukarı Mezopotamya Kralı çok güçlü olduğu için komşularına isteklerini dayatabiliyordu ki bu komşular arasında, Şamşı-Adad geniş devletini sağlamlaştırdıktan dört yıl sonra tahta çıkan Hammurabi de vardı. İki kralın diplomatik temasları oldu ve bazı meselelerde işbirliği yaptılar. Örneğin Fırat boyundaki sınır kasabası Rapikum'da iktidarı paylaşmak için bir anlaşmaya vardılar ve iki tarafın garnizonları yan yana kuruldu. Sürekli savaşımlara giren Şamşı-Adad'ın müttefik kazanmak için işbirliğine gitmesi akıllıcaydı. Hammurabi'nin daha sonraki diplomatik maceralarının değişmez özelliği olan daimi destekçi arayışı, daha o ilk günlerde kendini sık sık gösteriyordu. Bir noktada İşme-Dagan kardeşi Yasmah-Addu'ya şu bilgileri veriyordu.

Eşnunna'nın hükümdarı, saraylılar ve özgür insanlar da dâhil olmak üzere tüm birliklerini seferber etti. Upi'de kamp kurup Babil'in hükümdarına sık sık mektup yazarak güç birliği yapmak ve Mankisum şehrini almak istediğini belirtti. Babilli buna göstermedi.²

Mankisum şehri, Dicle nehrinin Eşnunna'nın kuzey bölgesine geçit verdiği ve o sırada Şamşı-Adad'ın elinde olan bir bölgeyi kontrol ediyordu. Bu stratejik şehri almak, Eşnunna'ya büyük bir zafer kazandıracaktı ama yardıma ihtiyacı vardı. Fakat Hammurabi basiret göstererek bu çatışmanın dışında kaldı.

Şamşı-Adad, Hammurabi'yle birlikte çalışmaya gönüllüydü ve zaman zaman ona küçük iyilikler yapıyordu. Yasmah-Addu'ya bir mektubunda Hammurabi için çoğalttığı tabletler olduğunu belirtmiş ve oğlundan bu tabletleri iletilmeleri için Babil sınırındaki valiye göndermesini istemişti. Ayrıca kendi ülkesine kaçan Babil uyrukluları da iade etmişti.³ Bunun karşılığında da bazı güçlükleri çözmek için Hammurabi'nin desteğini istiyordu. Günümüzde Bahreyn olarak bilinen Dilmun Adası'ndan bir temsilci heyeti saldırıya uğradığı için Mari'ye ulaşamadığında da aynı şey olmuştu. Yasmah-Addu bizzat Hammurabi'ye ve Babil'deki dostu olan bir memura yazmış, adamlarını korumalarını istemişti. Resmi devlet kurumlarına gönderilen mektup şöyleydi.

Sana Zikriya ve İmgurum'u gönderiyorum. Bu heyetin Babil'de size ulaşmasını temin edecekler. Hammurabi'nin gücünmeyeceğini ümit ederim, çünkü bu adamlar daha önce de gelmişti. Şöyle düşündüm: "Buraya gelmeye kalkıp düşmana yakalanacaklarına, Babil'e giderler ve Hammurabi doğru olanı yapıp onların korunmaları buyruğunu verir, böylece sorunlardan kurtulmuş oluruz."⁴

Bu arada Yasmah-Addu, bizzat Hammurabi'ye saygı dozu daha düşük bir mektup yazmıştı:

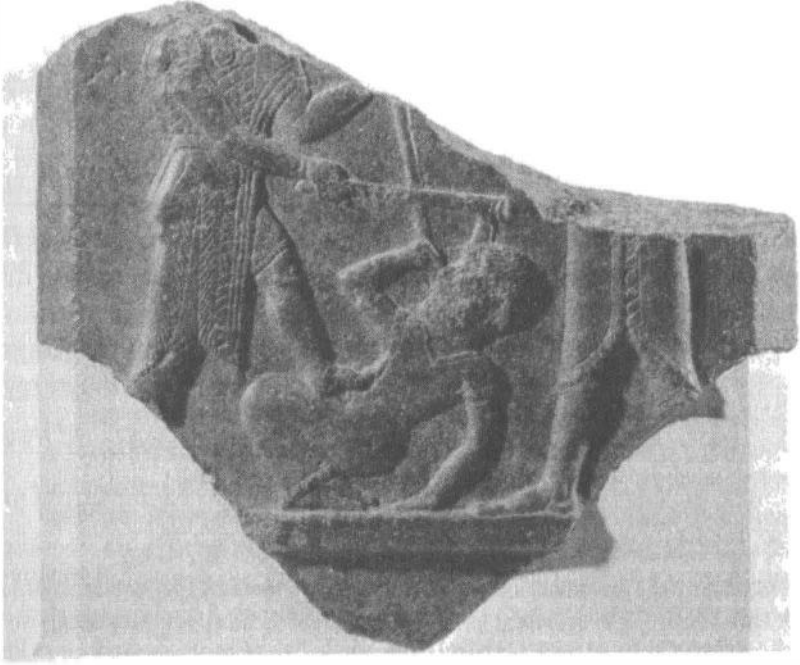
Sana Zikriya ve İmgurum'u gönderiyorum. Bu heyetin Babil'de sana ulaşmasını temin edecekler. Ağabeyin (yani İşme-Dagan) sana gitmeleri gerektiğini söyleyinceye kadar bu heyet seninle kalsın.⁵

Demek ki Yukarı Mezopotamya'yı yöneten aile, Hammurabi'yi faydalı bir müttefik sayıyor ama kendi dengi görmüyordu.

Yukarı Mezopotamya Kralı'nın işlerinin hep iyi gitmediği başka mektuplardan anlaşılmaktadır. Bazı şehirler, Şamşi-Adad'ın tarafını terk edip Eşnunna'nın safına katılıyordu ve kimi zaman onları cezalandırmak pek kolay olmuyordu. İşme-Dagan'ın kardeşine gönderdiği bir başka mektup askeri birliklerin her zaman kolay ve hızlı hareket edemediğini, topyekûn askeri bir tepkiden kaçınmak için düşmanı kandırmak gerekebileceğini gösteriyordu:

Ekallatum'a vardığımda, Harbu şehrinin isyan edip Eşnunna'ya katıldığını duydum. Oraya bir ordu göndermeye karar verdim, ama Yabliya'daki nehir boyunca orduyu taşıyacak kadar gemi yok. Bu tableti alır almaz bana, her biri Yabliya'ya kadar yüz (asker) taşıyacak yirmi gemi gönder. Gemileri boş gönderirsen dikkat çekecektir ve bir casus düşmanı uyarabilir. Bu yüzden gemilerin her birine 50 homer tahıl düşecek şekilde 1.000 homer tahıl, 100 homer un ve 10 homer bira yükleyip akıntı yönünde gönder. Bu gemilerin hazırlanması için emir verirken sakın asker sayısından bahsetme. Emirleri şöyle ver: "Yabliya sakinleri için tahıl tayını, Yabliya kalesinin de un ve bira istihkakını taşıyan bir konvoy göndereceğiz."⁶

Şamşi-Adad'ın son yılları ülkesine doğudan saldıran Zagros Dağları halklarına, batıdaki komşularına (Yamhad) ve güneydeki komşularına (Eşnunna) karşı sürekli savaşmakla geçmiş gibi görünüyor. Kendini

Resim 1.1. Büyük ihtimale Kral Şamşi-Adad'ın buyruğuyla yapılmış zafer yazıtı. Yazıtın arka tarafında Dicle nehrinin doğusundaki bölgede kazanılan askeri zaferler kutlanıyor (Erich Lessing/Art Resource, NY).

muzaffer bir fatih olarak göstermişse de, gerçeğin bu kadar ihtişamlı olduğu şüphelidir. Muhtemelen hayatının son evrelerinde, onu yere düşmüş bir düşmanla muharebe ederken tasvir eden bir kabartma bırakmıştır. Taşın diğer yüzünde, Dicle nehrinin doğusundaki bölgede kazandığı askeri zaferleri kutlamaktadır.

Addaru ayının on ikisinde Zap suyunu geçtim ve Kabra topraklarına akın ettim. O ülkenin ekinlerini biçtim ve Magranum ayında Arbela topraklarındaki surlarla çevrili şehirlerin hepsini ele geçirdim.⁷

Yazıtta seçilen sözcüklere bakılırsa kral akınlar düzenlemekten başka bir şey yapamamış. Eşnunna Kralı'nın bıraktığı bir başka yazıtta bakılırsa, Şamşi-Adad bu sefer sırasında dışarıdan destek almıştı. Şamşi-Adad, 1776'da (Hammurabi'nin on yedinci saltanat yılında)

öldüğünde krallığı hızla dağıldı. Mari halkı Yasmah-Addu'yu tahttan indirdi ve İşme-Dagan da ancak Ekallatum ve Asur'u elinde tutabildi. Ortadoğu'da iktidar parçalanması kısa bir süre için geri dönmüştü. Çok geçmeden, Mari'nin yeni kralı Zimri-Lim'in bir devlet görevlisi şöyle diyordu:

Hiçbir kral tek başına gerçekten güçlü değildir. Babilli Hamurabi, Larsalı Rim-Sin ve Eşnunnalı İbal-pi-El ya da Katnalı Amut-pi-El'in sözünü dinleyen on beş kral varken, Yamhadlı Yarim-Lim'in sözünü dinleyen yirmi kral vardır.⁸

Kuzey sınırında Şamşi-Adad'ın varlığı muhtemelen, Hammurabi'nin ilk yıllarında askeri maceralara atılmasını engellemiştir. Her yöne doğru düzenlenen seferlerden bahsedilir ama anlaşıldığı kadarıyla elde edilen neticeler geçiciydi. Hammurabi onun yerine, hükümdarlığının ilk yirmi sekiz yılında krallığının içinde gelişim sağlamaya yönelmişti. Bu konudaki başarılarını, sadece Hammurabi'nin kendi ağzından, özellikle yıl-adlarında yazılanlardan öğrenebiliyoruz. Yıl-adları çok kısmi ve taraflı bilgiler içerir; krala olumlu bir ışık tutacak olaylara bilhassa ağırlık verilir. Bu yazıtlara göre, iyi bir Babil Kralı gibi davranmış, hem halkı hem de toprakları için faydalı işler yapmıştı.

Bu yazıtlara göre, kral olduğunda saltanatına "topraklarında adaleti tecelli ettirerek" başlamıştı. Bu ifadeyle saltanatının sonunda yazılan meşhur kanunları kastedilmiyordu; Babil tarihinin bu döneminde yaygın bir saray pratiği uyarınca tahta oturduğunda borçları iptal etmişti. Hammurabi'nin haleflerinin bu usule başvurma tarzı daha iyi bilindiğinden, onlara dair bilgilerden faydalanarak açıklama yapmak daha kolay olacaktır. Babil toplumunda borç çok yaygın bir sorundu. Vergiler ve özel masraflar yüzünden mali sıkıntıya düşenler, genellikle şehirlerdeki tefecilerden küçük miktarlarda gümüş borç almak zorunda kalıyordu. Yasaya göre, faiz oranları gümüş borcunda yüzde yirmi, tahıl borcunda yüzde otuz üç olarak belirlenmiş olmasına rağmen, borç ödemek çok güçtü, çünkü birkaç haftalık kısa süreler için alınan borçlara bile aynı miktarda faiz konuyordu. Borç alan kişiler zengin değildi, mali çöküntünün kıyısında yaşıyorlardı ve bu yüzden de sürekli artan borç batağına saplanmaları işten bile değildi. Tarlalarını, evlerini, hatta kendilerini ve çocuklarını alacaklıya teminat olarak gösteriyor ya da borç ödenin-

ceye kadar ona hizmet ediyorlardı. Alacaklılar bir noktada borçlunun malına mülküne sahip olabiliyor, gelirine el koyup teminat olarak gösterilen mülkün kullanımından ücret alabiliyordu, böylece borçlunun borcunu ödeme şansı iyice azalıyordu.

Üçüncü binyıl sonu ve ikinci binyıl başındaki Babil kralları bu duruma müdahale ettiler. Dönemin krallık ideolojisi, insanları bu tür baskılardan kurtarmalarını gerektiriyordu. Düzensiz aralıklarla ödenemez duruma gelmiş borçları iptal ederek, insanları borç kaynaklı angaryadan kurtardılar. Hammurabi'nin haleflerinden Ammisaduka (saltanatı 1648-1628), bu türden kraliyet fermanlarının en uzun ve en iyi korunmuş örneklerinden birini bırakmıştır. Bir yerde şöyle denir:

Borç yükümlülüğü, yurttaşın teminatına el konmasını gerektirmişse... gümüş karşılığında ya da teminat olarak kendisini, karısını ya da çocuklarını koymuşsa artık serbestir çünkü kral, topraklarında adaleti tecelli ettirmiştir; özgürlüğü şu andan itibaren geçerlidir.⁹

Bu tipten fermanların amacı, ihtiyaç duyduğunda borç alan sıradan fertler üzerindeki baskıyı azaltmaktır. Ticari işletmelerin giderleri için borç alıp verenler, bu fermanlardan etkilenmiyordu. Ammisaduka'nın karar metninde bu durum açıkça belirtilir:

Ticari seyahate çıkmak üzere mal olarak ya da kâr elde etmek üzere bir ortaklık üzerinden arpa, gümüş ya da başka mal alan Akkadlılar ya da Amurrular için bu ferman geçerli değildir; onlar anlaşmanın kuralları uyarınca ödeme yapmak zorundadır.¹⁰

Çoğu durumda borç iptalleri, alacaklılar sınıfı açısından pratikte felakete yol açmıyordu. İptal kapsamındaki borçların çoğu saraya vergi ya da haraç ödemek için kullanılmış oluyordu. Genel nüfusla saray arasında aracılık yapan alacaklılar, bu borçları ödemek konusunda da pek zorlanmıyordu. Bu fermanlar, yükün büyük bir kısmını sarayın üstlendiği bir tür vergi affına benziyordu. Kralın bu işten çıkarı, genel nüfusun artık özel finansörlere değil, doğrudan kendisine karşı sorumlu hale gelmesiydi. Bu fermanlar ideolojik bakımdan da önemliydi, zira kralın

özgürlüğün garantörü olduğunu, cömertliğini ve halkına karşı sorumluluk hissettiğini gösteriyordu. Kral tahta geçtiğinde borçları sıfırlıyor, böylece yeni bir başlangıç sağlıyor, yeni kralın kendi damgasını vurabileceği boş bir levha yaratıyordu. Saltanatı sırasında borçlar yine kontrolden çıkarsa, beklenmedik anlarda yeni iptal fermanları çıkabiliyordu ve muhtemelen siyasi durumun hassasiyeti de bazen bu tip fermanların çıkmasına sebep olabiliyordu.

Hammurabi de tebaasını genel borç yükünden kurtararak saltanatını başlattı. Daha sonra en az iki iptal fermanı daha çıkarttığı biliniyor; bir tanesi sadece Babil'i yönettiği on üçüncü saltanat yılının hemen öncesinde, diğeri de otuz birinci saltanat yılında. İkinci iptal fermanı, yalnızca yeni fethedilmiş olan güney Babil için geçerliydi ve oradaki krallığını başlatma amacı taşıyordu. Bu hareketleri onu diğer hükümdarlardan daha çok ya da daha az cömert yapmıyordu, sadece dönemin krallık ideallerine uyduğunu gösteriyordu.

Hammurabi başka açılardan da iyi bir kral rolüne uygun hareket ediyordu. Krallar, tanrılara hizmetten de sorumluydu. Her şehrin tapınakta oturan bir baş ilahı vardı ve çok önemli bir şahısmış gibi beslenip bakılıyordu. Küçük şehirlerde baş ilahın çevresinde, her birinin kendi tapınağı ya da sunağı olan ilahi eşi ve çocukları olurdu sadece; Babil gibi büyük şehirlerde ise sayısız tanrıya hürmet edilirdi ve birçok tapınak vardı. Bazı dini törenler çok büyük hadiselerle dönüşebiliyor; koca koca tapınaklar, pahalı mobilyalar ve ciddi miktarlarda günlük sunular sözkonusu oluyordu. Tek tek yurttaşlar da katkı koyuyordu, ama tanrıların ana destekçisi kraldı. Bronz heykeller ya da işlemeli tahtlar gibi pahalı nesnelere ancak kral tapınağa bağışlayabilirdi. Hammurabi bu bakımdan hiç de başarısız değildi. En dokunaklı yıl-adında, "Babil'in İnanna'sı için altın, gümüş, değerli taşlar, lapis lazuliyle bezeli, ateş parçasına benzeyen" bir taht yaptırdığını belirtir (14. yıl). İnşa ya da restore ettiği tapınaklarda kalan diğer yıl-adlarında ve yazıtlarda sayısız başka olay anılmaktadır. Hammurabi, çoğunlukla Babil'deki dini törenlere yoğunlaşmıştır ama yeni fethedilmiş topraklarda bulunanlar dâhil, diğer şehirlerdeki törenlere de gereken özeni göstermiştir.

Örneğin güneydeki Larsa devletini aldıktan sonra Zabalam şehrine tanrıça İnanna için bir tapınak yaptırtmıştır. Oradaki yazıtlarda şöyle denir:

Tanrıça İnanna, Sümer ve Akkad topraklarına hükmedeceğine dair olumlu bir işaret gönderdikten ve sonra da bu toprakları ona verdikten sonra, Hammurabi onun tanrıçası olduğu Zabalam şehrine Azize İnanna'nın kıymetli evini, Ezikalama Tapınağı'nı yaptırdı.¹¹

Hammurabi otuz sekizinci saltanat yılından sonra yazdırdığı kanunların önsözünde, yaptığı işlerin bu yönünün altını çizer. O zamana kadar geniş topraklara hükmetmiştir ve bu topraklar üzerindeki denetimini ifade etmek için toprakları üzerindeki sayısız şehrin dini törenlerine destek verdiğini belirtir. Örneğin kendisini “kuvvetli Şamaş'ın itaatkârı, Sippar'ın temellerini sağlamlaştıran, tanrıça Aja'nın sunağını yeşille döşeyen, gök makamına benzeyen Ebabbar Mabedi'nin mimarı” olarak tanımlar.¹² Babil Krallığı'nda, fethedilmiş Larsa topraklarında ve daha ötedeki topraklarda bulunan bütün şehirlerdeki tapınakları bir bir sayıp döker. İyi kral tanrılara ve tapınaklarına gereğince hizmet etmiştir.

Ama onun iktidarından halk da fayda görmüştür. Hünerli bir kral olan Hammurabi onlara bolluk getirmiştir. “Hammurabi berekettir” gibi isimlere sahip sulama kanalları açtırmıştır. Aşağı Mezopotamya'daki araziler ancak sulandığı zaman ürün verdiğinden, kanal açtırmak herkesin hayrınaydı. Hammurabi dönemindeki hükümdarların bu tip işlerine sayısız gönderme vardır ve Hammurabi bu konuda da başarısız sayılmaz. Bu yüzden hayatının sonraki döneminde, Kanunlar'ın önsözünde başarılarıyla övünürken, örneğin “Dilbat'ın işlenmiş toprağına, kuvvetli tanrı Uraš için arpa yığan” gibi sıfatları da kullanıyordu.¹³

Hammurabi'nin iyi yönetiminin son vechesi de halkını tehlikelerden korumasıdır. Sürüsüne sahip çıkan iyi bir çoban gibiydi. Savaşın yerinden ettiklerini barış döneminde yerlerine yerleştirdi, şehir surlarını güçlendirerek şehirlerde oturanları korudu. Kuzeydeki Sippar şehrinde bu tip işlerin övüldüğü bir yazıtın sayısız nüshası bulunmaktadır. Metinde şu sözler de bulunur:

Sippar şehrinin surlarının temelini toprakla öyle destekledim ki yüce bir dağ gibi oldu. O aşılmaz suru ben yaptım. Efendimiz tanrı Şamaş için böyle bir sur yapan hiçbir kral olmamıştır bugüne kadar. Surun adını “Tanrı Şamaş'ın buyruğıyla Hammurabi'nin rakibi olmasın” koydum.¹⁴

İnsanları ve toprakları koruma işi, aynı zamanda büyük bir savaşçı olan kralın ordusu tarafından da temin ediliyordu elbette. Hammurabi, saltanatının yirmi dokuzuncu yılından otuz ikinci yılına kadar dört yıl boyunca bu işle meşgul oldu. Bu süre içinde Ortadoğu'nun siyasi düzenini temelden değiştirdi.

2. Bölüm

Elam'ın Yenilgisi

Babil'in doğusunda, Dicle Nehri'nin ve çevresindeki geniş bataklıklarla ötesinde kadim Elam toprakları uzanıyordu. Dicle'den günümüzde İran'ın Fars eyaletinin yaylalarına kadar uzanan, güneydoğuya doğru 700 km'lik bir mesafeye yayılan geniş topraklar Elam'a aitti. Kadim Susa şehrinden yönetilen batı Elam, birçok akarsunun suladığı ovalardan oluşuyordu, yani Babilonya'nın topraklarına benzeyen bir çevreye sahipti. Anşan şehrinden yönetilen doğu Elam ise, yüksek tepeler ve dar vadilerle dolu Zagros Dağları'nın yaylalarındaydı. Bu ikili özellik, ülkenin siyasi yapısını bugün bizim için pek açık olmayan bir şekilde etkilemişti. Tüm Elam devletinin bir ulu hükümdarı vardı ve Babilonya'dan alınmış kadim *sukkalmah* unvanını taşıyordu. Ondan sonra gelen en önemli adam, ülkenin batıdaki yarısını oluşturan Susa'dan sorumluydu ve daha düşük olan *sukkal* unvanını taşıyordu. *Sukkal* fazlasıyla bağımsızdı; uluslararası ilişkilerde ülkenin tamamını bile temsil edebiliyordu. Hammurabi'nin devrinde Elam'ın ulu hükümdarı Sive-palar-huppak¹ adında bir adamdı; Susa'nın *sukkal*'ı ise Kudu-zuluş'tu. Bu hükümdarların her ikisi de Babilonya'nın idaresinde aktif bir rol oynuyorlardı.

Dağlardaki hâkimiyeti ve Babil ile doğudaki diğer bölgeler arasında kalması nedeniyle Elam, Mezopotamya'da bulunmayan ve çok talep edilen bazı malların kaynağıydı. Bronz aletlerin ve silahların imalatında çok lüzumlu olan kalay ve mücevher imalatında çok aranan lacivert bir taş olan lapis lazuli ithalatında kullanılan az sayıdaki ticaret yollarından biri Elam'ın kontrolündeydi. Her iki madde de doğudaki İran ve Afganistan madenlerinden çıkartılıyordu. Tapınak ve sarayların inşası ve heykellerin yapılması gibi işler için gereken sert taş ve kereste türünden mallar da Elam'dan getiriliyordu. Babilonya eyaletlerinden daha zengin bir devlet olduğuna hiç şüphe yoktu.

Hammurabi'nin hükümdarlığından yaklaşık 1,200 yıl önceki ilk günlerinden beri Elam'ın Babilonya'yla sıkı ilişkileri vardı, ama aslında hiçbir zaman bu bölgedeki devletler sisteminin bir parçası olmamıştı. Genellikle Babilonya devletlerinin girişimi sonucu kimi zaman temaslar çok yoğunlaşmıştı. Örneğin yirmi birinci yüzyılda Ur Krallığı, Elam'ı fethetmiş ve valileri aracılığıyla yönetmişti. Elam büyüklüğü ve zenginliği sayesinde heybetli ordular oluşturabiliyor, düzenli olarak Mezopotamya ovalarını istila edip siyasi değişimler yaratıyordu. Örneğin 2000 yılı dolaylarında sefere çıktığında, yirmi otuz yıl önce Elam'ı yönetmekte olan Ur hanedanlığını yok etmişti. Ama görünüşe bakılırsa, Elam devleti Mezopotamya ile arasındaki mesafeyi korumayı tercih ediyordu. Zaman zaman şu ya da bu Mezopotamya hükümdarına destek veriyordu, ama toprak işgaline girişmiyordu. Örneğin 1781'de Zagros'ta oturan dağlılara karşı sefer düzenleyen Şamşi-Adad'a yardımcı olmak için birlikler göndermiş ama sonra birliklerini hemen geri çekmişti. Elam, Mezopotamya'da toprak işgal etmese de, oradaki krallar *sukkalmah*'ın çok önemli bir hükümdar olduğu ve otoritesinin kendilerininkini aştığını kabul etmiş görünmektedir. Aralarında çatışma çıktığında, galip gelmek için *sukkalmah*'tan destek almaya çalışıyorlardı.

Elam 1767'de, bazı Mezopotamya devletlerini fethedip topraklarına katmaya karar verince, durum aniden değişti; bu genişleme politikası sadece iki yıl sonra Elam'ın Hammurabi'ye yenilmesiyle sona erecekti. 1776'da Şamşi-Adad'ın ölümü ve Yukarı Mezopotamya Krallığı'nın parçalanmasından sonra, Diyala bölgesindeki Eşnunna, Mezopotamya'daki en büyük güç olmuştu. Elam'ın hükümdarı Sive-palar-huppak batıya erişiminin, Eşnunna tarafından tıkanıldığını gördüğü için 1767'de Mari'deki muadili Zimri-Lim'le diplomatik temaslar başlattı. İki hükümdarın karşılıklı gönderdiği elçiler, aynı zamanda hediyeler de taşıyorlardı. Mari'den gelen altın, gümüş ve şarabın karşılığında Zimri-Lim'in bronz üretmek için ihtiyaç duyduğu kalay gönderiliyordu. Zimri-Lim aynı zamanda, Filistin'deki Hazor ve kuzey Suriye sahilindeki Ugarit gibi uzak batıdaki devletlerle diplomatik ticaretini sürdürmek için de kalay kullanıyordu. Mari ile Elam arasında ittifak kurulması gayet doğaldı: Elam, Mezopotamya ile temaslarında Eşnunna'yı bir engel olarak görürken, Mari de topraklarına akınlar düzenleyen ve

Mari sarayına isyan eden kabileleri destekleyen Eşnunna Kralı II. İbal-pi-El'in planlarını bozmak istiyordu. 1767'nin ikinci ayının sekizinci gününde Mari'den gönderilen hediyelere bakılırsa, Babil de bu ittifaka dâhil olmuştu. Hediye listesi şöyleydi:

(birkaç satır kırık) Anşan Kralı Şeplarpak'a. Susa Kralı Kudu-zuluş'a hediye olarak çeyrek kilo ağırlığında bir gümüş vazo. Babil elçisi İşkur-mansum'a verilecek çeyrek kiloluk bir gümüş vazo.²

1766'nın sonlarında ya da 1765'in başlarında Elam liderliğindeki bu koalisyon Eşnunna'nın aleyhine döndü. Ayrıntılar belirsizdir, ama sonuçlardan haberdarız: Eşnunna Kralı II. İbal-pi-El sahneden silindi ve başkenti yağmalandı. Toprakları dâhilindeki diğer şehirlerden bazıları yıkıldı³ ve bölge doğrudan Susa'nın idaresine geçti. Elam, daha önceki uygulamaların aksine bu kez kalıcıydı. Kudu-zuluş'un hizmetkârı olduğunu söyleyen görevliler, bölgede aktif faaliyet göstermeye başladı ve Kudu-zuluş'un kendisi de zaman zaman Eşnunna'da kaldı.

Sive-palar-huppak'ın Hammurabi ve Zimri-Lim'i eşit ortaklar değil, astları olarak gördüğü açıktır. Ayrıca onların birbirine çok yakınlaşmasını da istemiyordu. Dolayısıyla ulu hükümdar sıfatıyla emirlerini gönderdi. Hammurabi'den Eşnunna'nın topraklarında fethettiği şehirleri Elam'a iade etmesini istedi:

Elinde tuttuğun Eşnunna şehirleri bana ait değil mi? Onları terk et ve benim boyunduruğuma bırak, yoksa ülkeni talan ederim! Ordum Mankisum şehrine doğru yola çıktı ve nehri de oradan geçecek. Ordumun başında bizzat nehri geçip ülkeni istila ederim.⁴

Ayrıca elçisi aracılığıyla Zimri-Lim'e de Babil'le temaslarını kesmesini emrediyordu:

Efendine söyle, ulakları artık Babil'e gitmesin ve Babilliler de efendine gelmesin.⁵

Larsa'yı istila etmek için Hammurabi'den asker istediğinde, Mezopotamya'da askeri yollardan denetim sağlama niyeti açıkça görülmektedir:

Larsa'ya karşı sefere çıkmaya karar verdim. Seçkin birliklerini, kuşatma mühendislerini ve Eşnunna'da gördüğüm uyruklarını seferber et ki geldiğimde hazır olsunlar. Daha önce gördüğüm adamlardan biri bile eksik olursa seni sorumlu tutarım.⁶

Hammurabi onu oyalamak için şu cevabı veriyordu:

Bana yazdığın gibi ordumu hazırladım ve seferinde işine yarayacak hale getirdim. Saldırıya geçtiğin zaman ordum destek vermek için buradan ayrılacak.⁷

Ama Elam Kralı, tehlikeli bir diplomatik oyun oynuyordu. Aynı anda Larsa Kralı Rim-Sin'e de benzer mesajlar göndererek, Babil'e karşı desteğini istemişti. İki Mezopotamya hükümdarı kendilerine gönderilen mesajları karşılaştırdırınca, Elam'ın ikili oynadığını anladılar ve güçlerini birleştirmeye karar verdiler. Zimri-Lim'in Babil'deki temsilcisi Yarim-Addu bu durumu hükümdarına şöyle bildiriyordu:

Elam sukkal'ının Rim-Sin'e gönderdiği tableti, Rim-Sin Hammurabi'ye gönderdi ve Hammurabi de aynı şekilde Elam sukkal'ının kendisine gönderdiği tableti, Rim-Sin'e gönderdi. O andan itibaren Hammurabi Dışişleri Bakanı Sin-bel-aplim'e ve idare vekillerinden birine, Larsa Krallığı'na gitme emri verdi. Maşkan-şapir'de Sin-muballit'le birlikte kalıyorlar ve Rim-Sin'in vekillerinden biri de Hammurabi'nin yanında kalıyor. Rim-Sin'den gelen haberler düzenli olarak Hammurabi'ye ulaşıyor ve Hammurabi'nin sözleri de düzenli olarak Rim-Sin'e ulaştırılıyor.⁸

Gelgelelim Mari, Elam'a sadık kalmış gibi görünmektedir. Aynı yazar şöyle devam ediyor:

Elam sukkal'ının ulakları, Hammurabi'ye düzenli olarak geliyor. Bir gün kalıyorlar ve ikinci gün Hammurabi onları geri gönderiyor. Bir daha geldiklerinde saray kapısında yanlarına gidip onlarla konuşacağım. Elam sukkal'ının halini hatrını sorduktan sonra onlara şöyle diyeceğim: "Babası Elam sukkal'ını hükümdarım eksiksiz bilgilendirdiği ve babası Elam sukkal'ıyla yalansız konuştuğu için, uzun zamandır burada zorla tutuluyorum. Hükümdarım Hammurabi'ye yazıp bırakılmamı istedi, ama yine de serbest bırakılmadım. Ama şimdi siz burada olduğunuza göre endişe edecek bir şey yok." İşte onlara söyleyeceğim şeyler bunlar. Hükümdarım bunları bilmelidir.⁹

Ama Zimri-Lim'in yıllar içinde nüfuzunu aşama aşama genişlettiği Kuzey Mezopotamya'ya Elam'ın el uzatması yüzünden, Mari ile Elam arasındaki bu iyi ilişkiler kısa süre sonra bozulacaktı.

Elam hükümdarı, Elam ve Eşnunna birliklerinin yanı sıra Zagros Dağları'ndan paralı askerleri kullanarak, Kuzey Mezopotamya'yı işgal etmek için birkaç ordu gönderdi. Bu ordular, kuzeydeki küçük krallıkların hükümdarlarının ve yerel komutanların emrindeydi. Yani *sukkal* onunla müttefik olmaya gönüllü kuzey krallarına bel bağlamış, onlara askeri destek vermişti. Örneğin 1765 başlarında Kunnam adında bir adam Şamşi-Adad'ın kuzey Suriye'deki eski başkenti Şubat-Enlil'i ele geçirerek kendisini Elam *sukkalmah*'ının temsilcisi ilan etmişti. Ama görünüşe bakılırsa, büyük devletlere hizmet ederek hükümdarlığını güçlendirmek isteyen küçük bir bölgenin yöneticisi olan Atamrum, Elam için daha önemliydi.¹⁰ İlk önce Eşnunna'nın genel valisi olarak atandı ve Kuzey Mezopotamya'da *sukkal*'ın çıkarlarını temsil etti. Sonra da o dönemde Şubat-Enlil'den daha önemli görülen Razama şehrini kuşattı. Ama Razama'nın yöneticisi Şarriya, Zimri-Lim'e sadık kalarak başarıyla savaştı. Bir Mari generalinin kralına yazdığı uzun bir mektupta Atamrum'un ordusundan kaçanların kuşatmaya dair söyledikleri yer almaktadır.

Ordu Razama'ya vardığı anda şehir halkı baskın yapıp 700 Elamlı ve 600 Eşnunnalı askeri öldürdü. Dışarıyla bağlantıları kesildikten on gün sonra, şehrin ileri gelenleri çıkıp Atamrum'a şöyle dediler: "Barış istiyoruz. Askerleriniz kampı beş kilometre uzağa taşırsa size gümüşle ödeme yaparız." Atamrum onlara şu cevabı verdi: "Herhalde aklınızda şu var: 'Haydi sahte bir teklif yapalım da kampını toplasın, o zaman İda-Maras'ın (yani Razama bölgesinin) sorunlarını halledebiliriz.' Sahiden barış için geldiyse, neden Şarriya kendisi çıkıp gelmedi? Çekilip gidin ve şehrinizi koruyun!" Şehir halkı buna şöyle cevap erdi: "Bu şehir Zimri-Lim'e aittir ve düzenli ordumuz da onun yanındadır. Bu şehrin hükümdarı gelene kadar bir şey yapmaya kalkışmayın.

Şarriya, önlemler aldı ve savunmasını güçlendirdi. Ayrıca zaman zaman baskınlar yapıp Eşnunnalı askerleri öldürmeye devam etti. Ama Atamrum, bir saldırı rampası yaptırıyordu ve rampa gittikçe şehir surlarına yaklaşıyordu. Rampanın ön tarafı dış duvara ulaştığında, askerler duvarı delmeye çalışırken şehirli de rampanın solundaki ve sağındaki duvarları güçlendirdiler. Gece olunca şehirli rampadan inip baskın

yaptılar ve saldırganların yarısını öldürdüler. Öldürdüklerinin bronz mızraklarını ve kalkanlarını alıp şehirde sakladılar. Şehirlier hep Hükümdarımın isteyeceği şekilde hareket ediyordu.

Sonra Atamrum'un aklına bir oyun geldi. Otuz kadar göçebeye bronz mızraklar verdi ve şehirlieri korkutmak için şöyle dedi. "Neden Zimri-Lim'i beklemekten vazgeçmiyorsunuz. Onun askerlerinin de bizim aramızda olduğunu görmüyor musunuz?" Şehirlier cevap verdi: "Bunlar senin silahlandırđın göçebelere. Beş gün içinde Zimri-Lim'in gerçek ordunun başında geldiğini göreceksin.

Hükümdarımın gelmek üzere olduğu söylentisi (Elam) ordusuna ulaştı. Daha ilk nöbette iki kere alarm verildi. Ayrıca şöyle diyorlardı: "Birlikler için gece gündüz on kilometre öteden su getirilmesi gerekiyor. Şehirlier baskınlar yapıp birçok askeri öldürüyorsa, 2,000 ila 3,000 kişilik küçük bir ordu su taşıyıcıların öldürülmesinden kendini kurtarabilir mi?" Bu askerler kamplarında tetikte bekliyor ve Hükümdarımın çok korkuyorlar. Hükümdarım keşke elini çabuk tutup şehri kurtarsa!¹¹

Zimri-Lim hemen Atamrum'a bir ultiatom gönderdi: "Razama benim şehrimdir. Şehirden uzak durun!"¹² Atamrum o dönemde Eşnunna'da bulunan Elam *sukkal*'ından yardım istedi. Daha fazla birlik göndermesini talep etti ve daha da önemlisi *sukkal*'a doğrudan Zimri-Lim'e saldırması ve Razama'nın yardımına gelmesini engellemesi için yalvardı. Ama *sukkal* hepsini reddetti. Atamrum en sonunda umutsuzluğa kapılarak, Elam'ı alt etme planları yapmaya başladı.

Gelgelelim Elam'ın kaderini belirleyen şey, güneyde meydana gelen olaylardı. Elam *sukkalı* Babil'i çok istiyordu ve bu şehre saldırmak için Kuzey Mezopotamya'da destek bulmaya çalışıyordu. Habercileri, bölgedeki saraylara giderek şunu aktarıyordu: "Hırgürü bırakın ve benimle gelin. Babil'i kuşatmak istiyorum!"¹³ Hammurabi kesin bir kararlılıkla tepki göstererek Elam'a karşı çıkmak üzere devasa bir koalisyon oluşturdu. İlk önce Mari Kralı Zimri-Lim'den yardım istedi. 1765 ortasında iki kral bir anlaşma yaptılar, anlaşmanın Hammurabi'ye düşen kısmı bugüne kadar gelmiştir:

Semanın (tanrısı) Şamaş, toprakların efendisi ve semanın (tanrısı) Adad, kararların efendisi aşkına ben, Sin-muballit'in oğlu, Babil'in kralı Hammurabi yemin ediyorum. Bugünden itibaren yaşadığım sürece Sive-palar-huppak'la savaşa-

çağım. Onun hizmetkârlarını ve habercilerini kabul etmeyeceğim ve ona hizmetkâr ve haberci göndermeyeceğim. Mari ve kabile topraklarının kralı Zimri-Lim'in onayı olmadan Sive-palar-huppak'la barış yapmayacağım. Sive-palar-huppak'la barış yapmayı düşünürsem, Mari ve kabile topraklarının kralı Zimri-Lim'e danışıp barış yapıp yapmamam gerektiğini soracağım. Sive-palar-huppak'la ancak ortak barış yapacağız. Yahdun-Lim'in oğlu, Mari ve kabile topraklarının kralı Zimri-Lim'in huzurunda, tanrılarım Şamaş ve Adad adına tüm dürüstlüğüme ve samimiyetle bu yemini ediyorum.¹⁴

İki hükümdar şahsen bir araya gelemediğinden şahitler huzurunda özel törenlerle anlaşmaya uyma yemini ettiler. Zimri-Lim'e yazılan bir mektupta Hammurabi'nin şüphe duyduğu ve Mari Kralı'nın da kendi payına düşen yemini edip etmediğini öğrenmek istediği yazar. Zimri-Lim'in hizmetkârı durumu şöyle bildirir:

Onun (Hammurabi) önünde durdum ve yanımda şahit olarak Nabum-malik varken şöyle dedim: "Hükümdarım (Zimri-Lim) Elamlı'yla ittifak kurmadı. Un serperken elini Şamaş'a doğru kaldırıp yemin etti: 'Elamlı'yla barış imzalamayacağıma yemin ediyorum.'" Hükümdarımın yemini böyleydi, öyleyse neden sen de yemin etmiyorsun?¹⁵

Hammurabi şüphelenmekte haklıydı. Birkaç ay öncesine kadar Zimri-Lim, Elam hükümdarlarıyla diplomatik ilişkilerini sürdürmek için onlara hediyeler gönderip duruyordu. Hammurabi, Zimri-Lim'in samimiyetini sağlamak için deminki alıntıda adı geçen Nabum-malik'i ona gönderdi. Zimri-Lim de böylece kendi temsilcisinin yemininin güvenilir olup olmadığını sınavabilecekti.

Mari Kralı Hammurabi'nin tarafına geçtikten sonra, asker toplama ve müttefik bulma işine aktif olarak katıldı. Elam'ın müttefiklerinin hâlâ Mari'nin Kuzey Mezopotamya'daki topraklarını tehdit ettiğini hatırlarsak, Mari'nin bu coşkusu gayet anlaşılır hale gelecektir. Ama Elam, elinde muazzam büyüklükte ordular bulunan, yenmesi güç bir düşmandı. Zimri-Lim'in hem göçebelerden hem de krallığındaki köylülerden asker devşirmesi gerekiyordu ki bu kesimlerin hepsinin de savaşmaya gönüllü olduğu söylenemezdi. Göçebelerin askere alınmaya direndiği krala rapor edilmişti:

Kabilelerle sözleştiğimiz günden sonra beş gün daha bekledim ama birlikleri hâlâ toparlayamadık. Bazıları bozkırlardan çıkıp geldiler, ama köylerde kalıyorlar. Garnizona gelmeleri için birçok köye iki kez haberci gönderdim, ama hâlâ toplanmadılar.

Üç gün sonra hâlâ toplanmamış olurlarsa, Hükümdarımın izniyle, hapisteki bir suçluyu öldürüp başını kestirerek Hudnum ve Appan'a kadar köy köy gezdireceğim; böylece insanlar korkup çabucak toplanacaktır. Ondan sonra da Hükümdarımın beni atadığı görevimi yerine getireceğim.¹⁶

Bu plan mucize yaratmış gibi görünüyor, çünkü kabileler en sonunda birliklere katılıyorlar. Hatta bir başka rapora inanırsak, işler tam tersine dönmüş çünkü çok hevesli ve savaşa gittikleri için memnunlar:

Artçıları oluşturan kabileler geldi. Öncülerin ve artçıların durumu çok iyi. Ne hastalık ne de başka bir sorun var, tek bir adam bile eksik değil. Keşif kuvvetlerindeki askerlerin durumu da çok iyi. Hükümdarımın endişelenmesine hiç gerek yok.

Bir şey daha var: Daha önce her seferde kulaklarımı dört açardım, çünkü daima şikâyetler olurdu. Ama bu seferde yine kulaklarımı açmama rağmen hiç şikâyet duymadım. Kahkahalardan ve şarkılardan başka bir şey yok. Sanki evlerindeymiş gibi çok mutlular. Tek yapmak istedikleri savaşmak ve düşmanı mağlup etmek. Hükümdarımın hizmetkârları yürekten sadakat duyuyorlar. Hükümdarım ne kadar sevinse azdır!¹⁷

Böylece Zimri-Lim en sonunda Hammurabi'ye büyük bir ordu gönderebildi. İlk kuvvetler 600 askerden oluşuyordu, onların ardından Zimri-Addu ve İbal-pi-El adlı generallerin komutasındaki köylüler geldi. Büyüklüğü bilinmeyen başka bir birliğe Şarrum-andulli komuta ediyordu ve son olarak Mari Krallığı'ndan çeşitli kabileler de birliklere katılmıştı. Bu kuvvetler Babil'e aynı anda değil, ayrı ayrı gruplar halinde geldiler. Ne zaman yeni bir birlik gelse büyük bir olay oluyordu. İbal-pi-El'in Zimri-Lim'e yazdığı bir mektupta Hammurabi'nin birliklerine bir grup kabile mensubu katıldığında düzenlenen törenler en ince ayrıntısına kadar anlatılır:

Biz yoldayken kabile mensuplarının geldiği haberini duydum ve Hammurabi'ye durumu şöyle bildirdim: "Kabile mensupları geldiler. Hükümdarım çıkıp onları

karşılacak mı?" Ona sorduğum şey buydu ve o da şöyle cevap verdi: "Bu ayın beşinde (ya da altısında) Babil'e vardığımızda karar vereceğim." O da bana böyle söyledi.

Babil'e vardığımızda saray kapısına yöneldik. Hammurabi beni hemen içeri sokup şöyle dedi: "Haydi! Birlikler şehre girsin ve el konmuş evlere yerleşsin. Yarın sabah benim huzurumda yemek yiyecekler." Sonra da gitti.

Bunun üzerine bakanı Sin-bel-aplim'e şöyle dedim: "Hükümdarım hizmetkârları Mari'ye her girdiğinde dışarı çıkar ve sancak taşıyanlar onun önünden geçer." Ben ona böyle deyince o da şöyle cevap verdi: "Yarın bütün kabile mensupları Hükümdarımın huzurunda yemek yiyecekler. Sancak taşıyanlar ondan sonra geçit töreni yapsın." İşte bana böyle cevap verdi. Tab-eli-matim ve Sin-bel-aplim benimle birlikte ayrıldı ve birliklerimizi şehre soktuk.

Ertesi gün elli seçkin asker toplayıp onları geçit törenine soktum. Kabile mensuplarının hepsi alanda Hammurabi'nin huzurunda yemek yiyordu ve sancak taşıyanlar da o alanda geçit törenini gerçekleştirdi. Hammurabi kabile mensuplarının gelmesine gerçekten çok sevinmişti ve onlara hediyeler verdi.¹⁸

Mektup, Hammurabi'nin yüksek rütbeli subaylara tek tek, düşük rütbeli subaylara, askerlere ve sancak taşıyanlara da gruplar halinde verdiği hediyelerin uzun bir listesiyle devam eder. Mari birlikleri, Babil için çok kıymetliydi ve Hammurabi hizmetlerinin karşılığını çok iyi ödemeye niyetliydi. Resmi belagat uyarınca askere dağıttığı mallara hediye deniyordu, ama bunların ücret niteliğinde olması daha muhtemeldir ve zaten hepsi esasen kral Zimri-Lim'in cebine gitmiştir. Neticede bu hediyeler, Mari arşivleri için sayıldı, saray mülkü oldu. Yukarıdaki mektupta sözü edilen kuvvetlere verilen hediyelerin resmi kaydı günümüze ulaşmıştır. Liste şöyledir:

- 10 şekellik bir hullum-yüzüğü, değeri on şekel olarak açıklanan bir altın yüzük, ikisinin gerçek (toplam) ağırlığı 18 şekel,
- bir elbise ve bir gömlek: Bahdi-Addu için.
- 5 şekellik bir yuvarlak disk, 5 şekellik bir altın yüzük, ikisinin gerçek (toplam) ağırlığı 8 şekel,
- bir elbise ve bir gömlek: Bihirum için.
- 5 şekellik bir yuvarlak disk, 5 şekellik bir altın yüzük, ikisinin gerçek (toplam) ağırlığı 8 şekel,

bir elbise ve bir gömlek: Sulum için.

10 kol önderi için: bir hullum-yüzüğü ve değeri 10 shekel olarak açıklanan bir gümüş yüzük,

ikisinin gerçek (toplam) ağırlığı 18 shekel, her biri için bir elbise ve bir gömlek.

22 teğmen için, yazman ve ulak dâhil:

değeri 10 shekel olarak açıklanan bir gümüş yüzük ve

değeri 1 shekel olarak açıklanan bir madalyon

gerçek değerleri yüzük için 7 shekel ve madalyon için 2/3 shekel, bir elbise ve bir gömlek (her birine).

50 sancak taşıyıcı için: değeri 5 shekel

olarak açıklanan bir gümüş yüzük,

değeri bir shekel olarak açıklanan bir madalyon, gerçek değerler yüzük için 4 shekel ve madalyon için 2/3 shekel, ayrıca her birine bir gömlek.

804 asker için: her 10 adama değeri 3 shekel olarak açıklanan, ya da gerçek değeri 2,5 shekel olan bir madalyon. Ayrıca askerlere armağanlar.¹⁹

Böylece Hammurabi adamlar daha savaşıma başlamadan onları mali olarak ödüllendiriyor, onlarla birlikte yemek yiyerek de gelişlerinden duyduğu memnuniyeti gösteriyordu.

Hammurabi, Mari'yle koalisyonu sayesinde uzaktaki, ama çok önemli bir devlet olan Yamhad'ın kralından da (Zimri-Lim'in kayınpe-deri) destek alabilirdi. Ayrıca Mari Kralı, kuzey Suriye'deki, Fırat nehri- nin doğusunda kalan Zalmakum bölgesinin hükümdarlarıyla da temasa geçmişti. Hammurabi'ye şu bilgileri veriyordu:

Zalmakum krallarına yönelik bir mektup yazdırdım ve atlı habercilerle gön-derdim. Cevaplar bana ulaşacaktır. Bu bağımlı kralların birlikleri gelir gelmez, onları sana göndereceğim.²⁰

Sonradan bu birlikler de gönderildi ama esasen Hammurabi'ye değil Zimri-Lim'e bağlıydılar. Kuzeye konuşlanmış bir Mari temsilcisi, kralı- na şu raporu gönderiyordu:

Zalmakum'dan bana Hükümdarımın izah ettiği şekilde Bali-Erah, Samuh-El ve İbal-pi-El geldi. Yeni bir haber var mı diye sorduğumda şöyle dediler: "Zalmakum'un

hükümdarları şöyle diyor: 'Babil'e hiçbir şey borçlu değiliz. Birliklerimizi Babil'in emrine vermedik. Birliklerimizi Zimri-Lim'e verdik.' Onların birliklerinden hiçbiri Babil'e gitmeyecek."²¹

Ama yeni askerler, Mari'nin kuzey sınırlarını güçlendirerek düzenli birliklerinin güneye yürümesine imkân verdiler. Şamşi-Adad'ın oğlu ve kuzeydeki Ekallatum ülkesinin kralı İşme-Dagan da sayısı bilinmeyen miktarda asker vererek Hammurabi'nin yardımına koştı.

Savaşın hatları belli olmuştu. Elam hükümdarı kendi ülkesinden, Eşnunna'dan ve Zagros Dağları'ndan kuvvetleri kullanacaktı, bir de daha önce Kuzey Mezopotamya'yı işgale gönderdiği birlikleri geri çağır-mıştı. Kunnam, yaveri Simti-hulluriş komutanlığında küçük bir birliği geride bırakarak Şubat-Enlil'den ayrılmıştı. Hammurabi de Mari ve Ekallatum'dan birliklere, ayrıca uzaktaki Yamhad ve kuzeybatı Suriye'deki Zalmakum devletlerinin desteğine sahipti. Babil'in güneyin-deki en güçlü devlet olan Larsa gibi bazı devletler bu savaşa hiç karış-mamıştı.

Savaş başlatan Elam *sukkal*'ı oldu. Ordusu Babil topraklarında, tam Eşnunna sınırında bulunan Upi şehrini kuşatma altına aldı. Bu saldırı, Hammurabi'yi kendi devletinde genel seferberlik ilan etmek zorunda bıraktı; genellikle askere alınmayan tüccarları bile silah altına aldı, hatta savaşınlar diye köleleri dahi serbest bıraktı. Ayrıca yardım istemek için Larsa Kralı Rim-Sin'e haberciler gönderdi ve Babil'de kalan Elam temsilcilerini tutukladı.²² Upi'deki Babil garnizonu bir süre dayandı ve destek bekledi. Ama destek çok geç geldi. Zimri-Lim'e gönderilen bir mektupta şöyle deniyordu:

Hammurabi'nin Upi'deki ordusu gemilere binip kaçtı. Düşman birlikleri (çevredeki) surlardan içeri girdiler. Elam ordusu, Eşnunna'ya geri döndü.²³

Böylece ilk çatışma, Hammurabi'nin mağlubiyetiyle sonuçlandı ama Elam hükümdarı, Upi'den daha ileri gitmeyerek ordusunun ana gövdesini Eşnunna'ya geri çekti. Sonraki yıl olan 1764'ün başında, ordu tekrar yola çıktı. Elam ordusu, Dicle nehri üzerinde önemli bir geçiş noktasını kontrol eden Mankisum şehrine yürüdü. Mari birliklerinin desteklediği Babilliler, derhal tepki vererek bir sınır kasabası olan Namsum'a

karargâhlarını kurdular. İlk başta Elamlılar'ın bir sonraki hedefi belli değildi. Mari generallerinden biri şöyle bir rapor veriyordu:

Düşman Mankisum'dan nehri geçtikten sonra kamp kurup dinlendi. Acaba nereye gidecek? Henüz bunu anlayabilmiş değilim. Hükümdarıma yazmama sebepim budur.²⁴

Elamlılar, Hammurabi'nin devletinin kuzey sınırında bulunan ve önemli bir şehir olan Sippar'ın yakınındaki Hiritum şehrini kuşatmaya karar verdiler. Orduda en az 30,000 asker bulunuyordu ve bu o dönem için muazzam bir rakamdı. Elamlılar, ağır kuşatma silahlarını kullanmak üzere saldırı rampaları inşa etme taktiğine başvurdu ama Hiritum sakinleri, şehrin etrafındaki sulama kanallarından su vererek bu girişimi boşa çıkardılar. Rampaların altındaki toprak çöktü. Babilliler, Hiritum'a yardım etmek için bir ordu gönderdiler; bu orduda Mari generali Zimri-Addu da vardı ve kendi kralına sürekli rapor gönderiyordu. En önemli detleri düşmanın teçhizatını yok etmekte. Zimri-Addu şöyle yazıyordu:

Bu tableti Hükümdarıma gönderdiğimiz gün Hükümdarımın birlikleri ve Babilliler'in birlikleri kuleleri ve rampaları olan düşmanla karşı karşıya geldi, hücumla geçilip rampalar yok edildi.²⁵

Aynı zamanda Babilliler'in Namsum'dan gönderdiği keşif kolları, Elamlılar'ın arkasından dolanarak Eşnunna topraklarına akınlar düzenliyorlardı. Akıncılar tarlaları ateşe verip sığırları çalıyor, Elamlılar'ın kendi evleri için endişelenmelerine yol açıyordu. Ama bu akınlar her zaman başarılı olmuyordu; Zimri-Addu'nun müzekkerelerinden birinde şöyle denir:

Hükümdarımın askerlerinden 2,000'inin ve 3,000 Babilli'nin İbal-pi-EI komutasında bir sefere çıktığını daha önce yazmıştım. Ama bir casusu elimizden kaçırdık; bu yüzden düşman önlem aldı ve birliklerimiz eli boş döndü. Şa-bassi şehrinin kenarında kamp kurdular. İşar-Lim ve Hammurabi'nin diğer hizmetkârları onlara sormuş: "5,000 kişi nasıl oldu da eli boş dönebildi?" Hammurabi'nin hizmetkârları İbal-pi-EI'e böyle yazdı ve İbal-pi-EI de bana yazdı. Daha sonra ordusu için on günlük erzak

almış. Ona şöyle yazdım: "Seninle gelmemi istemediğini belirttiğine göre sana şunu söyleyeyim: 'Alametler iyiye, Şa-bass'i'den ayrıl.' Sana kuzular gönderiyorum, böylece alametlere bakabilirsin, eğer iyiye, birliklerinin başında sefere devam et." İşte ona böyle yazdım.²⁶

Bu yazılanlarda Mari generallerinin rekabetini ve kralın gözüne girme çabalarını gözlemlemek mümkün. Zimri-Addu, meslektaşı İbal-pi-El'i kötü göstermek istediği için, komutasında 5,000 asker olmasına rağmen herhangi bir şey başaramamasını ballandıra ballandıra anlatıyor.

Bu noktada Elam geri çekildi: Babil'in baskısı da bir faktördü, ama asıl sebep ordunun içindeki muhalefetti. Pek çok Eşnunna generali, Elam hükümdarı için savaşmaya gönülsüzdü; hatta Hammurabi'ye yazarak hizmetlerini ona sunmayı teklif etmişlerdi:

Hükümdarımıza, Babil Kralı'na, hizmetkârlarınızın söyledikleridir. Elam hükümdarı, büyük kuvvetleri sayesinde bizi ele geçirdi ve şimdi de sizin ülkenizi yutmak istiyor. Onun karşısına dikildiniz ve şimdi yapabileceği hiçbir şey yok.²⁷

Bu arada, *sukkal* adına Razama'ya saldırıp başarısız olan Kuzey Mezopotamya Kralı Atamrum taraf değiştirerek, Zimri-Lim'in nüfuzuna girmişti. Muhtemelen güç siyaseti uyarınca hareket ediyordu, çünkü Zimri-Lim ona karşı 20,000 kişilik bir ordu toplamıştı. Kuzey Mezopotamya'daki bu kayıp Elamlılar'a çok ağır gelmişti. İlk önce Dicle nehri üzerindeki Kakkulatum şehrinden çekildiler; tabii önce yakıp yıkmaya geleneği doğrultusunda şehri yağmaladılar. Ondan sonra kuzeydeki Ekallatum devletine saldırma maksadıyla kuzeye, Mankisum şehrine doğru ilerlediler. Zimri-Addu bu konuyla ilgili Zimri-Lim'e yeni bir rapor gönderdi:

Bugün bana getirdikleri bir muhbir şöyle diyordu: "Düşman ordusunun ana gövdesi kuzeye, Mankisum yönüne ilerliyor." Ayrıca her yerde şunun konuşulduğunu duyuyorum: "Düşman, Ekallatum üzerine yürümek niyetinde." Muhbirin bana söyledikleri bunlar. Ne duyduysam aynen Hükümdarıma aktardım.²⁸

Elamlılar, belki de arkalarındaki sadakatsiz Eşnunna askerlerine karşı savunmasız olduklarını fark ettikleri için Mankisum'da durdular.

Ekallatum'a gitmek yerine doğuya, Eşnunna'ya yöneldiler ve orayı talan ettiler. Bu sefer, oradaki bütün askerler isyan etti ve Elam'ın ordusundan firar ettiler. Son yerli kral da kaybolduğundan, sıradan bir adam olan Silli-Sin'i kendilerine hükümdar yaptılar. Tüm Elam kuvvetlerini ülkeden kovdular ve *sukkal* da kendi topraklarına çekildikten sonra Diniktum şehrinde kamp kurdu.

Elam Kralı kaybettiğini anladı ve Hammurabi'ye barış önerisinde bulundu. Bu olaydan sonra Zimri-Lim'e yazılan bir mektupta şöyle deniyordu:

Elam hükümdarı, ülkenin tamamını fethetmeye niyetliydi ama sonra fikrini değiştirerek Babil topraklarını ele geçirmeye karar verdi. Hükümdarımın tanrısı işe karışmasaydı, Babil halkını hiç varolmamışçasına yeryüzünden silecekti. Ama şimdi Elam *sukkal*'ı Hammurabi adını zikrederken hoş bir edayla şöyle diyor: "Artık barış var."²⁹

Hammurabi ilk başta olumlu yanıt verdi. Mari'ye giden bir başka mektupta şunlar anlatılır:

Elamlılar Eşnunna'dan ayrılıp da, *sukkal* Diniktum'a vardığı zaman Hammurabi ona haber yolladı: "Neden sana söylediğim şeyi dinlemiyorsun: 'Eşnunna halkı isyankârlığıyla meşhurdur ve bunu gösterecektir. Öte yandan, burada sadakat bulacaksınız.' Sana bunu söylüyorum işte." Elam'a böyle yazdı ve *sukkal*'a giden Babil habercisiyle birlikte Elamlı haberciler Hammurabi'ye döndü. Hammurabi, Hükümdarıma da bir haberci gönderdi. Ayrıca ülkesinde uzun zamandır tutuklu bulunan Elamlı temsilcileri serbest bırakıp mülklerini iade etti.³⁰

Ama iyi ilişkiler uzun süre devam edemedi. Elam, Hammurabi'nin yeni düşmanlarına yani Larsa Kralı Rim-Sin'e ve Eşnunna Kralı Silli-Sin'e karşı destek sözü verdi ama bu sözü vermesi de, Hammurabi'ye kendisini sevdirmesine yetmedi. 1763 sonunda generallerden biri, efendisi Zimri-Lim'e yazdığı mektupta şu son hikâyeyi aktarıyordu:

Malgium'dan bir kervan geldiğinde yeni bir haber var mı, diye sordum. Bana, "Elam *sukkal*'ı öldü" dediler. Bu haberi Hammurabi'ye verdiklerinde çok mutlu oldu.³¹

Ama ne yazık ki bu söylentinin doğru olmadığı anlaşılacaktı, Elam hükümdarı sadece çok hastaydı. Gelgelelim Elam *sukkal*'ı uluslararası ilişkilerde etkinliğini bir nebze sürdürse de, bu noktadan sonra önemli bir endişe kaynağı olmaktan çıktı.

Elam'a karşı mücadelesinde Hammurabi'nin şansı yaver gitmişti; bu onun ilk büyük savaşıydı. 1764 yılında gururla şu duyuruyu yaptı: "Yüce tarıların yardımıyla Hammurabi, Elam ordularını, ayrıca birleşerek karşısına büyük bir ordu olarak dikilen Marhaşi'yi, Subartu'yu, Guti'yi, Eşnunna'yı ve Malgium'u mağlup etmiş, Sümer ve Akkad'ın temellerini atmıştır." Böylece Dicle'nin doğusundaki tüm bölgelerin birleşik ordularına karşı savaştığını iddia etmiş oluyordu. Gerçekten de bu bölgelerden askerler karşısına çıkmıştı, ama tüm o devletlerin bütün güçleriyle saldırdıkları doğru değildi. Hammurabi'nin savaşı, Elamlılar'ın saldırısına karşıydı, kendi inisiyatifiyle başlamamıştı. Mari Kralı Zimri-Lim'in yardımını almak için diplomatik hünerlerini kullanmıştı, fakat Larsa Kralı Rim-Sin'i kendi saflarına dâhil etmeyi başaramamıştı. Elam hükümdarının kendi ülkesinde isyanlarla karşı karşıya kalması ve Eşnunna'dan kovulması, Hammurabi için büyük şanstı. *Sukkal* daha sonra Elam'a kadar çekilmek zorunda kalmış ve o andan sonra Babil'e ilgisi asgariye inmişti. Bu durum Hammurabi'ye bölgedeki planlarını gerçekleştirme serbestliğini verdi.

3. Bölüm

Larsa'nın İlhakı

Elam'la savaş sırasında Larsa Kralı Rim-Sin, kenarda kalmayı tercih etmiş ve Hammurabi'nin yardım taleplerini duymazdan gelmişti. Hammurabi'nin ondan destek istemesi pek de sürpriz sayılmazdı aslında. Rim-Sin bu dönemde yaşlanmış, altmışlarının sonuna ulaşmış olmasına rağmen, güney Mezopotamya'daki açık ara en büyük devlete hükmediyordu. Rim-Sin, müthiş bir gücü temsil ediyordu ve Babilonya'da Hammurabi'nin en büyük rakibiydi. Hammurabi onun kendisiyle güçbirliği yapmamasından hiç hoşnut kalmadı ve bu yaptığını affetmedi. Babil Kralı, Elam'ı yendikten hemen sonra güneyi istilaya başladı ve 1763 sonuna kadar bölgenin tamamını fethetti. Bu zafer, Babil devletinin ilk büyük genişleme hamlesiydi.

Larsa Krallığı, M.Ö. 2000'lere kadar giden uzun bir tarihe sahipti ve hep önemli bir rolde olmuştu. İki yüzyıldır Babilonya bölgesindeki diğer yerel devletlerle iktidarı paylaşıyordu. Ama orta Babilonya'daki İsin devletini fethettiği 1794'ten itibaren Basra Körfezi'nden Babil sınırına kadar olan bölgede hegemonyasını kurmayı başarmıştı. Bu birliği sağlayan, 1822'de kardeşi Varad-Sin'in yerine geçen ve otuz yıldır ülkeyi yöneten Rim-Sin olmuştu. İki kardeş de 1834'te Larsa tahtını ele geçirip, Varad-Sin'i oturtan Kudur-Mabuk'un (bu isim Elamcaydı) oğullarıydı. Kudur-Mabuk'un kendisi de ülkenin kuzey doğu ucunda bir şehir olan Maşkan-şapir'de hüküm sürüyordu ve onun ülkesine de Yamutbal deniyordu. Şamşi-Adad dönemindeki Yukarı Mezopotamya Krallığı'nın siyasi yapısına benzer bir yapı oluşturmuştu: Baba bir başkentte, yani Maşkan-şapir'de hüküm sürerken, oğul da eski siyasi merkez olan Larsa'nın başına geçmişti. Varad-Sin ve daha sonra Rim-Sin, kendi ülkelerinde kral olsalar da, içişlerine karışma hakkını koruyan babalarının sözünü dinlemek zorundaydılar.

Rim-Sin 1822'de başa geçtiğinde, ülkesi sadece Babilonya'nın Basra Körfezi yakınlarındaki en güney kesimini kapsıyordu ve Dicle Nehri boyunca doğu tarafına doğru uzanıyordu. Rim-Sin, iktidarının ilk otuz yılında Uruk, İsin, hatta Babil hükümdarlarıyla savaşarak ülkesinin sınırlarını bir hayli genişletti. Ama bu ilk muharebeler kesin sonuç vermekten uzaktı. Rim-Sin'in 1810 tarihli yıl-adında üç düşmanın üçünü de mağlup edildiği anlatılır, oysa Hammurabi'nin babası Sin-muballit de 1800'de Larsa'yı mağlup ettiğini yazdırmıştır. Büyük ihtimalle bunlar abartılı zafer iddialarıydı; uzun süre hiçbir güç galip gelemedi, bazı topraklar ve şehirler el değiştirip durdu. Ama 1804'te Rim-Sin, nispeten başarılı seferlere çıktı ve Larsa'nın kuzeyindeki her yeri işgal etti. 1794'te baş rakibi İsin Kralı Damik-ilışu'yu yenerek de en büyük başarısını kazandı. Bu olay o kadar önemli görülmüştür ki o andan sonraki otuz bir yıl boyunca Rim-Sin'in her yıl-adına bununla ilgili isimler verilmiştir: İsin'in ele geçirilmesinden sonraki ilk yıl (= 1793), ikinci yıl (= 1792), üçüncü yıl, vs. Uluslararası ilişkiler bakımından İsin'in ilhakının en önemli neticesi, Larsa ile Babil'in artık uzun bir sınırı paylaşması olmuştur. Güney Mezopotamya'da sadece bu iki güç kalmıştı, kuzeyde ise Şamşı-Adad'ın üstünlüğü devam ediyordu. Hammurabi 1792'de iktidara geldiğinde siyasi durum böyleydi.

Hammurabi'nin daha önce de değindiğimiz ilk saltanat yıllarında bazı askeri faaliyetlerine (güneye yönelik olanlara da) dair belgeler vardır. 1786'da İsin'in ve Uruk'un fethinden söz edilir ki Uruk şehri, Larsa'nın kuzey sınırına sadece yirmi kilometre uzaktadır. Ama bu fetihler, toprak ilhakıyla sonuçlanmamıştı: bölgede yüzyıllardır süren akınların ve çatışmaların devamı olarak görülmeleri gerekir. Elam'ın genişlemeci politikalarına Hammurabi'nin tepki vermesiyle durum değişmiş, Babil en sonunda Larsa'yla çatışma yoluna girmişti. Elam *sukkal*'ı hem Rim-Sin'e hem de Hammurabi'ye, ötekine saldırmak üzere yardım isteyen mesajlar gönderme hatasını etmişti. İki kral, bu durumu öğrenince kendi aralarında ittifak yapmak üzere görüşmelere başladılar. Hammurabi, Upi şehrini Elam'a karşı savunurken, Rim-Sin'den üst üste pek çok kez destek istedi. Rim-Sin, uzun süre tereddüt ettikten sonra muğlak vaatlerde bulunmakla yetindi. Bir noktada Hammurabi'ye şu mesajı gönderdi:

Ordum, benim ülkemde toplandı. Sen de ülkedeki orduyu bir araya getir. Düşman sana saldırırsa benim ordum ve gemilerim yardımına gelecek. Eğer düşman bana saldırırsa sen de ordunu ve gemilerini alıp bana yardıma gelmelisin.¹

Ama bunlar laftan ibaretti, çünkü bu yazıyı bir mektupta Mari Kralı Zimri-Lim'e aktaran kişi şöyle diyor: "Rim-Sin, Hammurabi'ye bunları yazdı ama orduları hâlâ birleşmiş değil."² Sonuçta Hammurabi, 1764'te Elam'ı Rim-Sin'in desteğini almadan mağlup etti.

Elam yoldan çekilince, Hammurabi'nin Larsa'ya saldırmaması için bir sebep kalmadı. Babil, Mari ve Larsa gibi eşit devletlerin oluşturduğu ve Elam'ın dolaylı üstünlüğünü de tanıyan hassas güçler dengesi bozulmuştu. Artık hasımları hizaya sokacak bir dış güç yoktu ve devletler, Elam'ın misilleme yapmasından korkmadan heveslerinin peşinden koşabiliyorlardı. Babil'deki Mari temsilcisine göre, düşmanlığı başlatan Rim-Sin'di ama Mari sonuçta Babil'in müttefiki olduğu için bu bir bahane de olabilir elbette. İlişkilerin bozulması Zimri-Lim'e şöyle aktarılıyordu:

Hükümdarımın daha önce de duyduğu üzere, Larsa Kralı Rim-Sin davranışını kesinlikle değiştirmiş değil. Hammurabi'ye düşmanlık besliyor. Askeri birlikleri, sürekli Hammurabi'nin ülkesine girip yağmacılık ve hırsızlık yapıyor. Her akınlarında bir şeyler alıyorlar. Rim-Sin'in temsilcileri tutuklandı ve şu anda sarayda tutuluyor. Hammurabi, bu konular hakkında bana yakınmayı sürdürüyor. (kırık pasaj) Artık ne Rim-Sin'den Babil'e haberci geliyor, ne de Hammurabi'nin habercileri Maşkanşapir'e gidiyor.³

Neticede, 1763 yılında Hammurabi, tanrıların onayıyla önlem amaçlı harekete geçtiğini belirterek, Rim-Sin'e savaş ilan etti. Mari'de bulunan uzun bir raporda Hammurabi'nin savaş ilanı ve birliklerini silah başına çağırması anlatılıyor:

(kırık pasaj. Hammurabi konuşuyor:) "Bunlar Rim-Sin'in söylediği kötü sözlerdir. Yardıma koşan yüce tanrılardan ve bana birden fazla kez hayat veren Sim'alite kabileleri kralı Zimri-Lim'den başka kimse yanımda durmuyor. Larsa askerleri ülkeyi talan ediyor. Ulu tanrılar, Elam'ın pençesinden bizi kurtardıktan sonra Larsalılar'a birçok iyilik yaptım ama karşılığını göremedim. En sonunda (tanrılar) Şamaş ve Marduk'a şikâyet ettim ve onlardan "evet" cevabı aldım. Tanrının onayını almadan saldırıya geçemedim."

Sonra Hammurabi ordusuna hitap etti: "İleril Tanrı yolunuzu açık etsin. Oraya vardığınızda şehir kapılarını açarsa, teslim olmasını kabul edin. Şehir, Şamaş ve Marduk'un ahdini inkâr etse bile onlara zarar vermeyin. Eğer şehir kapılarını açmazsa... (kırık pasaj)⁴

Hammurabi'nin bu seferinde ona Mari'den birlikler de katılmıştı. Bu birliklerin başında yine daha önce Elam'a karşı savaşan Zimri-Addu ve İbal-pi-El bulunuyordu. Demek ki muhtemelen ordu hiç dağılmamıştı ve güneye doğru çıkılan sefer, Elam'ın mağlubiyetinden hemen sonra başlamıştı. Yamutbal toprakları karmaşa içindeydi: Rim-Sin, güneyde Larsa'da kaldı ve kuzey kesimin savunmasını kardeşi Sin-muballit'e bıraktı; o da Maşkan-şapir şehrine sığındı. Zimri-Lim'e gönderilen rapor şöyle devam ediyor:

Rim-Sin toplanan ordunun başında değil ve askerler endişeli. Kaygılarını şöyle anlatıyorlar: "Düşman bize nerede saldıracak?" Rim-Sin'in kardeşi Sin-muballit üç general ve (kırık kelime) bin asker Maşkan-şapir şehrinde kuşatılmış durumda. Bütün ülke saldırıdan korkuyor ve isyan etmeye hazır. Bundan üç-dört gün sonra Maşkan-şapir düşecek. Daha fazla direnemez.⁵

Gerçekten de kısa süre sonra şehir düştü ve Larsa yolu, Hammurabi'ye açıldı. Mari ve Malgium'dan gelen ek destek kuvvetlerini de ordusuna katan Hammurabi, 1763 yılının ortasında Nippur ve İsin şehirlerini alıp çabucak Larsa'ya uzandı. Mari Kralı'na şöyle bir rapor gönderilmişti:

Hükümdarımın ordusunun durumu gayet iyi. Hükümdarımın birlikleri, Hammurabi'nin yanına ulaştığında kral çok mutlu oldu. Maşkan-şapir'i yeni fethettiği için bütün Yamutbal ülkesi Hammurabi'ye "Çok yaşa Efendimiz!" diye tezahürat yapıyordu. Yamutbal ordusu, Hammurabi'nin ordusuyla barış yaptı. Hammurabi ordularının başına geçip Larsa'yı kuşattı. Yılın son ayında kuşatma başladı.⁶

Rim-Sin, artık yaşlı bir adam olmasına rağmen hemen teslim olmadı. Hammurabi, saldırı rampaları inşa etti ve ağır kuşatma silahları getirdi, ayrıca mütteliklerinden gelen ek kuvvetleri de saflarına eklemeyi sürdürdü. Eskiden Elam'ın müttefiki olup taraf değiştirerek Zimri-Lim'in safı-

na geçen Atamrum bile Larsa'ya gelmişti. Hammurabi, Ekallatum Kralı İşme-Dagan'ın elçisini kabul etti, ayrıca eski düşmanı Elam hükümdarıyla da temasa geçip yardım istedi. Bu arada Rim-Sin de, batı Suriye'deki uzak Katna Kralı'ndan yardım istemeye çalıştı ama habercileri yakalandı ve Babil'de hapsedildi. Bu savaşa katılan asker sayısı muazzam büyüklükteydi: Mari'ye gönderilen bir raporda, Larsa tarafında 40,000 asker olduğu belirtilir. Hammurabi'nin kaç askere kumanda ettiği bilinmiyor ama Babil askerlerinin yanı sıra Mari'den 2,000, Malgium'dan 1,000 asker vardı, ayrıca Yamutbal'dan "özgürleştirilmiş" birlikler de saflara katılmıştı.

Kuşatma altı ay sürdü ve en sonunda Larsa'dakilerin yiyeceği bitti (gerçi aşağıdaki mektupta bu durumun tartışmalı olduğu belirtilir). Zimri-Lim'e gönderilen bir raporda şöyle yazıyordu:

Elimize düşen tüm mülteciler, aynı şeyi söylüyor: "Şehirde hiç tahıl kalmadı." Aslında tahıl var ama onlar bilmiyorlar. Tahıl yerine ellerinde kalan samanı ve hayvan yemini yiyorlar (?).⁷

En nihayetinde Larsa ele geçirildi. Rapor şöyle devam ediyor:

Destek kuvvetleri geldikten sonra, Babil askerleri Larsa'ya girdi ve surları ele geçirdi. Bu sabah askerler içeri girdi. Ama Rim-Sin canını kurtarıp kaçmayı başardı.⁸

Rim-Sin, kaçmayı başarmıştı ama uzun süre dayanamadı. Başka bir mektupta yakalandığı ve maiyetindekilerle birlikte Babil'e gönderildiği yazılmıştır. Hammurabi, Larsa'nın surlarını yıktı ama şehri yerle bir etmedi.

Ülkede hâlâ büyük bir karmaşa hâkimdi. Kabileler bu çatışmadan faydalanarak köylere baskınlar düzenliyordu, Hammurabi, düzeni tekrar tesis etmek için orduyu kullandı. Mari'den Zimri-Addu, hâlâ orduyla birlikteydi ve kralına şu bilgileri verdi:

Yaklaşık elli Suta kabilesi mensubu Udanum şehriden çıkıp Larsa'ya giden otuz kilometrelik mesafeyi geçti. Babililer'in işgal ettiği bölgeye akın düzenledikten sonra birkaç adamı esir aldılar, tahıl çaldılar ve bunları Udanum'a götürdüler. Hammurabi'ye bu durum anlatıldığında benden 100 silahlı adam istedi. Kenan ve

Resim 3. 1. Larsa'da çıkarılan toprak tablet. Resimde tanrıça İřtar bir surdan atlamakta, yere dūřmūř bir adama elindeki silahla vurmaktadır. Tablet, Hammurabi'nin Őhiri almasının ardından ve bu olay onuruna yapılmıř olabilir (Irak Mūzesi'nin izniyle).

Suhu kabilelerinden 100 adam verdim ve bařlarına da Kibsi-Addu'yu geĀirdim. Onlara 200 Babilli katıldı. Otuz Satalı bu gruba saldırdı, ama Hūkūmdarımın askerleri, saldırganlardan altısını Őldūrūp ũĀūnū esir ederken, Babilliler de bir tanesini esir ettiler. Hammurabi, esir alan askerlerin her birine iki Őekellik bir gūmūř yūzūk ve bir gōmlek verdi. Bařlarındaki Kibsi-Addu'ya kuzu postundan bir pelerin ve sekiz Őekellik bir gūmūř yūzūk armaĀan etti. Hammurabi, Hūkūmdarımın birliklerine on adam bařına iki Őekellik gūmūř verdi.⁹

Kısa sūrede dūzen tesis edildi ve 1762'deki kayıtlara bakılırsa hayat tekrar normale dōndū.

Hammurabi, kendisini Larsa bōlgesinde yabancı bir fatih olarak deĀil, Rim-Sin'in meşru halefi gibi gōsterdi. Kayıtlarda sanki yeni kral

olmuş gibi yıl-adı “Hammurabi'nin kral olduğu yıl” olarak geçiyordu. Ama bu sırada kendi ülkesinde otuz yıllık hükümdardı. Bölgeye ziyaretinde Rim-Sin'in sarayını kullandı. İyi bir hükümdar gibi davrandı ve yazıtlara bakılırsa bazı güney şehirlerinde (Larsa, Ur ve Zabalam) tapınaklar inşa etti. O andan sonra güneyin kayıtlarına Babil Kralı'nın yıl-adlarıyla tarih atıldı. Hammurabi, güneydeki toprakların idaresini Larsa'daki kendi memurlarına bıraktı.

Hammurabi, Larsa bölgesindeki yeni hükümdarlığını başlatmak için tüm ödenmemiş şahsi borçları iptal eden bir ferman çıkardı ama iktidarının ilk tam yılında aynı şeyi yapmış olduğu Babil'de bu ferman geçerli değildi. Daha önce de anlatıldığı gibi, özel tefecilere gümüş ya da tahıl borçlananların bu borçları bağışlandı. Bu borçlar, genellikle saraya ödenecek vergiler ve kiralar için alındığından, mali yükü esas olarak kral çekmiş oluyordu. Ama özel alacaklılar da durumdan etkilendi ve meslek yaşamı hakkında bilgi sahibi olduğumuz bazı Larsalı iş adamları iflas etti. Hammurabi'nin Larsa'da boş bir levhayla işe başlamak istediği açıktı. Acaba yerli halk tarafından seviliyor muydu? Muhtemelen hayır: Elam *sukkal*'ı bölgenin fethinden kısa süre sonra Eşnunna Kralı'na şöyle yazıyordu: “Babil Kralı sana saldırırsa, ona karşı koy ve ben de Larsa'yı istila edeyim. Larsa halkı bana mektuplar yazıp duruyor.”¹⁰ Bu boş laf mıydı yoksa doğru muydu, onu asla bilemeyeceğiz.

Larsa'nın işgali ve ilhakı, büyük bir askeri ve siyasi başarıydı ve Hammurabi, krallığının otuz birinci yılına bu başarının adını verdi: “Kral Hammurabi'nin, ordularının yolunu açık eden tanrılar An ve Enlil'in yardımıyla, ulu tanrıların kendisine verdiği üstün güçler sayesinde Yamutbal ülkesini ve Kralı Rim-Sin'i yendiği yıl.” Sonraki yirmi yıl boyunca, güney ve kuzey Babilonya birleşik kaldı ve bu durum bölgenin siyasi yapısı üzerinde kalıcı etkiler bıraktı. Hammurabi'nin halefi Samsuiluna döneminde güney tekrar bağımsızlığını kazanmasına rağmen, bin yıldan uzun süredir Babilonya'da hâkim olan Balkanlaşmaya bir daha dönüş olmadı. Yaklaşık olarak 3000 yılından beri, bölgede küçük arazilere sahip şehirler politik merkez işlevi görmüştü. Dolayısıyla, hâkim siyasi varlıklar şehir devletleriydi. Bir şehir devletinin diğerlerine baskın çıktığı dönemler olmuştu ama bu birleşme dönemleri, geçiciydi ve kısa süre sonra rekabet eden şehir hanedanlıkları sistemine geri dönülüyordu.

Tüm bunlar Hammurabi'nin kısa süreli ama temel değişiklikler yaratacak şekilde birlik sağlamasıyla son buldu. Babilonya, bir daha hiç şehir devletleri diyarı olmadı; hükümdarları kırsala farklı düzeylerde hâkim olan, tek bir başkentten yönetilen büyük bir teritoryal devlete dönüştü. Birbiriyle rekabet eden şehir devletleri bir daha ortaya çıkmadı. Hammurabi'nin hükümdarlığının siyasi açıdan en kalıcı sonucu bu olmuştu.

Hammurabi'nin askeri saldırganlığı da semeresini vermişti: artık bölgedeki en büyük devletin kralıydı. Ama bununla yetinmeyecek, yeni seferler yapmaya yönelecekti. Emrindeki büyük güçler koalisyonu, neredeyse iki yıldır savaşıyordu ve yabancı askerler bir an önce eve dönme derdine düşmüştü. Mari Kralı Zimri-Lim'in ülkesinin kuzeyindeki askeri tehditlerle başa çıkmak için askerlerine ihtiyacı vardı, bu yüzden Babil'de bulunan generali İbal-pi-El'e şöyle bir mesaj gönderdi: "Hammurabi'ye nazikçe baskı yapın da, kış gelmeden orduyu dağıtsın." İbal-pi-El emri yerine getirdiğini ve Hammurabi'ye şöyle dediğini yazıyordu: "Artık tanrılar düşmanı yolumuzdan kaldırdı ve soğuk günler yaklaşıyor, kardeşinin hizmetkârlarını yanında tutmaya neden devam ediyorsun? Bana gitme emrini ver ki havalar soğumadan adamlarım eve dönebilsin." Ama Hammurabi şu cevabı vermişti: "Önümüzdeki beş-on gün içinde Eşnunna'nın ne yapmaya niyetli olduğunu görmek istiyorum. Sus. Sus!"¹¹ Gerçekten de Hammurabi'nin bir sonraki hedefi Eşnunna'ydı ama bu maceraya atıldığında Mari'nin desteğini kaybedecekti.

4. Bölüm

Eşnunna'nın Yıkılışı

Hammurabi, Babil ve Mari askerlerinden oluşan devasa bir orduyla Larsa'nın fethini tamamlamıştı. Bu iki devletin askeri gücünün buraya yönelmesi, kuzeydeki komşuları karşısında onları zayıflatmış, kuzeyin krallarının bağımsızlık hevesine kapılmasına ya da bu güçlü hükümdarların müdahalesi olmadan bölgedeki güçler dengesini kendi lehlerine çevirme girişimlerinde bulunmasına yol açmıştı. Özellikle Mari'nin çıkarları tehdit altındaydı ve Zimri-Lim, Kuzey Mezopotamya'da kontrolün elinden kayıp gittiğini hissediyordu. Daha Larsa kuşatması sırasında ordunun kendisine ait kısmını geri çekmek istemişti ama kuşatma başarıyla sonuçlandıktan sonra bile Hammurabi, bölgeyi yatıştırmak için bu birliklerin kalmasında ısrar etmişti. En sonunda Mari'nin birlikleri, yurda dönüp kuzeyin son derece karmaşık meselelerine müdahale etmeye başladı. Aslında bu meseleler çok geçmeden Babil'i de etkileyecekti. Kuzey bölgesinde ittifakların sürekli değiştiği bir sahnede sayısız muharebe yaşandı, ayrıca diplomatik faaliyetler de bir o kadar yoğundu, öyle ki tam olarak ne olduğunu anlamak için bir hayli zorlanıyoruz. Çoğu durumda, iki düşman aniden ittifak yapıyor ya da yine aniden tekrar düşman oluyor ve aradaki geçişlere dair bilgiler eksik olduğundan yaptıkları işler çelişkili görünebiliyor. Bu çok değişken bir dönemdi: devletler hızla ve tekrar tekrar saf değiştiriyorlardı. Bu dönemdeki aktörlerin hepsi, aynı derecede önemli değildir ya da aynı ölçüde incelenememiştir ve olayların pek çoğu da Babil'i doğrudan etkilememiştir. Ama bazı önemli oyuncular vardı ve Hammurabi de yayılmacı politikalarını hayata geçirmek için bunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Kuzeydeki en büyük hasımlarından biri, Eşnunna devletiydi. Bu devlet, Elam'a bağlıyken de benzer rol oynamıştı ama şimdi bağımsız bir devlet olarak Hammurabi'nin karşısında yeni bir engel teşkil ediyor-

Resim 4.1. Susa'da çıkartılan, bilinmeyen bir Eşnunna hükümdarının heykeli. Heykel üzerindeki yazılar büyük ölçüde silinmiştir ama heykelin Eşnunna'ya ait olduğu anlaşılmıştır. Heykeli yapılan kişi, Hammurabi'nin fethinden önce hüküm sürmüş olmalı ama gerçek kimliği halen bilinmiyor (Erich Lessing/Art Resource, NY).

du. Hammurabi'nin fetih listesinin bir sonraki kurbanı, bu devlet olacaktı. Babil ile Eşnunna arasındaki çatışmanın neredeyse kaçınılmaz olduğu yakın tarihlerine bakınca anlaşılmaktadır.

Hammurabi'nin saltanatının başında Eşnunna Krallığı, Diyala Nehri'nin Dicle'yle birleştiği yerden Zagros Dağları'nın eteklerine kadar olan kısmı etrafında gelişmişti. İkinci binyılın ilk yüzyıllarında başkent Eşnunna'nın kralları, çevredeki sayısız şehir devletini fethetmişlerdi. Krallık, stratejik bakımdan iyi bir yerdedi. Topraklarından dört önemli yol geçiyordu: birincisi, Babilonya'dan Diyala Nehri boyunca İran'a doğru gidiyordu; ikincisi, Elam'ın Mezopotamya'ya erişimini sağlıyor-

du; üçüncüsü Dicle ile Fırat vadilerini en yakın oldukları noktada birbirlerine bağlıyordu; dördüncüsü Babilonya'yı Dicle boyundan Kuzey Mezopotamya'ya bağlıyordu. Bu yüzden, Mezopotamya'nın tamamına hâkim olmak isteyen bir kral için Eşnunna çok cazip bir hedefti. Tersinden bakınca da, Eşnunna hükümdarları askeri bakımdan güçlü oldukları sırada, pek çok devletin içişlerinde önemli bir rol oynamışlardı. Eşnunna, kültürel bakımdan Babilonya'yla birçok ortak noktaya sahipti: kullanılan dil ve çiviyazısı, mimari ve sanatsal stiller, saray unvanları (tabii kendine has yönleri de vardı). Bu ülkenin en büyük ilahı, savaşçı tanrı Tışpak'tı. Bu tanrı Babilonya'da pek sevilme de, Eşnunna hanedanının baş ilahı olmayı sürdürmüştü.

1800'e gelindiğinde Eşnunna, Mezopotamya sahnesindeki baş oyuncuların biriydi ve orduları kuzeye doğru ve Fırat Nehri boyunda seferlere çıkıyordu. Hatta büyük Yukarı Mezopotamya Krallığı'nın hükümdarı Şamşi-Adad bile muhtemelen bir süre Eşnunna'ya bağımlı olmuştu. Yıllar sonra Şamşi-Adad'ın oğlu İşme-Dagan, Hammurabi'yle ittifak kurmak istediğinde, Zimri-Lim'in Babil'deki temsilcisi bu hareketi İşme-Dagan'ın babasının, Eşnunna kralına yönelik davranışına benzetmişti:

Hammurabi'ye gönderdiği mektuplarda İşme-Dagan, hep onun astıymış gibi yazıyor. Babası da aynen böyle yapmıştı. İlk başta babasının, Eşnunna hükümdarına gönderdiği mektupların hepsi hizmetkârlara yaraşır bir dille yazılıyordu. Sonra, Eşnunna'nın zor duruma düşmesi nedeniyle bütün topraklar üzerinde hâkimiyet kurunca ona "kardeşim" demeye başladı.¹

Eşnunna kralları ile Yukarı Mezopotamya kralları arasındaki ilişkiler hep fırtınalı olmuştu: kimi zaman birbirleriyle savaşmışlar, kimi zaman da güçlerini birleştirip başkalarına saldırarak, ganimetleri paylaşmışlardı. Şamşi-Adad, hükümdarlığının ilk döneminde Eşnunna Kralı'ndan kaçıp Babil'e sığınmıştı ama hayatının son döneminde Eşnunna'nın başka bir hükümdarıyla birlikte Zagros Dağları'na sefere gidip, yerli halkla savaşmıştı. Bu saf değiştirme tarzı, dönem açısından tipikti.

Şamşi-Adad'ın 1776'daki ölümünün yarattığı iktidar boşluğu, Eşnunna Kralı II. İbal-pi-El'e kendi nüfuz alanını genişletme cesaretini vermişti. Fırat Vadisi'nin bazı kısımlarında hak iddia ederek, Zimri-Lim'i de kendisiyle ittifak yapmaya zorladı. Daha hükümdarlığının

birinci yılında olan Mari Kralı'na çok uzun bir mektup göndererek neden Eşnunna'ya boyun eğmesi gerektiğini anlattı. Kullandığı dil daha güçlü bir hükümdarın, oğluna tavsiye veren bir babanın diliydi.

Zimri-Lim'e sesleniyorum, baban İbal-pi-El konuşuyor. Senin söyleyeceğini bana söyleyen bir haberci göndermişsin, diyorsun ki, "Babam bana 3,000 asker göndersin, onları donatayım ki kuşattığım şehirleri ele geçirebileyim ve düşman kuvvetlerden kurtarabileyim." İşte böyle yazmışsın. Hizmetkârının getirdiği mesajı duyar duymaz razı geldim ve bir general komutasında birlikleri gönderdim, artık bu birlikler senin yanında savaşacak.²

Ama bu yardımın bir bedeli vardı. İbal-pi-El mektubun devamında Şamşi-Adad'ın oğlu İşme-Dagan'a saldırarak, Zimri-Lim'i destekleyeceğini ama Zimri-Lim'in de Fırat Vadisi'nin Mari'nin güneyinde kalan kısmında kendisinin hakimiyetini tanımasını istiyordu. Ondan sonra da itaat vazedyordu:

Sana büyük bir taht gönderiyorum, krallığın işaretidir. O tahta otur. Çevrendeki krallar, tahtı görecektir ve Eşnunna'nın senin büyük müttefikin olduğunu bilecekler. Tıpkı tanrı Tıspak'ın evinde onun eteğini tutan (ve itaat eden), böylece güçlenip krallığını genişleten baban Yahdun-Lim gibi sen de, benim oğlum olduğunu kabul edersen, bana bakmaktan ve eteğimi tutmaktan çekinmeyeceksin. Seni eksiksiz memnun edeceğim, sınırlarını genişleteceğim, Mari şehrini eski şanına kavuşturacak ve temellerini sağlamlaştıracağım.³

Ondan sonra da bir grup Babil askerinin Mari'ye karşı İşme-Dagan'a yardım etmek için yola çıktığı uyarısını yapıyor ve bu askerlerin durdurulması gerektiğini söylüyor. "Babil birliklerine karşı sağlam duracak bir ordu göndermelisin. Hammurabi benim ordumun ona karşı çıktığını duyarsa artık yardım göndermez."⁴

Bu son tehdit işe yarayış olmalı, çünkü Hammurabi'nin birliklerinin Mari'ye karşı İşme-Dagan'a yardım ettiğine dair bir bilgi yok. Ama öte yandan Zimri-Lim de II. İbal-pi-El'e boyun eğmedi. Kayınpederi olan kuzey Suriye'deki güçlü Yamhad Kralı'nın desteğiyle bağımsız kalabileceğine inanıyordu ve Yamhad Kralı'na Eşnunna'yla ittifak yapmayacağına dair bilgi gönderdi. Halep'teki temsilcisine şu talimatı veriyordu:

Kuzeye doğru devam edip (Yamhad kralı) Yarim-Lim'in huzuruna çıktığında ona Eşnunna konusunda şunları söyle: "Eşnunna (kralı) bana ittifak kurmak için mesajlar gönderip duruyor. Bana ilk gönderdiği haberciyi sınırdan çevirdim. İkinci gönderdiği haberciyi de sınırdan çevirdim. Sonra bir yüksek memur geldi ve onu da sınırdan çevirip şöyle dedim: 'Yarim-Lim'in rızası olmadan Eşnunna'yla nasıl ittifak yaparım?'"⁵

İbal-pi-El, reddedilmesine ve isteklerini doğrudan dayatamamasına rağmen, Mari Krallığı ve Yukarı Mezopotamya'nın işlerinden elini çekmedi. Mari hükümdarının Zimri-Lim'le ilişkileri o kadar bozuldu ki Eşnunna ile Suriye şehri Katna arasındaki ittifakı önlemek için büyük çaba harcadı.⁶

Benyamin kabilesi isyan edince, Eşnunna'ya da Mari'yle hesaplaşma fırsatı doğdu. Bu kabileler zaten Zimri-Lim'in saltanatının başından beri sorun çıkarıyor ve topraklarının kontrolüne direniyordu. Benyamini kabileler 1771'de Eşnunna'dan destek istediler ve İbal-pi-El de kabul ederek bir ordu Kuzey Mezopotamya'ya, bir ordu da doğrudan Mari'ye gönderdi. Bu tehdit, Zimri-Lim'i müttefik arayışına itti ve bu kez Hammurabi olumlu yanıt verdi. Mari Kralı'na gönderilen bir raporda şöyle deniyor:

Babil'deki Abi-mekim'den şu mesaj geldi: "Babil ordusu yürüyüşe geçti." Bu birliklerin erzakı da hazırlanmış. Ben hazırım. Saray ve depolar da iyi durumda.⁷

Çatışmaların büyük bir kısmı kuzeyde yaşandı ve küçük devletler ya taraf değiştirmek zorunda kaldı ya da büyük devletlerce çabucak yutuldu. Ayrıntılar son derece kafa karıştırıcıdır ve büyük bir kısmı doğrudan Babil'le ilgili değildir. Ama Hammurabi'nin önemi herkesçe kabul ediliyordu ve onunla müttefik olmak imrenilenecek bir şeydi. Örneğin Zagros Dağları'ndan bir hükümdar olan ve Eşnunna birlikleriyle çarpışmak isteyen Zaziya bir noktada şöyle diyordu:

Alametlere bakıracığım, iyi görünüyorsa Eşnunna hükümdarına saldıracığım. Ama iyi görünmüyorsa saldırmayacağım ve Hammurabi'ye yazacağım. Babil'den destek kuvvetleri gelecek ve Zimri-Lim buraya varacak, ondan sonra saldıracığımız.⁸

Askeri harekâtlardan bir sonuç alınamayınca Eşnunna'nın tek yapabildiği Zimri-Lim'e zayıf bir anlaşma imzalatmak oldu: Eşnunna hükümdarının üstünlüğü kabul edilmişti, ama Zimri-Lim'den sadece küçük çaplı imtiyazlar koparabilmişti. Müzakereleri krallar şahsen yürütmedi, hatta yüz yüze bile gelmediler. Zimri-Lim, anlaşma yeminini resmileştirmek için Eşnunna'ya hizmetkârlardan, sancaklardan, kutsal heykellerden ve sembollerden oluşan bir delegasyon göndermek zorundaydı. Temsilcisi şöyle yazıyordu: "Hükümdarım tanrılarını, ulu sancaklarını ve bizi, yani hizmetkârlarını babasına göndererek yeminini etti ve babayla oğlun eteklerini sonsuza dek bağladı."⁹ Bu dil, Eşnunna'nın üstünlüğünün kabul edildiğini gösteriyor: İbal-pi-El babaydı, Zimri-Lim de oğuldu. Anlaşma metninin bulunduğu tablet günümüze ulaşmıştır, ama kırıklar ve eksikler çoktur. Anlaşmaya göre Zimri-Lim, Eşnunna'nın planlarını açık etmeyerek ve düşmanlarına yardımcı olmayarak ona destek verecekti ama diğer şartlar pek ağır değildi. Neticede Eşnunna, Fırat Vadisi'nde toprak kazanamadı ve Mari güneyindeki bölgeyi geri aldı. Bu arada Babil de Diyala'dan Babilonya'ya geçişi kontrol eden Dicle üzerindeki Mankisum şehrini aldı. Bu düzenlemeyi de arkasında güçlü bir konumda olan ve hiçbir Mezopotamya devletinin fazla güçlenmesini istemeyen Elam *sukkal*'ı dayatmıştı şüphesiz.

Daha önceki bir bölümde belirtildiği üzere, Eşnunna'nın bağımsızlığını sona erdiren Elam hükümdarıydı. 1767'de Mari ve Babil'le diplomatik temaslar kurdu ve 1766 sonunda ya da 1765 başında bu koalisyon Elam'ın liderliğinde Eşnunna'ya karşı harekete geçti. II. İbal-pi-El sahneden çekildi ve başkenti yağmalandı. Bu olaydan önce devletin pek çok şehrindeki tapınaklar ve saraylarda arşiv amaçlı metinler yazılıyordu. Ama daha sonra bu şehirlerdeki yazma faaliyeti, fena halde azaldı ki bu da bölgenin ekonomik açıdan düşüşe geçtiğini gösteriyor. Ama Elam hükümdarı bu bölgede kaldı ve bazı yeni memurlar atadı. Kuzey Mezopotamya'nın yerel hükümdarlarından biri olan Atamrum, Eşnunna genel valiliğine atandı ki bu da güçlü Eşnunna Krallığı'nın bağımsızlığını kaybetmiş olduğunu gösteriyor.

Bu durum çok uzun sürmedi. Daha önce belirtildiği gibi, Hammurabi 1764'te Zimri-Lim'in yardımıyla ve Eşnunna generallerinin Elam'dan intikam alma arzusundan faydalanarak, *sukkal*'ı bölgeden söküp attı. Ama Hammurabi bu başarısının semeresini derhal toplama-

yı başaramadı. Zimri-Lim gönderdiği bir mektupta onu Eşnunna Kralı olması için cesaretlendiriyor, eğer halk direnirse de kendisini temsil etmek üzere yerli bir soyluyu atamasını öneriyordu:

Eşnunna soyluları müsaade ederse, kendini Eşnunna Kralı ilan et. Yok müsaade etmezlerse, onların kraliyet ailesinin senden taraf bir üyesini devletin başına getir.¹⁰

Hammurabi, bu kez yanlış karar verdi. Kralın kim olacağını kendisi belirlemek yerine Eşnunna ordusunun kendi kralını seçmesine izin verdi. Yeni hükümdar, Hammurabi'nin tercih edeceği bir kimse olmadı, daha da kötüsü Babil'den tam bağımsızlığını ilan etti. Bir Mari memuru durumu hükümdarına şöyle aktarıyordu:

Eşnunna ordusu, kendi kralını seçti ve seçtikleri kral sıradan bir adam. Kraliyet ailesine mensup değil. Adı Silli-Sin ve ordunun komutanlarından biriymiş. İnsanların şöyle dediklerini duydum: "Bu adam tahtın efendisi oldu ve ülkemizi o yönetmelidir." Eşnunna hakkında duyduklarım bunlar.¹¹

Mezopotamya tarihinin gerek bu döneminde gerekse diğer dönemlerinde sıradan bir adamın kral olması, son derece alışılmadık bir durumdur ama dönemin siyasi meselelerinde ordunun etkinliği çok büyük olduğundan bu sıradan adamın asker olması şaşırtıcı değildir. Silli-Sin tahta geçtikten sonra her bakımdan normal bir kral gibi davrandı. Onun yıl-adlarıyla tarihlenmiş az sayıdaki kayda göre, Eşnunna'nın altın çağı yaşanmış ve tüm devlet kontrolü altındaymış. Bu kralın atadığı memurlar, kullandıkları mühürlerde onun hizmetkârı olduklarını belirtmişlerdi ki bu memurların arasında daha önce İbal-pi-El döneminde görev yapanlar da vardı. Nurri'nin oğlu Kuzzi olarak bilinen bir adam, daha önce kullandığı mühürde kendisini İbal-pi-El'in hizmetkârı olarak adlandırırken, artık yeni bir mühür yaptırmıştı ve Silli-Sin'e bağlı olduğunu belirtiyordu.¹² Silli-Sin ayrıca, Eşnunna sarayını da tamir etti ve bu işine dair ardında kısa bir yazıt bıraktı.¹³

Hammurabi, bu durumdan memnun değildi ama nasıl başa çıkacağını tam olarak bilemiyordu. Bir yandan Elam'la ilişkilerini tamire uğraşıyordu ki muhtemelen bunu Eşnunna'yı tekrar almak için yapıyordu. Diğer yandan, fethetmeyi planladığı Larsa'ya odaklanabilmek için Silli-

Sin'le ittifak kurmaya çalışıyordu. Görünüşe bakılırsa Larsa'nın fethini daha çok önemsiyordu. Silli-Sin tahta çıktıktan kısa süre sonra Babil'e haberciler gönderdi ve bu haberciler olumlu karşılandı. Bir Mari mektubunda şöyle deniyor:

Bu adam, Eşnunna'dan Hammurabi'ye elçi olarak gönderilmişti. O Babil'e ulaştıktan sonra Hammurabi esir tuttuğu Eşnunnalı habercileri ve askerleri serbest bıraktı, ama yine de şehirden çıkmalarına izin vermiyordu.¹⁴

Silli-Sin, bir anlaşma yapmak üzere müzakereleri başlattı. Yarım-Addu bu süreci efendisi Zimri-Lim'e şöyle aktarıyor:

Hammurabi'nin Eşnunna hükümdarıyla ilgili talimatlarını Hükümdarıma yazmıştım... Hammurabi Borsippa şehrinde olduğu sırada, Eşnunna hükümdarının habercileri geldi ama kral onları hemen huzuruna kabul etmedi. Ancak ikinci gün onunla görüşebildiler. Hammurabi onları bir gece daha beklettikten sonra muhatap oldu. Kakkarukkum'un oğlu [Sin-] ve [oğlu] Mar[duk-muşallim]e talimatlarını verip onları gönderdi. Yanlarına küçük bir tablet aldılar (yani anlaşma taslağı), gidince Eşnunna hükümdarına onaylatacaklar. (kırık kelimeler) gidecek ve Hammurabi kabul edecek. Küçük tablet kabul edildikten sonra Hammurabi büyük bir tablet, yani anlaşma tabletini Eşnunna hükümdarına gönderecek ve o da yemin edecek. Eşnunna hükümdarı büyük tableti, yani anlaşma tabletini Hammurabi'ye geri gönderecek ve böylece ittifak kurmuş olacaklar. Hammurabi ile Eşnunna hükümdarı arasındaki ittifak tamamlandı ya da kısa zamanda tamamlanacak, buna şüphe yok. Şu anda Sin-[] ve Marduk-muşallim'in diplomatik heyeti Eşnunna'dan geri gelmiş değil. Bu yüzden sonuç hakkında Hükümdarıma bilgilendiremiyorum. Bu mektuptan sonra Eşnunna'dan bana bilgiler gelince Hükümdarıma yeniden yazacağım.¹⁵

Burada bahsi geçen küçük tablet, nihai anlaşma yazılmadan önce onaylanması için Hammurabi'nin Eşnunna Kralı'na gönderdiği anlaşma taslağıdır. Ama bu nihai adım yeterince hızlı atılamamış görünüyor, çünkü Silli-Sin üst üste birçok kez Hammurabi'nin şartlarını reddetmişti. Biraz daha sonraki bir mektupta aynı Yarım-Addu, Zimri-Lim'e şöyle yazıyordu: "Hammurabi'nin daha önce Eşnunna Kralı Silli-Sin'e gönderdiği küçük anlaşma tabletiyle ilgili: Silli-Sin ret cevabı vermeye devam ediyor, Hammurabi'yle anlaşma yapılamadı."¹⁶ Belki bu durum

Hammurabi'nin ikili oynamasından kaynaklanıyordu, çünkü aynı mekupta, Elam'a gönderdiği elçilerin Eşnunna topraklarından gizlice geçişinden de bahsediliyor:

Hammurabi'nin sözlerinin ikiyüzlüce olduğunu daha önce Hükümdarıma yazmıştım. Hammurabi, Elam hükümdarıyla yakın ilişkilerini yeniledi. Elam hükümdarının Hammurabi'ye gönderdiği Elamlı haberciler şu anda sarayın girişinde kalıyorlar. Elam hükümdarı, onlara talimatları verdikten sonra muhafız eşliğinde Susa'dan tanrı İştaran'ın Der şehrine gittiler. Der hükümdarı, onları kabul etti ve muhafız eşliğinde Malgium'a gönderdi ve Malgium hükümdarı da onlara Babil'e kadar eşlik edecek muhafızlar verecekti. Fakat Eşnunna ordusu yollarını kesti ve (ülkeye) girmeleri mümkün olmadı. Hammurabi Eşnunna ordusunun yolları kestiğinin haberini aldı. Artık daha önce yaptığı gibi Malgium ve Der üzerinden Elam'a temsilciler göndermiyor. Ama Eşnunna topraklarında bazı açık alanlar var ve haberciler bu alanlardan geçerek Elam hükümdarına ulaşıyorlar. Elam hükümdarının mesajı ise henüz Hammurabi'ye ulaşmadı.¹⁷

Bu belirsizlikler, 1764 yılının sonuna kadar devam etmiş görünüyor. Neticede Hammurabi'nin Elam'la görüşmeleri başarısız oldu ve onun yerine Eşnunna'yla ittifak kurdu. Silli-Sin'in yıl-adlarından biri şöyledir: "Silli-Sin'in Hammurabi'nin kızıyla (evlendiği) yıl." Demek ki iki devlet arasındaki diplomasiyi pekiştirme amaçlı bir evlilik yapılmıştı. Böylece Hammurabi ordusunun büyük bir kısmını Larsa fethine gönderebildi ve 1763'te bu krallığı ele geçirdi.

Babil ile Mari arasındaki ilişkiler, daha Larsa'yı birlikte kuşattıkları sırada soğumaya başlamıştı. Mezopotamya'nın en güçlü kralı haline gelen Hammurabi, kuzeydeki yerel çatışmaların içine giderek daha çok çekiliyordu ve savaşan taraflar onu kendi saflarında görmek istiyorlardı. Örneğin Elam'ı terk edip Mari saflarına geçerek siyaseten ayakta kalan eski Eşnunna genel valisi Atamrum, Allahad Kralı olarak yeni konumunda Hammurabi'nin desteğini istiyordu. Bu yüzden Larsa kuşatması sırasında Hammurabi'ye şahsen gitti ve 6,000 Babil askeri talebini kabul ettirdi. Hammurabi'nin kuzeydeki nüfuzunun artması Zimri-Lim'in zararınaydı ve o da Babil'le ittifakına son verip birliklerinin büyük bir kısmını geri almak istiyordu. Her iki taraf için de Eşnunna faydalı bir müttefikti. Hammurabi'nin kızı Silli-Sin'le

evliydi ama Zimri-Lim, Silli-Sin'in desteğini istemenin yanı sıra, onun resmi egemenliğini tanımaya da razı olmuştu. Manatan adlı memurun o sırada Mari'den uzakta olan Zimri-Lim'e gönderdiği bir mektupta, Eşnunna elçisinin altın, gümüş ve başka armağanlarla geldiği bildiriliyordu.¹⁸ Mari benzer bir şekilde yanıt verdi: Silli-Sin'den bahsedilen son kayıтта 38 şekel, yani 320 gramlık bir altın vazunun armağan edildiği belirtiliyor. Bu kaydın tarihi 1762'nin 8. ayının 6. günü, yani Eşnunna'nın son yılı ve Mari'nin ortadan kayboluşundan dört ay öncedir.¹⁹

Hammurabi, Zimri-Lim'e çok kızmıştı ve Yarim-Addu adlı Mari memurunun kralına iletmişti üzere, özel meclisinde ona karşı sert sözler etmişti. Hammurabi, Eşnunna'nın boyunduruğuna girdiği için Mari'den intikam almaya yemin etti. Her iki hasmından da kurtulmaya karar verdi ve bunu çabucak gerçekleştirdi. Mari birlikleri eksildiği için ordusunu güçlendirmesi gerekiyordu ve bunu da yeni fethettiği Larsa topraklarının halkını askere alarak yaptı. 1762 sonlarında kaydedilmiş doku macıların adlarını içeren çok uzun bir sayım listesi günümüze ulaşmıştır: bu listede 360 adamın adı vardı.²⁰ Diğer meslek gruplarının kaç asker verebileceğinin de benzer şekilde hesaplandığını varsayabiliriz.

Hammurabi, ilk önce Eşnunna kralı Silli-Sin'e yöneldi. İki taraf bir yandan karşısındakini zayıflatmaya çalışırken bir yandan da kendilerine daha fazla müttefik bulma amaçlı bilindik diplomatik oyunlara başladılar. Silli-Sin'in neler yaptığını çok iyi biliyoruz, çünkü bir Mari yetkilisi onun elçilerini tutuklayıp sorgulamış, sonra da efendisine aktarmıştı:

Eşnunna'dan ne haber vereceklerini sorduğumda şöyle dediler: "Eşnunna'dan 12,000 kişilik bir ordu Şitulum şehrine gitti. Adamların 6,000'i tahıl taşıyordu, diğer 6,000'i de onlara muhafızlık ediyordu.

Şitullum, Dicle nehrinin geçilebileceği bir noktayı kontrol ediyordu ve Mezopotamya'nın kuzeyine geçişi sağlıyordu. Silli-Sin'in bu şehri elinde tutmak istediği açıktı. Ayrıca kuzeydeki krallara tarafsız kalmaları için rüşvet vermekte kullanabileceği büyük miktarlarda tahıl depolarmıştı bu şehre. Mektupta kırık bir parça vardır, ama sonrasında metin devam ediyor:

Silli-Sin, Elamlılar'a muazzam miktarda tahıl vermiş. Bu tahılı Diniktum'a nakledip Elamlılar'a teslim etmeleri gerekiyor. Ayrıca, diyorlar ki, "Navar Kraliçesi'nin 10,000 Gutiden oluşan bir ordusu da 'yılın yedis'i bayramının hemen öncesinde Larsa'ya doğru yola çıkmış. Ayrıca, Babilliler Malgium'a akın düzenleyip, Elamlıların koyunlarını çalmışlar. Ayrıca, Hammurabi de Sippar'daymış." Bu adamların bana verdiği bilgiler bu kadar. Onlara ne emir verildiğini sordum; İşme-Dagan ve (Kurdalı) Hammurabi'ye götürdükleri mesaj şöyle: "Subartu'yu kontrolünüz altında tutun ve onunla yapılan anlaşmada yazıldığı üzere Babil hükümdarına asker vermeye kalkmayın. Mari Kralı Zimri-Lim'e de haber gönderin ki Babil hükümdarına asker vermesin."²¹

Eşnunnalı elçiler, krallarının planını tüm ayrıntılarıyla açığa vurmuşlardı. Öncelikle, Elamlılar'a büyük miktarda tahıl teklif ederek savaşın dışında tutmaya çalışıyordu. Ondan sonra, bir kraliçenin yönettiği dağlı müttefikleri olan 10,000 Gutiliyle Larsa topraklarına akın düzenleyecekti. Muhtemelen buradaki amaç yeni fethedilmiş toprakları Hammurabi'nin elinden almaktı. Son olarak kuzeydeki hükümdarlara Babil'le anlaşmalarının şartlarına uymamaları için mesaj göndermişti. Mari Kralı'nın da aynı şeyi yapmasını istiyordu. Hammurabi'nin hazırlıkları ise o kadar açık değildir. Görünüşe bakılırsa Elam'a akın düzenleyecek kadar kendini güçlü hissediyordu ve Larsa'da da kontrolü kaybetmemişti.

Savaşın ayrıntıları neredeyse hiç bilinmiyor. Başkent Eşnunna'ya saldırı sırasında ya da ele geçirilmesinden kısa süre sonra Hammurabi, Larsa'dan Eşnunna'ya 2,700 bakır balta ve bel göndermiş; bunların ağırlığı toplamda bir buçuk tonu aşiyor. Nakliye belgelerinde bu malların ne amaçla kullanılacağı yazmıyor: belki kuşatma halindeki askerlerin kullanması içindi, ama belki de hasat kaldırmak için kullanılacaktı.²² Çoğu durumda belli bir bölgenin en kıymetli şeyi tarım ürünleri oluyordu ve Hammurabi için savaşın muazzam sayıdaki askerinin de bir şekilde beslenmesi gerekiyordu. Çevredeki tarım ürünlerinin bu amaçla kullanılmış olması akla yakın geliyor. Aletlerin çok sayıda olması da savaşın çok büyük olduğunu gösteriyor. 1762 yılı sonunda, yani Hammurabi'nin otuz birinci, Zimri-Lim'in ise on üçüncü ve son yılında Hammurabi "savaşta Eşnunna, Subartu ve Guti ordularını yendiğini" ilan edebildi. Düşman kuvvetlerin bu bileşimi iki yıl önce Elam'ı

Eşnunna'dan kovarken karşısına çıkan kuvvetlerin aynısıydı, sadece bu sefer Elamlı askerler yoktu. Ama bu sefer Silli-Sin'in emrindeki tüm orduları, yani Eşnunna'nın, Zagros Dağları'nın ve Kuzey Mezopotamya'nın askerlerini mağlup etti.

Eşnunna'nın yenilgisinin sonuçları, büyük ölçüde gizli kalmıştır. Silli-Sin, sahneden çekilir ama elbette bunun nedeni dört ay sonra Mari arşivlerine belge girişinin durması da olabilir. Uluslararası ilişkilere dair ana kaynağımız bir anda yok olmuştur. Eşnunna topraklarında Silli-Sin dönemine ait çok az kayıt vardır ve hükümdarlığının tam olarak ne zaman, Hammurabi'ye yenildiğinde mi, yoksa daha sonra mı bittiği belirsizdir. Keza Hammurabi'nin yıl-adını taşıyan kayıtlar da, yerel Eşnunna hükümdarının yıl-adlarının yerini almamıştır. Hammurabi'nin bölgedeki varlığını gösteren tek yazılı kanıt, bugünkü Bağdat'ın yakınlarındaki bir kazı alanında bulunan iki bronz kapı tokmağından ibarettir: Bu tokmakların üzerinde "Hammurabi'nin sarayı" yazmaktadır.²³ Görünüşe bakılırsa Eşnunna topraklarında, Babil sınırına yakın yerde Hammurabi'nin resmen oturduğu bir yer vardır ama Eşnunna'nın tamamını topraklarına katmış olması pek muhtemel görünmemektedir. Eşnunna'nın yenilgisini ilan eden yıl-adı ayrıca Hammurabi'nin Mankisum'u ilhak ettiğini de belirtmektedir. Bu şehir, Babil ile Eşnunna arasında Dicle'nin geçilebildiği kritik bir noktadadır ve büyük ihtimalle Hammurabi'nin odaklandığı ve kontrol ettiği alan burasıydı. Eşnunna, sonraki yıllarda Babil'e direnmeyi sürdürmüş ve 1756'da Hammurabi'yi ordusunun başında oraya dönmeye zorlamış görünüyor. Hammurabi'nin otuz sekizinci yıl-adında "Eşnunna'yı büyük bir selle yok ettiği" belirtilir. Bu ifadenin nasıl yorumlanacağı çok açık değildir ama akarsuları şehre yönlendirerek şehrin surlarını zayıflatmış olabilir. Mezopotamya tarihinde bu tip taktiğe başvuranlar olmuştur. Eşnunna'nın 1762'de bağımsızlığını kaybettikten sonraki yıllarda isyan etmiş olması ve 1756'da da Hammurabi'nin bu isyan yüzünden başkenti cezalandırmış olması mümkündür. Mari'de de benzer bir olaylar silsilesi yaşanmıştır.

Arkeolojik araştırmalara göre, Hammurabi'nin askeri faaliyetleri yüzünden aşağı Diyala bölgesinde ekonomik çöküntü meydana geldi. İnsanlar şehirleri terk edip köylerde yaşamaya başladılar. Bölgedeki siyasi ve ekonomik koşulların kötüleşmesi, Hammurabi'nin ölümünden

sonra da devam eder. Bazı yerel Eşnunna yöneticileri başa geçmişse de çok sınırlı etki yaratmışlardır. Bu yöneticilerin bağımsızlık ilan etmesi, Babil hükümdarlarını kızdırmış olmalı, çünkü Hammurabi'nin halefi Samsuiluna bölgenin tamamını fethettiğini ve eski şehirlerden biri olan Tutub'u kaleye çevirip kendi adını verdiğini (Dur-Samsuiluna) iddia eder. Ama bölge tam anlamıyla çökmemiş, bazı yerleşimler on yedinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar kesintisiz varlığını sürdürmüştür. Demek ki Babil'in seferleri bölgeyi tam anlamıyla yakıp yıkmamıştı.

Hammurabi'nin Eşnunna'ya yönelik hareketlerinin mantıklı nedenleri vardı. Kuzey sınırında büyük bir devletin varlığına müsaade edemezdi. Mezopotamya'nın daha kuzeyindeki bölgelere ulaşmasını engellemekle kalmıyor, aynı zamanda güçlü bir devlet olduğu için, Eşnunna sınırına sadece yirmi kilometre uzaklıkta olan Sippar gibi önemli şehirler açısından da tehdit oluşturuordu. Eşnunna'nın ortadan kaldırılması işi, beklenenden daha uzun bir süre sonra başlayabildi, çünkü Elam'ın 1764'te saf dışı bırakılması Hammurabi'nin bölgeye tam anlamıyla hâkim olmasını sağlamamıştı. Yerli iktidarlar hâlâ çok güçlüydü ve Silli-Sin de kuvvetli bir hasımdı. Hammurabi, Eşnunna'ya saldırmadan önce Larsa'dan kurtulmak zorundaydı. Eşnunna'nın topraklarını ilhak etmemiş olabilirdi, ama artık Dicle koridorunu eline geçirdiği için Kuzey Mezopotamya'ya istediği gibi girip çıkabiliyordu. Elbette bu da yeni fetihlere girişme imkânına sahip olması demekti.

5. Bölüm

Kuzeyde Üstünlük

Hammurabi 1762’de Eşnunna karşısındaki galibiyetini kutlarken, Haynı zamanda Subartu ordusunu yendiğini ve “Subartu ülkesinin hudutlarına kadar” Dicle nehri boyunca toprakları fethettiğini de iddia ediyordu. Hammurabi, 1764’te Elam’ı yendiği zaman da Subartu Elam’ın müttefikiydi ve anlaşıldığı kadarıyla sonraki yıllarda da düşmanlığını sürdürmüştü. Subartu tabiri, belli bir krallığa tekabül etmez; Babilliler bu tabiri genel olarak “Kuzey Mezopotamya” için kullanırlar. Bu bölge bilinmeyen sayıda küçük devletten oluşuyordu. Hammurabi’nin resmi beyanlarında çok sayıdaki bu devletlerin adları zikredilir: Ekallatum, Zalmakum, Burunda, Kakmum, Turukkum, vs. Bu devletlerin tarihini, hatta tam yerlerini çok az biliyoruz ve muhtemelen Babilliler de bu konuda çok net bilgilere sahip değildi. Artık çok güçlü olan Hammurabi’nin gözünde bu devletler büyük hasımlar değildi, ayrıca onları fethetme niyetinde de değildi. Ama aralarından bazıları, onun askeri desteğini istediğinden sürekli çatışmalarının içine çekiliyordu; bu yüzden kavgalarının yarattığı istikrarsızlığa bir son vermek için bölgeyi “yatıştırmak” istemiş olması mümkündür. Neticede, bölgedeki devletlere isteklerini kabul ettirecek duruma gelmişti ama hiçbir zaman Kuzey Mezopotamya’yı Babil devletine gerçekten dahil etmemiştir.

Kuzey Mezopotamya’daki iktidar öyle parçalı haldeydi ki, Hammurabi’ninki gibi güçlü ordular pek fazla direnişle karşılaşmadan çok uzak yerlere kadar gidebiliyordu. Bu yüzden Babil ordusunu aniden, bugünkü Türkiye sınırında ya da hızlı akınlar neticesinde Zagros Dağları’nda bulabiliyoruz. Karşılarına ciddi hasımlar çıkmıyordu ama diğer yandan niyeti de zaten bölgedeki siyasi manzarayı ciddi ölçüde değiştirmek değildi. Kuzey Mezopotamya’nın tarihi fazlasıyla karma-

şıktır, çünkü işin içinde çok fazla aktör vardır ve bazıları da diplomatik açıdan çok oynak kişiler olduklarından aniden saf değiştirip eski yandaşlarına saldırırlar. Hammurabi, onlar için bir yabancı olarak kalmıştır; farklı taraflarca yardıma çağırılan ve bir süreliğine bölgede işleri yöneten güçlü Yakındoğu hükümdarlarının en yenisi olarak görülmüştür sadece.

Kuzey Mezopotamya çok geniştir, kenarları 500, 300, 500 km uzunluğunda bir üçgene benzer; kuzeyde Toros doğuda Zagros dağlarıyla, batıda ise Fırat Nehri ve ötesindeki Suriye çölüyle çevrilidir. Çok farklı doğa koşullarına sahiptir; dağlarda bereketli vadiler, yağmurun ekinleri büyüttüğü geniş ovalar, sert ve çorak stepler, düzlüklerde sulamayla tarım yapmaya müsait dar nehir vadileri vardır. Bölgedeki halk da çok farklı yaşam tarzlarına sahipti. Bazıları köylerde oturup çevredeki tarlaları işliyordu; diğerleri koyun ve keçi sürüleriyle birlikte steplerde oradan oraya göçüyor ve kimi zaman yerleşim yerlerine hiç yaklaşmıyordu; bir kısmı da şehirlerde yaşıyordu. Kuzey Mezopotamya'da tarihi Antik Babilonya'ya kadar uzanan az sayıda şehir vardır; bunlar da genellikle Dicle ve Fırat vadilerindedir. Ama bu bölgenin tarihindeki en müreffeh dönemin sonuna gelinmişti ve ikinci binyılın ilk yüzyıllarında bazı kent- sel merkezler kurulmuştu. Bu merkezler, yakın çevrelerindeki toprakları kontrol eden sarayların bulunduğu yerlerdi.

Hammurabi'nin iktidarının ilk yıllarında Şamşi-Adad kuzeyin büyük bir kısmını birleştirmiş ve Mezopotamya'nın en büyük siyasi gücü haline getirmişti. Ama 1776'da, yani Hammurabi'nin iktidarının on yedinci yılında öldüğünde, oğulları devleti bir arada tutmayı başaramadılar. Şamşi-Adad'ın en büyük oğlu İşme-Dagan, doğudaki başkent Ekallatum'u elinde tutmayı başarmıştı ama küçük oğul Yasmah-Addu, Mari'den kovulmuştu. Diğer pek çok şehirde de daha önce iktidarda olan hanedanların torunları yeniden iktidarı ele geçirdiler. Ama bu yeni bağımsız devletler, barış içinde bir arada yaşayamadı. Tam tersine, pek çoğu gücünü artırmanın peşine düştü, komşularına saldırıp topraklarını fethetti ve sürekli diğerlerini yenmek için planlar yaptı. Bölgeye sınırı olan güçlü devletler, bu müthiş karmaşık durumu dikkatle izliyordu. Bunlar, bölge üzerinde bir nebze de olsa hâkimiyet kurmaya heveslilerdi. Bu devletler şunlardı: kuzeybatıda Yamhad, güneybatıda Mari, güneydoğuda Eşnunna ve güneyde Babil. En yakın komşu Mari Krallığı

olduğundan, bölgedeki devletlere müdahale etme hakkını kendinde görüyordu: Zimri-Lim sürekli bu devletler hakkında bilgi topluyor, pek çok olayı bütün ayrıntısıyla anlatan sayısız mektup alıyordu. Bu olayların çoğu, ancak 1762'de Eşnunna'yı tam anlamıyla yendikten sonra ordusunu bölgeye sokabilmiş olan Hammurabi'yle doğrudan ilgili değildi. Ama bundan yıllar önce bölgenin tamamında konumunun güçlenmesi nedeniyle arzulanan bir müttefike dönüşmüştü. Dolayısıyla yerel hükümdarlar onun desteğini istediğinde, arka plandaki varlığı göz önüne çıkabiliyordu. Bunun birçok örneği vardır ama biz burada, ayakta kalmak için tekrar tekrar Babil'den destek isteyen İşme-Dagan'ın durumunu inceleyeceğiz. İşme-Dagan'ın Babil kralıyla ilişkisi çok değişikti: Bir gün iyi bir dost ve güvenilir bir müttefik sayılırken, ertesi gün haddini bilmesi gereken önemsiz bir ast muamelesi görüyordu. Hammurabi ona canının istediği gibi davranabileceğini biliyordu, çünkü İşme-Dagan'ın krallığının devamı görünüşe bakılırsa Babil'in desteğine muhtaçtı. Dolayısıyla, kuzey kralına karşı tutumunu günün ihtiyaçlarına göre belirliyordu.

Şamşi-Adad'ın Yukarı Mezopotamya Krallığı, 1776'da bir sürü küçük devlete bölündüğünde, oğlu İşme Dagan sadece Ekallatum'un, yani hanedan tahtının hükümdarı olarak kaldı. Ne büyüklükte bir toprak parçasını elinde tuttuğunu bilemiyoruz. İktidarının ilk on iki yılı hakkındaki bilgimiz çok az ama Elam, Kuzey Mezopotamya bölgesine girip devletlerden birkaçını işgal edince bu durum değişti. Çünkü İşme-Dagan, Hammurabi'nin müttefiki olduğundan, yerel düşmanları Elam hükümdarını ona karşı kolayca kışkırtabilirdi. Hammurabi'ye daha sonra gönderdiği bir mesajda bu olayları ona şöyle anımsatıyordu:

Hükümdarımın sorunları yüzünden benim de başım dertteydi. Elam kralı Hükümdarımla savaşa girince, Subartu diyarındaki krallar Elam sukkaı'ının önünde bana iftira attılar ve Eşnunna'ya götürdüler. Elam sukkaı'ı beni sorguya çekti ve ancak yardım alarak yakamı kurtarabildim.¹

İşme-Dagan başına açılan bu beladan rüşvet vererek kurtulmuş olmalı. Ama daha sonra Babil'de Hammurabi'nin sarayında ortaya çıkar ve bu kez bir kâhin onu tapınaktan hırsızlık yapmakla suçlamaktadır. Mari Kralı Zimri-Lim'e gönderilen bir mektupta şöyle denir:

Tanrı Marduk'un kâhini saray kapısında dikilmiş bağıyordu: "İşme-Dagan, Marduk'un elinden kurtulamayacak! Onun ganimeti bir demet arpa olacak." Sürekli böyle bağırip duruyordu ve kimse ona bir şey demiyordu. Ondan sonra İşme-Dagan'ın kapısına kadar gidip büyük bir kalabalığın ortasında bağirmaya devam etti: "Barış yapmak için Elam sukka'lına gittin. Elam sukka'lıyla barış yapmak için Marduk'a ve Babil şehrine ait hazineleri ona götürdün. Marduk'a ait ambarları ve sandıkları boşalttın ve sana ihsan ettiklerinin karşılığını vermedin. Şimdi de Ekallatum'a mı gitmek istiyorsun? Marduk'un hazinesini çarçur edenler onun ihsanından faydalanamaz!" Kalabalığın içinde işte böyle bağırip duruyordu ve kimse ona bir şey demiyordu.²

İşme-Dagan'ın ciddi bir savaş yarası vardı ki kâhin bunu da Babil'in ana tanrısı Marduk'un misillemesi olarak görüyordu. Kâhin çok ciddi suçlamalarda bulunmuştu, bu suçlamalar arasında İşme-Dagan'ın tapınak hazinelerini çalarak Elam'a verdiği de vardı. Böyle bir şeyi yaptıktan sonra, Babil'den nasıl çıktığı belirsizdir ama tabii bu suçlamaların doğru olup olmadığını bilmek de mümkün değildir.

Ama Hammurabi onu affetmeye niyetliydi, çünkü İşme-Dagan'ın birlikleri Babil'in Elam'a karşı koalisyonuna faydalı olmuştu. İşme-Dagan'ın generallerini gizli meclisinin toplantılarına kabul ediyordu; bu durum bu ayrıcalığı elde edemeyen Zimri-Lim'in Babil'deki temsilcisini rahatsız etmişti. Zimri-Lim'e şöyle yazıyordu:

İşme-Dagan'ın hizmetkârları, yani İşar-Lim, Mutu-Hakim ve Rim-Addu bu ülkenin efendilerini dışarı atıp Hammurabi'nin meclisini ellerine geçirdiler. Kral onların tavsiyelerini dinliyor. Bir-iki kez, (kahinler) Hali-Hadun ve İnib-Şamaş kehanetleri okuyup açıklamalar yaparken, İşar-Lim, Mutu-Hakim ve Rim-Addu'ya çıkma emri verilmedi. Onlar da huzurda bulduklarından kehanetlerde ne dendiğini işittiler. Kâhinlerin aktardığı sırlardan daha derin sır var mıdır? Kralın kendi hizmetkârları kahinlerin sırlarını dinleyemezken bu adamlar dinliyor!³

Temsilci, "Bu adamlar ve İşme-Dagan yüzünden Hammurabi ile Hükümdarım arasında sorun çıkacak" uyarısında da bulunuyordu.⁴ Hammurabi'nin Elam'a karşı savaşında Ekallatum da birlikler vermişti⁵ ve İşme-Dagan da en az birkaç ay boyunca Babil'de kaldı.

İşme-Dagan'ın yokluğu sırasında, geride kalanlardan bazıları Elamlı general Atamrum'un işbirliğiyle Ekallatum tahtına İşme-Dagan'ın yerine oğlu Mut-Aşkur'u geçirmeye planları yaptılar. Ama prens başka bir yerde esir tutuluyordu ve muazzam bir fidye ödenmesi gerekiyordu:

1 altın kaplı taht, 2 kaide, 2 altın kaplı masa, 1 Halep yapımı tahtirevan, "yelesi" altından ve "boynuzları" kaymaktaşından 1 savaş arabası, 10 altın kaplı bronz mızrak, 40 gümüş kaplı bronz mızrak, 250 bronz mızrak ve 50 (kırık kelime), elbiseler ve gömlekler, 20 hizmetkâr.⁶

Fakat baba, 1764'te Elam'ın mağlup edilmesinden hemen sonra yurduna vaktinde döndü ve tahtını geri aldı. Görünüşe bakılırsa oğlu cezalandırılmamış, çünkü yıllar sonra meşru olarak babasının yerine tahta geçmişti. Belki de bu komplo sırasında küçük bir çocuktuk ve asiler tarafından tahta oturtulup önemli kararları perde arkasından vermek için seçilmişti. İşme-Dagan döndükten hemen sonra siyasete daldı ve yeni dostlar edinip başka başka düşmanlar kazandı.

Ama Hammurabi'nin gözündeki popülerliğini yitirmiş görünüyor. 1763 başında krallığı bir daha saldırıya uğradı ve İşme-Dagan Hammurabi'den yardım istemek için yeni temsilciler gönderdi. Babil Kralı, tam Larsa kuşatmasının ortasındaydı ve muhtemelen sadece destek değil, saygı da bekleyen kuzeydeki uzak müttefikine karşı sabrı taşıyordu. Temsilciler, Hammurabi'ye İşme-Dagan'ın geçmişteki desteğini hatırlattılar ve sonra da asker talebini ilettiler:

Turukumlu Zaziya, ülkeme karşı sefere çıktı ve iki-üç şehri ele geçirdi. Ülkeme baskı yapıyor. Sana yazıp asker göndermeni istedim, ama sen bana göndermedin, oysa başkalarına göndermişsin.

Bunun ardından sert bir tartışma başladı:

Hammurabi cevap verdi: "Ben kime asker göndermişim? Söyleyin bana. Söyleyin bana." Bu sorusunu beş-altı kez yineledi ve onları şunu söylemeye zorladı: "Atamrum'a asker göndermişsin." Hammurabi cevapladı: "Atamrum'a kaç asker göndermişim? Ona sadece üç- dört yüz adam gönderdim ben."

Hammurabi şöyle dedi: "Herhalde başka haberler de getirmişsinizdir." Temsilciler cevap verdi: "Hayır. Hizmetkârının sana gönderdiği gizli bir mesaj sak-

ladığımız yok. Bize zarar verme. Hükümdarımız senin kapına paspas olabilir ancak. Başka krallar da seni övmüş olabilir, ama hiçbiri Hükümdarımız kadar itaatkârca mektuplar yazmamıştır." İşme-Dagan'ın temsilcileri böyle deyince, Hammurabi de şu cevabı verdi: "Mesajınızı tamamlamak istemediğinize göre, benim hizmetkârım gelecek ve sizin yerinize tamamlayacak." Hammurabi onlarla gelen kendi hizmetkârını çağırttı. Hizmetkârı İşme-Dagan'ın temsilcilerinin söylediklerini tekrarladıktan sonra sözlerini şöyle tamamladı: "Zimri-Lim'e sanki onun oğluymuşum gibi yazmamı istiyorsun ama aslında o benim hizmetkârım değil mi? O benden daha yüce bir tahtta oturuyor, bu yüzden ona benden üstünmüş gibi hitap etmeyeceğim."

Hammurabi bunu duyduğunda bağırdı: "Ne rezalet!" İşme-Dagan'ın habercileri bu mesajı reddetti. "Bize böyle bir mesaj hiç verilmedi. Biz ayrıldıktan sonra İşme-Dagan'ın bir hizmetkârı olan İli-ite gelip şöyle dedi: 'Bu mesajda bahsedilen kişi Efendimiz Zimri-Lim değil, Atamrum'dur.' Hammurabi de İşme-Dagan'ın habercilerine şunları söyledi: "Subartu kralları efendinizi reddetti ve ben de onlara şöyle yazdım: 'Bana oğlum olarak yazan krallara, siz de kardeşim diye yazacaksınız. Bana kardeşim diye yazan Zimri-Lim'e onun oğlu olarak yazacaksınız.' Yazdığım mektupta yanlış bir yer mi var?"⁷

Burada Hammurabi'nin kişiliğine dair nadir ipuçlarından birini yakalıyoruz. İşme-Dagan'ın adamlarına karşı kesinlikle sabırsız davranıyordu, onlar da Hammurabi'den korkuyor ve kendi krallarının onun ayağının altında paspas olduğunu söylüyorlardı. Hammurabi'yi eleştirmekten korkuyorlardı ve Zimri-Lim'le aynı düzeyde muamele görmediği için şikâyet eden efendilerinin sözlerini ona iletmeyi reddediyorlardı. Hammurabi işine karışılmasından hiç hoşlanmıyordu. Hangi kralın önemli, hangisinin önemsiz olduğuna karar verme hakkı ona aitti. Zimri-Lim hâlâ onun dengiydi (ayrıca Larsa kuşatmasında ona yardım etmek için çok sayıda asker göndermişti) ama İşme-Dagan, küçük bir yöneticiydi ve Mari Kralını onurlandırmak zorundaydı.

Aslında Hammurabi, İşme-Dagan'ın krallığını güçlendirmek için askerlerini feda etmek istemiyordu. İşme-Dagan'ın baş düşmanı Atamrum'a yardımcı olmak daha faydalı olduğundan ona küçük bir birlik göndermişti. Ama diplomasinin kuralları icabı bunu açıkça kabul etmiyordu. Ne de olsa İşme-Dagan hâlâ onun dostu ve müttefikiydi. Bu yüzden Hammurabi, Atamrum'a verdiği desteği önemsiz gösteriyordu: ona sadece üç-dört yüz adam göndermişti.

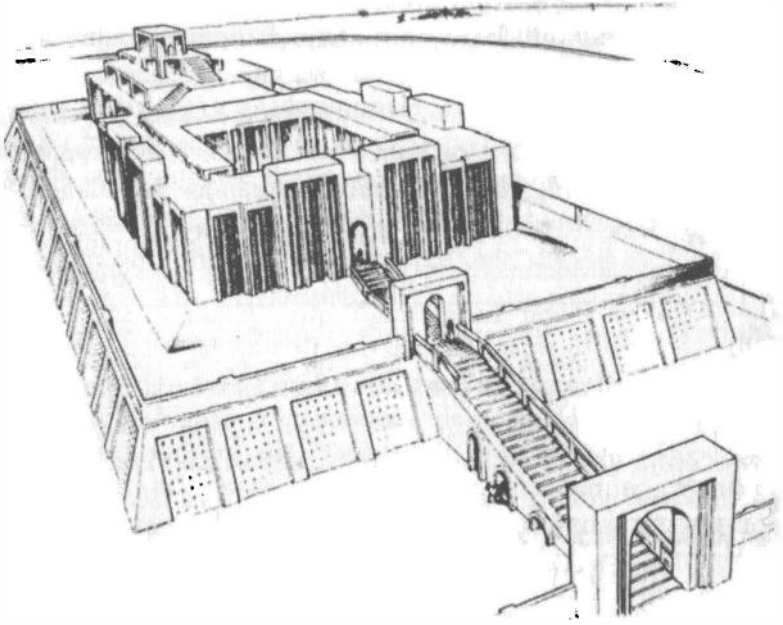
Hammurabi tarafından reddedilen İşme-Dagan, her şeyi kaybetmiş değildi. Hammurabi'nin düşmanları arasında kolayca müttefik bulabilirdi. Eşnunna Kralı, askeri yardım talebine olumlu yanıt verdi. Böylece İşme-Dagan, komşularından bazılarına karşı saldırgan politikalar izlemeye başladı ki bu komşuları arasında Mari de vardı. Ama bu kendi topraklarını korumasına yetmeyecekti. Dönemin hayhuyu içinde her an hücumu geçecek bir düşman çıkabilirdi. Zagros Dağları'ndaki Turukkum'un kralı olan Zaziya ona tuzak kurdu; meselenin ayrıntıları Zimri-Lim'e şöyle aktarılıyordu:

Zaziya, İşme-Dagan'a barış teklif etti ama ona tuzak kurdu. İşme-Dagan'ın tanrıları, yemin edebilmesi için Zaziya'nın yanındaydı ve gemileri de Kavalhum'a demirlemişti. Zaziya, İşme-Dagan'ı bu tuzağın içine çektikten sonra Ekallatum'un kapılarına 3,000 asker gönderdi. Askerler yüz kişiyi öldürdü, şehri yağmaladı ve dört köyden yüz kadar erkek ve kadını da "Ambar" denen bir yere götürdü. Keçi ve koyun sürülerini, Ekallatum yolunda karşılarına çıkan her şeyi alıp götürdüler. Kırsalda Ekallatum şehrinden başka hiçbir şey bırakmadılar ki şehir de kendi başına ancak kendi postunu kurtarabildi.⁹

Aynı mektupta bölgede bulunan ve sözde müttefik olan Eşnunna generalinin hiçbir şey yapmadığı da yazıyor. Böylece İşme-Dagan'ın başı yine belaya girmişti ve bir kez daha kurtuluşu Babil'e kaçmakta buldu.

Bu belirsizlikler ve bitmek bilmez çatışmalar, Hammurabi'nin sabrını tüketmiş ve onu bölgeyi "yatıştırmaya" zorlamıştı. 1762'de, yani Eşnunna'yı yağmaladığı yıl 15,000 ila 28,000 askeri Kuzey Mezopotamya'nın geniş bir kısmını, özellikle de Dicle Vadisi'nin kuzeyini işgal etmekle meşguldü. Ama bu bölge tamamen Babil devletine katılmadı. İşme-Dagan ve pek çok başka yerel yönetici, küçük krallar olarak iktidarda kaldılar ya da yerlerini Hammurabi'ye daha sadık oldukları düşünülen aile üyelerine bıraktılar.

Mari'nin 1761'de Hammurabi tarafından fethi, bölgeye dair ana kaynağımız olan arşivlerin yok olmasına yol açmıştır ve sonraki yıllara dair bilgilerimiz çok azdır. Ama Hammurabi'nin 1761'den sonra Kuzey Mezopotamya'yla nasıl başa çıktığına dair yorumda bulunmak için bir araya getirebileceğimiz kanıt parçaları vardır. Bunların en çok bilgi içerenleri, Ekallatum'un yüz kilometre kuzeybatısına düşen küçük bir şehir

Resim 5.1. Kattara tapınağının canlandırımı. Hammurabi'yle ilişkilerin kurulduğu dönemde şehrin ana tapınağı buydu (S. Dalley, *Mari and Karana*. Londra: Longman, 1984, resim 36; S. Dalley'in izniyle).

olan Kattara'daki arşivlerde bulunmuştur. Bu şehir, uzun yıllar Zimri-Lim'in hegemonyasını kabule zorlanmış bir krallığın parçasıydı ama Hammurabi'nin güçlenmesiyle birlikte Kral Aşkur-Addu tahttan indirilmişti. Kralın kayınbiraderi ve ordu komutanı olan, aynı zamanda kâhinlik de yapan Akba-Hammu tahta oturmuştu. Resmi mühründe kendisini "Hammurabi'nin hizmetkârı" olarak adlandırmaması, ast konumunda olduğunu açıkça göstermektedir. Karısı İltani'ye yazdığı mektuplara bakılırsa, elçileri Babil'i düzenli olarak ziyaret ediyor ve ödeyeceği haracı götürüyordu. İltani'nin oğlu Re'um-El, annesine şöyle yazıyordu:

Babil'e sağ salım vardım ve Kral Hammurabi'nin de keyfinin yerinde olduğunu gördüm. Bu mektuptan kısa süre sonra ben de geleceğim. Mutlu ol.⁹

Akba-Hammu, devletin daha önemli haraçlarından sorumluydu. Karısına şöyle yazıyor:

Babil'e armağan olarak çok kumaş götürüceğim... Bana ne kadar kaldıysa çabucak hepsini gönder. Burada bulabildiğim bütün kumaşları topladım ama yeterli değil.¹⁰

Sadakatinin bir işareti olarak haracı şahsen götürmek zorunda bırakılmış olabilir.

Hammurabi, zaman zaman isyankâr kralları korkutma ihtiyacı duyuyordu ve Babil askerlerinin harekâtları, yerliler için her zaman endişe kaynağıydı. Bir noktada Akba-Hammu, İltani'ye bir mektubunda şöyle yazmıştı:

İltani'ye söyleyin, Akba-Hammu şöyle diyor: Bana Babil'den gelen ve Andarig şehrine giren 1,000 kişilik birlikten bahsetmiştin. Haberleri sana getiren hizmetkârın neden (eksik kelime), ayrıca ondan niçin ayrıntılı bilgi almadın? Onu bana gönder ki olup bitenlerin hepsini öğrenebileyim.¹¹

Bu türden askeri faaliyetler, Hammurabi'nin sonraki yıl-adlarında kuzey devletlerinin ordularını yendiği iddialarına dayanak teşkil etmiş olmalı. Subartu Dağları'ndaki düşmanlarını katlettiğini ilan ettiği otuz-dokuzuncu saltanat yılına kadar bu türden beyanlara rastlanmıştır.

Kuzey, uzun süre Babil'in kontrolünde kalmayacaktı. Hammurabi'nin halefi Samsuiluna, bölgeye tam anlamıyla hâkim olamadı ama tam anlamıyla ihmal de etmedi. Hatta 1728'de Şamşi-Adad'ın antik başkenti Şubat-Enlil'e kadar ilerleyip şehri yağmaladı. Nüfusu yoğun, zengin şehirlerle dolu bir yerken, sadece birkaç karakolun kaldığı boş bir araziye dönüşen bölgenin ağır ağır bozulduğu dönemin son olaylarından biriydi bu. Kuzeyin yeniden canlanması yüzlerce yılı bulacaktı.

6. Bölüm

Mari'nin Yağmalanması

Hammurabi'nin askeri ve diplomatik faaliyetlerinin ikinci dönemine dair bilgilerimizin neredeyse tamamı Mari sarayındaki arşivlere dayanmaktadır. Şehrin hükümdarı Zimri-Lim yıllar boyunca Hammurabi'nin müttefikiydi ve Babilli muadilinin eylemleri hakkında düzenli ve ayrıntılı olarak bilgilendiriliyordu. Ama aralarındaki ittifak çok kırılgandı. Bu ittifak, başka kralları siyaset sahnesinden silme yönündeki ortak çıkarlara dayanıyordu ve Babil ile Mari'nin de hasım olduğu, birbirinden şüphe duyduğu gerçeğinin üzerini pek örtemiyordu. Neticede ittifakları çöktü ve birbirlerine düşman oldular. Hammurabi savaşı kazanıp Mari'yi yağmaladığında komşularını imha etme projesini tamamlamakla kalmadı, aynı zamanda yaptıklarını büyük bir canlılıkla tasvir eden arşivleri de bilmeden yok etmiş oldu. Mari memurları, efendilerine yazmayı bıraktığı andan sonra Babil'in uluslararası ilişkiler konusunda neler yaptığına dair cehaletimiz başlıyor.

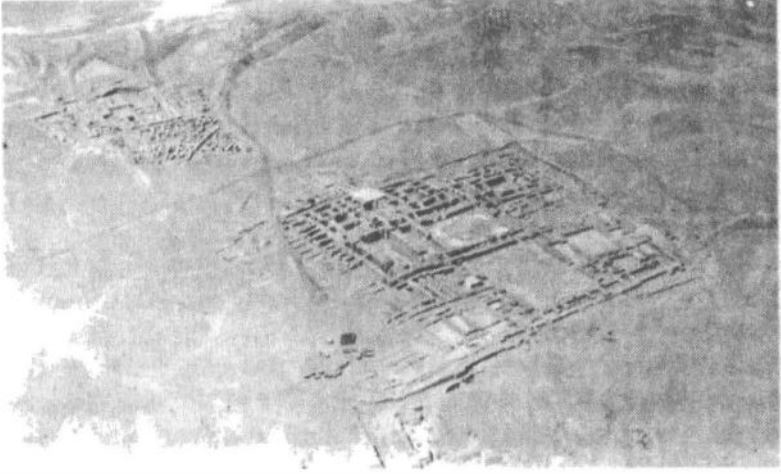
On sekizinci yüzyılda Mari eski bir şehirdi, geçmişte yaklaşık 700 yıl geriye dayanıyordu. Şehrin eskiliği Fırat Nehri vadisinin ortasında stratejik bir noktada bulunmasından kaynaklanıyordu. Dar vadi, çölün çiçek açtığı kış döneminde Suriye bozkırlarında dolaşan çobanlara sadece yazın sürülerini otlatma imkânı tanıyordu. Mari'nin topraklarına bu dönemde göç edilmesi, şehrin kır halkını kontrol etmesini, yani Mezopotamya ile Akdeniz kıyılarındaki bereketli topraklar arasındaki geniş bir bölgeyi de dolaylı olarak elinde tutmasını sağlıyordu. Ayrıca Babil'den kuzeybatı Suriye ve Akdeniz kıyısına giden ticaret yolu da Mari'den geçiyordu. Böylece Mari, Mezopotamya ile batı arasındaki bağı sağlamış oluyordu. Mari'nin üçüncü binyıl ortasından itibaren Babil'le yakın temas halinde olması ve Babil'in kültürel unsurlarından pek çoğunu paylaşmasının, ama aynı zamanda da Suriye siyasi ve kültürel alanının da

bir parçası olmasının sebepleri bunlardı. Mari, iki bölge arasında bir kapı vazifesi görüyordu.

Şamşi-Adad, Mari'yi stratejik konumu sebebiyle Yukarı Mezopotamya Krallığı'nın üç başkentinden biri yapmış ve başına da küçük oğlu Yasmah-Addu'yu geçirmişti. Yasmah-Addu'nun rolü, Suriye çölündeki kabileleri denetlemek ve krallığın batı kısmındaki meselelerle ilgilenmekti. Babası öldüğünde yerli halk onu hemen tahttan indirdi ve tahtı ele geçiren Zimri-Lim hükümdar oldu. Zimri-Lim'in soyunun nereye dayandığı sırdır: genellikle kendini, Şamşi-Adad Mari'yi ele geçirmeden önceki son kral olan Yahdun-Lim'in oğlu olarak tanıtıyordu. Ama gerçekte başka bir adamın, yani kuzey Suriye'deki güçlü Sim'alite kabilesine mensup Hadni-Addu'nun oğluydu. Kısacası, büyük siyasi çalkantılar döneminde kadim kentsel merkezlerde iktidarı ele geçiren, sonra da kendilerini yerel hanedan geleneğine uyduran kabile kökenli adamlardan biri de Zimri-Lim'dir.

Ama Zimri-Lim kısa zamanda şehir kralı rolüne uyum sağladı ve o günlerde güzelliğiyle uluslararası üne sahip Mari sarayına yerleşti. Güneye doğru 200 kilometre uzaktaki Babilonya sınırından kuzeye doğru 250 kilometre uzaklıktaki Yamhad Krallığı sınırına kadar Orta Fırat Vadisi'ni elinde tutuyordu. Habur Nehri vadisindeki toprakları bereketli bir tarım alanı sağlıyordu. Kuzey Mezopotamya'nın tamamında gerek doğrudan gerekse vassalları aracılığıyla nüfuz sahibiydi. Ama vassalları sürekli saf değiştirdiğinden, kontrol ettiği alanın yüzölçümü de sık sık değişiyordu. Ama dönemin büyük kralları arasında sayılıyor, Babil'den Hammurabi, Eşnunna'dan İbal-pi-El ve Larsa'dan Rim-Sin'le denk görülüyordu. Zimri-Lim ile Hammurabi komşu oldukları için sıkı ilişkileri vardı ama anlaşıldığı kadarıyla iki kral hiç karşılaşmamıştır. Onun yerine, iki saray arasında sürekli elçiler ve yüksek memurlar gidip geliyordu. Bu memurlar arasında Hammurabi'nin oğulları da vardı ve düzenli olarak Zimri-Lim'in sarayında ya da krallığına ait başka şehirlerde kalıyorlardı. Onlara uygun konut bulmak için zaman zaman halktan kimseleri evlerinden çıkartmak gerekiyordu. Terka şehrinde Zimri-Lim'e gönderilen bir mektup böyle bir konuyla ilgilidir:

Akba-ahum'un eviyle ilgili olarak sürekli şunu duyuyorum: "Hammurabi'nin oğlu bu evde oturacak." Ama Akba-ahum ve ev halkının eşyaları hâlâ duruyor. Yoksa çık-

Resim 6.1. Mari sarayının havadan görünüşü. 1930'lardaki kazılar sırasında çekilen bu fotoğraf sarayın muazzam boyutlarını ve gelişkin düzenini gösteriyor. Sarayın odalarında Mari krallarının uluslararası yazışmaları bulundu (© Mission archéologique de Mari; J.-Cl. Margueron'un izniyle).

malarına gerek yok mu? Hükümdarım beni ne istediği konusunda, çıksınlar ya da çıkmasınlar diye bilgilendirirse can sıkıcı bir durum olmaz. Akba-ahum evinden çıkmalı mı? Hükümdarım bana olumlu ya da olumsuz yanıt verirse iyi olur. Hizmetkârlar hemen gidip evdeki insanları ve eşyalarını taşırlar.¹

Tahtın varisi olan Sumuditana bile, iki devlet düşman olmadan kısa süre önce Mari'yi ziyaret etmişti.

Hammurabi'nin iktidarının ilk yarısında Mezopotamya'daki güç dengeleri kısmen, bölgedeki tüm kralların Elam Kralı'nın üstünlüğünü kabul ettiğine dair zımni anlaşmayla korunuyordu. Uzakta ama çok güçlü bir hükümdar olarak anlaşmazlıkları çözmesi isteniyordu ve otoritesini herkes kabul ediyordu. Örneğin Elam Kralı, Fırat Nehri üzerinde bir şehir olan Hit'in Mari'ye ait olduğuna karar vermişti. Hammurabi, bu karardan hiç memnun değildi. Hit konusundaki anlaşmazlık Zimri-Lim'le ilişkilerine hep zarar verdi, iki kralın hâlâ birbirine ihtiyaç duyduğu zamanlarda karşılıklı güvenlerini zedeledi.

Hit şehri, Mari ile Babil arasındaki sınırda bulunuyordu ve Hammurabi'nin gemilerini kalafatlamak için ihtiyaç duyduğu zift bakımından zengindi. Öte yandan Mari için de Hit'in tamamen farklı bir

konuda önemi vardı: Özel bir adli faaliyet olan nehir sınavı, bu şehirde gerçekleştiriliyordu. İhanet ve büyüçülük dâhil çeşitli suçlamalar yöneltilen ya da bir mülk üzerinde hak iddia eden taraflar, Fırat'a götürülerek beyanlarının geçerliliği test ediliyordu. Nehir, ilahi yargıç kabul ediliyordu. Suçlanan ya da iddiada bulunan kişi, beyanının doğruluğu üzerine yemin ediyordu ve bir ya da birden fazla kişi (bunun illa ki suçlanan ya da iddiada bulunan olması gerekmiyordu, genelde bunu onların yerine başkası yapıyordu) nehrin kararını anlamak için suya atlıyordu. Suya atlayana zor bir görev veriliyordu. Mesela bir değirmen taşını nehrin karşı yakasına geçirmesi ya da belli bir mesafeyi suyun altından yüzmesi gerekiyordu. Suya atılan kişi erken çıkarsa ya da boğulursa yeminin sahte olduğuna hükmediliyordu. Zimri-Lim'e yazılan bir mektupta bu uygulama ayrıntısıyla anlatılır:

Hükümdarımın gönderdiği, Şubram ve Haya-Sumu'nun uzlaşmazlığı meselesinin nehir sınavına tabi tutulmasıyla ilgili bu grubun yanında denetçiler de gönderdim. İlk önce bir kadını suya atlattılar ve hemen geri çıktı. Ardından yaşlı bir adamı atlattılar. Kutsal nehirde 80 ölçek yüzdükten sonra kendini kurtardı ve yukarı çıktı. Ondan sonra ikinci bir kadını attılar ve o da hemen yukarı çıktı. Ardından üçüncü bir kadını atlattılar ve o boğuldu. Yaşlı adam sadece 80 ölçek yüzdüğü ve üçüncü kadın boğulduğu için Haya-Sumu halkı, geri kalan üç kadının atlamasını reddetti. "Bu yerleşim yeri ve tarlalar bizim değildir," diye beyanda bulundular. Kendini Şubram halkının ayaklarının dibine atan adam şöyle dedi: "Geri kalan kadınları atmayın. Ölebilirler! Şehirde ve tarlalarda hak iddia etmediğimize dair bir tablet yazacağız. Gelecekte hiç kimse Şubram'a ait şehirde ve tarlalarda hak iddia etmeyecek." Denetçilerin, Babilli görevlilerin ve şehrin ileri gelenlerinin önünde böyle bir tablet hazırladılar. Atlamak zorunda kalanları Hükümdarıma gönderiyorum, böylece onları sorgulayabilir.²

Hit şehri, bu tür sınavlar için tercih edilen bir yerdi, şehrin diğer bir adı da "Nehir Sınavı Şehri"ydi. Bu şehri yalnızca Mari kullanmıyordu, Halep ve Elam gibi uzak yerlerden de şehre gelenler oluyordu. Zimri-Lim'in bu şehre duyduğu bağlılığın ve şehri tek başına kontrol etmek istemesinin sebebi, şehrin bu adli ve dini önemi olabilir.

Şehir üzerine müzakereler 1770'te başladı ama hiç sağlıklı yürümedi. Hammurabi Zimri-Lim'e baskı yapıyordu, ama Zimri-Lim'in danışman-

ları kesinlikle taviz vermemesini öğütlüyordu. Hit'i yöneten memur Zimri-Lim'e şöyle yazmıştı:

Babil kralı Hammurabi'nin kendisine gönderdiği tablette yazanları, Hükümdarım bana iletmiş. Bu Hammurabi, her şeyi çok abartıyor ve yalan söylüyor! Hükümdarım da bunu görecektir. Babil Kralı Hammurabi'nin kendisiyle ittifak kurmak istediğini Hükümdarım bilmiyor mu?³

Bu mektubun yazarı Hammurabi'ye yönelik şüpheli bir tavır vaz ediyor ve Zimri-Lim'in Hit meselesi konusunda baskıya direnmesini öneriyordu, çünkü Hammurabi'nin Mari'yle ittifak kurmaya fena halde ihtiyacı vardı. Bu doğru bir analizdi ama mesele her iki kral için de geciktirilemeyecek kadar önemliydi ve çok geçmeden Babil'e gönderilen iki elçi Zimri-Lim'e şu uzun konuşmayı aktardılar:

Yüce-Sippar'a vardık ve Hükümdarımın hizmetkârı Yansib-Addu mesajı Hammurabi'ye ilettili. Yansib-Addu mesajı iletildiği sırada Hammurabi (kırık kelime) ve mesaj bitinceye kadar sadece dinleyip hiç ağzını açmadı. Mesaj bittiği zaman bize şöyle dedi: "Zamanın başlangıcından bu yana, benim sarayım Mari'ye herhangi bir yanlış hareket yaptı mı ve Mari ile Babil arasında hiç çatışma oldu mu? Zamanın başlangıcından bu yana, Mari ve Babil tek bir saray ve tek bir parmak gibiydi, asla savaş naraları atılmadı. Şimdi Zimri-Lim bana eksiksiz bilgi veriyor ve açıkça konuşuyor, daha önce babası ve büyükbabası öyle yapmıyordu. Zimri-Lim bana doğru döndüğünden ve haber alıp verdiğinden beri ona karşı hiçbir kötülüğüm ya da saldırganlığım olmadı. Onun için elimden gelenin en iyisini yaptım ve ona yaptığım iyilikleri kendisi de iyi biliyor."

Bunların yanı sıra başka iyi şeyler de söyledi. Ona şöyle cevap verdim: "Hükümdarımıza yanlış bir hareketin olmadığı, o da sana yanlış bir hareket yapmadı. Hükümdarım için elinden gelenin en iyisini yaptın ve o da senin için elinden gelenin en iyisini yaptı. Seni onurlandırdı ve övgülerini sundu. Elam sukka'ına sözlerini aktardığın ve selamlarını gönderdiğin müttefik krallar arasında sana bu kadar iyi davranan ve bu kadar onurlandıran bir tanesi daha yoktur. Senin talebin üzerine Eşnunna habercilerini tutukladı ve onları sana gönderdi. Üstelik ondan asker istediğinde, Hükümdarım en iyi birliklerini seçip sana gönderdi. Daha önce üç-beş kez değil, birçok kez söylediğim şeyi biliyorsun: 'Hükümdarım tekrar tekrar yazmasına rağmen gönderdiği mesajları artık kabul etmesen, Hükümdarım senin gözünde artık

değerini yitirse de, Hükümdarımın aslında kim olduğunu ve senin için iyi şeyler yaptığını asla unutma.' Sana uzun zamandır tekrar tekrar söylüyorum: 'Hükümdarımın ne istediğini görmüyor musun?' Şimdi Hükümdarımın senin için yaptığı iyi şeylere ve seni onurlandırmasına karşılık sen de onu memnun et ve baban Elam sukkal'ının ona verdiği şehirlere sen de razı ol, karşılıklı dürüstlikle anlaşma yapılınsın."

Bunları ona söylediğimde şöyle yanıt verdi: "Müttefik krallar arasında bana Zimri-Lim kadar iyi davranan ve onun kadar beni onurlandıran biri daha yoktur gerçekten de. Benim için yaptığı tüm iyi şeyler karşılığında onu memnun edeceğim ve aramızda daimi bir bağ kurulacak. Taleplerini açıkça söyle ki cevap verebileyim." Şöyle dedim: "Şartları açıkça söylemesi gereken sensin." O da şöyle dedi: "Söyleyeceğim. Anlaşmaya dâhil olan şehirleri say." Saydım: "Hit, Harbu ve Yabliya." O da cevap verdi: "Hit'in adını verme. Geçmişte Şamşi-Adad, Eşnunna'dan Rapikum'u alıp bana vermişti. O zamandan beri askerlerim oraya gitti ve hâlâ oradalar. O günlerde Şamşi-Adad'ın askerleri de oradaydı. Şimdi Zimri-Lim'in askerleri orada bulunuyor. Benim ve onun askerleri (Rapikum'da) nasıl bir arada duruyorsa (Hit'te de) bir arada durabilirler. Aramızda daimi barış olsun."⁴

Bu konuşmalara bakılırsa, Zimri-Lim iyi ve güvenilir bir müttefik olmasına rağmen Hammurabi Hit'teki hak iddiasından vazgeçmek istemiyordu. Rapikum'da yaptıkları gibi Hit'te de iktidarı paylaşmalarını önermişti. Ama bu talebinde çok da ısrarcı olamıyordu, çünkü bölgedeki en büyük güç hâlâ Elam'dı ve Mari'nin lehine karar vermişti. Fakat Elam'ın Babil ve Mari'yle dostane ilişkileri sona erip 1765'te düşmanlık başlayınca durum değişti. Elam'a karşı savaş ihtimalinin artması, Hammurabi'ye önceki kararı reddetme imkânı veriyordu ama bu konuda bir ikileme karşı karşıyaydı. Bir yandan, Hit meselesi için Mari'ye baskı yapma hevesindeydi; diğer yandan Elam'a karşı Mari'nin ittifakına ihtiyacı vardı. Böylece iki ayrı müzakere hattı birden açıldı. Elam'a karşı ittifak kararı 2. Bölüm'de tartışılmıştı: Mari'nin Elam'la bağlarını kesmeye pek gönlü yoktu ama Elam kuzeydeki topraklarını tehdit edince Hammurabi'nin safına geçti. Her iki kral da Elam karşıtı bir anlaşmaya uyacaklarına yemin ettiler ve iki devletin ordusu güçlerini birleştirdi.

Zimri-Lim verdiği destek karşılığında ödül olarak Hit meselesinin çözülmesini ve Hammurabi'nin hak iddiasını geri çekmesini istiyordu. Bir taslak anlaşma hazırlatıp Abi-mekim'le Babil'e gönderdi. Elçinin geriye gönderdiği rapor şöyleydi:

Hükümdarımın verdiği görev iyi gidiyor. Babil'e ulaştım ve Hükümdarımın bana verdiği mesajı, Hammurabi'ye ilettim. Duyduklarından memnun oldu ve şöyle dedi: "Zimri-Lim'in bana bu sözleri göndermesi tanrının isteği olmalı. Şimdi artık ben, Zimri-Lim ve Yarım-Lim (Zimri-Lim'in kayınpederi ve Yamhad kralı) ittifak kurduğumuza ve güçlerimizi birleştirdiğimize göre, hiçbir düşman bize bir şey yapamaz ve düşmanın pençesini topraklarımızdan söküp atabiliriz." Hammurabi bunların yanı sıra başka şeyler de söyledi ve havası iyiydi. Kendini iyi hissetmesi için her şeyi söyledim ve onu sözlerimle memnun ettim.

İkinci gün Hükümdarımın hazırlattığı anlaşma tabletini ona götürdüm. Hammurabi, beni dinledi ama Yumhammu, Hit ve Yabliya'yla ilgili anlaşmanın içeriğini duyunca şöyle dedi: "Zimri-Lim tüm iyi sözlerine rağmen neden güçlük yaratıyor? Anlaşma tabletinin üzerine neden Yumhammu ve Hit şehirlerinin adını yazıp da gönderiyor bana?" Şöyle cevap verdim: "Hükümdarım kendisine ait olmayan hiçbir şey üzerinde hak iddia etmemiştir."⁵

Mektuptaki bir sonraki pasaj zarar görmüş. Ama tekrar okunabilir hale geldiği yerde Hammurabi şöyle diyor:

"Hit'i anlaşma metninden çıkar ki uyacağıma yemin edebileyim. Ondan sonra birliklerinin yanına git ve seferi başlat. Hedefimize ulaştıktan sonra, biz krallar bir araya gelir ve bu meseleyi değerlendiririz. Onların hükmünü kabul edeceğim."

Bunu bana söyleyince ben de cevap verdim: "Hükümdarım senin için bütün ülkenin desteğini yolladı, senin etrafını saran kötü düşmanı yenmek ve Akkad ülkesinden söküp atmak için sefere çıktı. Hükümdarımın yaptığı tüm iyilikler karşılığında ona ait şehirler üzerindeki hak iddianı çek ve nehir-tanrısı üzerine yemin et. Ona bir iyilik yap ve her şey yoluna girip savaş bittiğinde bu anlaşmazlık meselesini ortaya atıp yeniden sorun çıkarma." Şöyle cevap verdi: "Ben sana derdimi söyledim... Hit'i niçin istiyorum? Senin ülkenin gücü, eşeklerde ve atlı arabalarda yatar. Benim ülkemin gücü ise gemilerde yatar. O şehirdeki zifti istememin sebebi tam olarak budur. Yoksa ondan Hit'i neden isteyeyim? Hit karşılığında Zimri-Lim'in istediği her şeyi dinlemeye hazırım."⁶

Demek ki Hit'in Hammurabi için ekonomik önemi çok açıktı: Malları ve insanları nehirler ve kanallar üzerinden nakletmek için kullandığı gemilerin ziftle kalafatlanması gerekiyordu. Hammurabi'nin bakış açısına göre, halkı taşıma için atlı araba kullanan Zimri Lim'in böyle bir kaygısı olamazdı.

Askere ihtiyaç duyan Hammurabi, anlaşmayı yapmak için sabırsızlanıyordu ama öte yandan Hit'i kaybetmek istemediğinden meseleyi ertelemeye çalışmıştı. Bu arada Zimri-Lim de benzer bir sorun yaşıyordu: Kuzey Mezopotamya'nın bazı kesimlerini işgal eden Elam'a karşı asker ihtiyacı vardı ve bir noktada Hit'i teslim etmeyi düşündü. Bunun için kâhinlerinden birine danıştı:

Hit'in Babil kralına teslimi konusunda acil kehanette bulun. Şunu sor: "Zimri-Lim, Hit şehrini Babil Kralı'na teslim etmeli mi? Güvende olacak mı? Ülkesinde refah ve zenginleşme olacak mı?"⁷

Kâhin, iki kuzuyu kesip Zimri-Lim'in yumuşaması doğru olur mu diye sordu, cevap olumsuzdu. Sonra bu cevabı doğrulamak için Zimri-Lim katılığını korusun mu diye sordu, bu kez kehanet olumlu yöndeydi.

Müzakerelerde ilerleme kaydedilememesine rağmen Abi-mekim, Hammurabi'den asker almayı başardı, aynı zamanda Zimri-Lim de Babil'e askeri destek gönderdi. Bu asker mübadelesi dostluklarından ziyade, birbirlerine güvenmediklerinin göstergesi olabilir. Her iki kral da diğerinin askerlerini rehin olarak tutuyordu ve de birbirlerini kandırmayacaklarının ya da düşmanla işbirliği yapmayacaklarının garantisini sayılıyordu.

Krallar işbirliği yaptıkları sırada bile, birbirlerinden sık sık şüphe ediyorlardı. Dört yanda ordular hareket halindeydi ve örneğin Babil'in müttelikleri, Zimri-Lim'in ordusu tarafından tehdit edildiklerini hissediyorlardı. Zimri-Lim'in Eşnunna generali Atamrum'la karşılaşmak üzere kuzeyde büyük bir ordu toplamış olması Hammurabi'nin de pek hoşuna gitmiyordu. Bir noktada kuzey Suriye'deki Yamhad ve Zalmakum'un Zimri-Lim'e asker gönderdiğine dair bir haber aldı:

Yamhad'dan gelen 10,000 asker henüz Tutul'dan ayrıldı ve Zalmakum'dan da 10,000 adam gelmesi bekleniyor. Atamrum'la karşılaşmak üzere İda-maras'a gidiyorlar.⁸

Hammurabi bunları duyduğu zaman Zimri-Lim'in elçisine sitem etti.

Zimri-Lim'in İda-maras'a gitme niyetinde olduğunu öğrendim. Ama aslında benim üzerime yürümek istiyor! Şöyle bir plan var kafasında: "Katna'dan bir ordu

Hammurabi'ye gittiğinde onun benden daha çok askeri olacak ve insanlar 'Zimri-Lim'in hiç müttefiki yok' diye düşünecekler, bunu engellemeliyim."⁹

Demek ki her iki kralın da birbirine pek güveni yoktu ama orduları Elam ve Larsa'ya karşı iki yıl boyunca omuz omuza savaştılar. Daha Larsa mağlup edilmeden önce Zimri-Lim kuzeydeki savaşlarda kullanmak üzere askerlerini acilen geri istedi. Ayrıca yardıma da ihtiyacı vardı ve Hammurabi'den başka askerler de istiyordu. Ama Hammurabi, Mari birlikleri de dâhil, asker vermeye gönüllü değildi. Meseleyi ertelemeye çalıştı:

"Tamam, bugün ya da çok kısa süre içinde efendinize ağır silahlarla donatılmış bir ordu göndereceğim ve o da hedefini gerçekleştirebilecek." Hammurabi, bize böyle söyleyip duruyor ama biz de dedik ki, "Larsa'yı almadan önce de kardeşine ağır silahlı bir ordu gönderebilirsin; Efendimiz, 2,000 kişilik, hatta 1,000 kişilik bir birlik göndersen bile yeterli olur, böylece müttefiklerimize şu haber gider: "Babil ordusu geldi." Büyük zorluklar çıkardıktan ve uzun uzun konuştuktan sonra bize şu şartlarda 1,000 adam vermeyi kabul etti: "Beş gün içinde şehrin kaderini görmüş olacağım. Şehir direnmeye karar verirse, efendinize 1,000 kişilik bir ordu gönderirim ama şehri almış olursam (daha büyük) bir ordu gönderirim." Hammurabi'nin bize vermiş olduğu cevap budur.¹⁰

Aynı tartışmanın Zimri-Lim'e en az iki memur tarafından daha iletilmiş olması, durumun onun için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Görünüşe bakılırsa, Hammurabi sözünü yerine getirmemiş, Larsa'nın fethinden ve yatıştırılmasından sonra istemeye istemeye sadece Mari'nin kendi ordusunu geri göndermiş.

Benzer şekilde, iki kral Eşnunna'nın yeni kralı Silli-Sin'le de gizlice temas kurmuşlardı ve onun desteğini almayı başarırlarsa kendi aralarındaki anlaşmayı bozmayı planlıyorlardı. Zimri-Lim'in elçisi henüz Larsa'da oldukları sırada, Hammurabi'ye Eşnunna'yla ittifakın ne kadar yanlış ve zamansız olacağını söyleme cesaretini gösteriyordu:

Tamam. Eğer tanrının seninle Eşnunnalı adam arasında bir dostluk yarattığı ortaya çıkarsa, kardeşinin (yani Zimri-Lim'in) hizmetkârları burada ne arıyor? Eğer tanrı bu dostluğu (yani Babil ile Eşnunna arasındakini) yarattıktan sonra anlaşmanın

ihlaline izin verirse, şu anda bunun ne yararı olacak? Kışın ortasındayız. Şehri mi kuşatacaksın (yani Eşnunna'yı), yoksa topraklarına akın mı düzenleyeceksin?¹¹

Eşnunna Kralı Silli-Sin, her iki kralın ayartma çabaları karşısında çok dikkatli davranıyordu. Hammurabi'nin kızıyla evlenmişti, ama aynı zamanda Zimri-Lim'le de bir anlaşma yapmıştı. Bu anlaşma, Hammurabi'nin Zimri-Lim'e ateş püskürmesine yol açtı. Ona göre, Mari hükümdarı yeminini bozmuş ve ona düşman olmuştu: "Eşnunna hükümdarının eteğini tuttuğu için ondan hesap soracağım."¹² Hammurabi bu ittifak karşısında kendisi de Elam'la müzakerelere başladı, Malgium'a rüşvet verdi ve kuzeyde Ekallatum'dan İşme-Dagan gibi müttefikler aramaya girişti. 1762'de Eşnunna'yı fethetmeyi başardıktan ve kuzeyde büyük ordular topladıktan sonra Zimri-Lim'e verilen desteği keserek son büyük hasmına saldırmak için olanak yarattı.

Mari Kralı, Hammurabi'nin sarayında casusluk yapmaları ve gizli meclislerde tartışılanları kendisine aktarmaları için yıllar önce bazı Babillilere rüşvet vermeye başladığı için, bu meseleler hakkında çok iyi bilgilendiriliyor olmalı. Ama yine de sakıngan davranıyor ve ilahi teminat bekliyordu. Bu yüzden karısı Şibtu'dan kâhinlere danışmasını istedi:

Kâhinlere Babil Kralı Hammurabi hakkında sorular sor. Bu adam ne zaman ölecek? Bize karşı dürüst davranıyor mu? Bize savaş açacak mı? Ben kuzeyde seferdeyken kuşatma mı başlatacak? Bu adam hakkındaki tüm soruları sor. Soru sorma işini bir kez tamamladıktan sonra, baştan bir daha hepsini sor ve aldığın cevapların hepsini bana yaz.¹³

Şibtu şöyle bir cevap gönderdi:

Babil'le ilgil sorularımı sordum. Bu adam ülkemize karşı birçok tezgâh kurmuş, ama başarılı olamayacak. Hükümdarımız tanrının takdirinin ona neler edeceğini görecektir. Onu ele geçirecek ve gücünü elinden alacaksın. Günleri sayılı ve uzun süre yaşayamayacak. Hükümdarımız bunu bilmelidir!¹⁴

Diğer kehanetler de aynı ölçüde iyimserdi. Tutul'daki, o dönem çok meşhur olan Dagan kâhini şöyle diyordu: "Ah Babil, ne yapıyorsun? Bir kılıç ve savaş ağıyla esir edeceğim seni. Yedi fesatçının saraylarını ve tüm hazinelerini Zimri-Lim'e vereceğim."¹⁵

Kâhinler fena halde yanılıyorlardı. Hammurabi Mari'ye iki koldan, hem güneyden hem de kuzeyden saldırdı. Zimri-Lim güneydeki ordunun ilerleyişi konusunda şöyle bir rapor alıyordu:

Generaller Hammura[] ve Dada[], ayrıca kâhin Kakkarukkum ve üç memur 4,000 kişilik ağır silahlı bir ordunun başında. Bu tableti Hükümdarımıza göndermeden üç gün önce Babil'den ayrıldık. Dört gün içinde ordu Hanat'a gelecek. Hükümdarım gerekli düzenlemeleri yapmalıdır.¹⁶

Hanat, Zimri-Lim'in topraklarının sınırındaydı ve Mari'ye iki günlük yürüme mesafesindeydi. Bu mesajdaki ilk generalin adı tam olarak okunamamaktadır, ama bu generalin Hammurabi'nin ta kendisi olması ihtimali yüksektir. Aynı anda 20,000 kişilik başka bir Babil ordusu Mari'nin kuzeyinde toplanmıştı. Bu ordunun başında da Mari'nin iki ezeli düşmanı Mutu-Hakdum ve Rim-Addu bulunuyordu. Ordunun büyük bir kısmı, Hammurabi'nin oraya daha önce düzenlediği seferler nedeniyle zaten orada bulunan askerlerden oluşuyordu ama destek kuvvetler de başka kisvelerle Mari topraklarından geçerek bu orduya katılmıştı. Anlaşılan Hammurabi maksatlarını açıkça ortaya sermek istemiyordu. Zimri-Lim'e gönderilen raporlardan biri bunu göstermektedir:

Sana bu mektubu göndermeden üç gün önce, keşfe çıkan muhafızlarım beni uyardı: "500 Babil askeri, Ekallatum'a gitme emrini yerine getirmek üzere yürüyüş halinde." Babil'den ayrılıp Sapiratum bölgesine geldikleri zaman muhafızlarım onlara sormuş: "Hedefiniz neresi?" Şöyle cevap vermişler: "Ekallatum." Ama bu askerler Sapiratum'a vardıklarında, Ekallatum yolundan ayrılmışlar ve La-avil-Addu'nun Atamrum'un oğlu İssur-Sin'i kuzeye gönderdiği yola girmişler. Bu ordu Karana ya da Andarig'e gidiyor olabilir. Tam bilemiyorum. Bana kalırsa Akba-Hammu, Babil'e yazmıştır ve bu ordu ona gidiyordur. Söylediklerine göre 1,000 adam olacaktı, ama bu orduda 500 adam var.¹⁷

Eğer burada ifade edilen şüpheler yerindeyse, bu birlik Hammurabi'nin kuzey krallıklarından birindeki temsilcisine gidiyordu ve oradan da Mari'ye saldırmak üzere toplanan Babil ordusuna katılacaktı.

Yapılan son savaşlar elimizdeki kaynaklarda belgelenmemiştir, ama anlaşılan fetih çok hızlı gerçekleşmiş. Mari'nin son yılına dair kayıtlar-

da herhangi bir huzursuzluk ya da panik belirtisi yok. Ama Zimri-Lim'in Hammurabi'ye değerli armağanlar göndermeye devam ettiği dönemden sadece beş ay sonra ve Eşnunna'nın yenilgisinden sadece dört ay sonra kayıtlar aniden sona eriyor.¹⁸ Hammurabi'nin kendi iddiasına göre, Mari'ye ve köylerine, ayrıca Kuzey Mezopotamya'daki pek çok başka şehre boyun eğdirmiş. Babilliler Zimri-Lim'in sarayını işgal etmiş (ama kendisinin başına ne geldiği bilinmiyor) ve sistematik olarak yağmalamış. Bu saray kendi döneminin en zengin saraylarından biri olarak biliniyordu; içinde bulunan değerli nesnelere, heykeller ve benzeri şeyler, muhtemelen Babil'e götürülmüş. Bu yüzden modern arkeologlar, yirminci yüzyılda pek az bu türden nesne bulabildiler. Üstelik Hammurabi'nin hizmetkârları arşivleri dikkatle elden geçirerek ilgilerini çeken malzemeleri almışlar. Örneğin Hammurabi'nin Zimri-Lim'e gönderdiği mektupların neredeyse tamamı alınmış, ayrıca Mari'nin güçlü müttefikleri Yamhad ve Eşnunna gibi ülkelerle yazışmaları da alınmış. Geri kalan yazışmalar toplanıp ortadaki bir alanda sandıklara yerleştirilmiş. Hammurabi'nin hizmetkârları bu sandıkları etiketlemişler. Kazılarda bu etiketler de bulunmuştur. Örnek: "Zimri-Lim'in hizmetkârlarının 32. Hammurabi yılının 7. ayının 28. gününde yazdığı mektupların bulunduğu sandık."¹⁹ Muhtemelen Zimri-Lim'in arşivcilerinin tabletleri titizlikle düzenlemiş olmaları bu tasnif işini kolaylaştırmıştı. Mektuplardan binlercesinin sadece kime hitap ettiği okunmuş olmalı. Babil'e götürülen mektuplar ve bilhassa Mari krallarının en önemli diplomatik yazışmaları, maalesef günümüze ulaşamamıştır.

Hammurabi'nin fetih sonrası Mari krallığına nasıl muamele ettiği belirsizdir. Fetih sonrası döneme dair idari belgeler ya da mektuplar bulunamamıştır,²⁰ dolayısıyla neler olup bittiğini bilmiyoruz. Ama görünüme göre Mari halkı kolay kolay boyun eğmemiş. İki yıl sonra, 1759'da Hammurabi direnişi bastırmak için harekete geçmek zorunda kalmıştı. Yazdığının göre, şehir surlarını yerle bir etmiş ve her yeri harabeye çevirmiş.²¹ Arkeolojik araştırmalar, gerçekten sert yöntemlere başvurduğunu gösteriyor: bütün şehir yok edilmiş, saray da yakılmış. Mari, bir daha asla büyük bir şehir olmamış ama adı kimi metinlerde zaman zaman yeniden ortaya çıkıyor; mesela Hammurabi'nin hanedanlığına ait sonraki bir mektupta bu şehrin adı geçmektedir.²² Şehrin kalıntıları üzerine küçük bir yerleşim kurulmuş olabilir ve büyük ihtimalle

Hammurabi'nin çıkarlarını temsil etmek üzere bölgeye bir idareci atanmıştı. Neticede kral, Kanunlar'ın girişinde Mari halkına merhamet ettiğini yazabilmiştir. Babil ile Yamhad Krallığı arasında kalan Orta Fırat bölgesinde doğan siyasi boşluk uzun yıllar boyu sürdü.

Mari'nin yenilgisi, Hammurabi'nin son askeri eylemi değildi ama yakındaki hasımlarını ortadan kaldırma projesinin son aşamasıydı. Larsa ve Babil, onun krallığı altında birleşmişti; Eşnunna, Mari ve Kuzey Mezopotamya'yı ise vassalları ve memurları üzerinden yönetiyordu. Bölgede Hammurabi'nin tam kontrolünde olmayan devletler en uzaktakilerdi: güneydoğuda Elam ve kuzeybatıda Yamhad. Krallığının kuzeyinde hâlâ küçük devletler vardı, ama ona karşı bir tehdit oluşturmuyorlardı. Hammurabi'nin üstünlüğü tüm Mezopotamya'da kabul ediliyor olmalı. Hammurabi'nin otuz sekizinci saltanat yılından sonra yazılan Kanunlar'ın önsözünde hâkimiyeti altındaki topraklar sıralanır ve bu topraklardaki cömertliği övülür. En çok ilgi gösterdiği yerler, daha önce Babil'in ve Larsa'nın topraklarında kalan Babilonya'nın kadim şehirleridir. Hammurabi kendini iyi bir kral olarak tasvir ediyordu. Halka iyi davranmış ve yerel tanrılar ile tapınakları desteklemişti. Örneğin kendini "Uruk'u canlandıran efendi, halkına bolluk suyu temin eden, İnanna'nın başını yükselten, Anum ve İştar için zenginlik yığan" olarak tanımlıyor.²³ Destek verdiği yerler listesine Babil'in hemen doğusuna düşen daha uzaktaki Malgium'u, orta Fırat boyundaki Mari ve Tutul'u ve Dicle boyundaki kadim Asur ve Ninova şehirlerini de ekliyor. Sadece Eşnunna'dan bahsederken farklı bir dil kullanıyor. Şehrin tanrıları Tişpak ve Ninazu'yu övüyor, ama şehrin kendisinden bahsetmiyor. Onun yerine halkını güç durumdan kurtardığını ve onlara Babil'in ortasında huzurlu meskenler temin ettiğini belirtiyor.²⁴ Bu da şehir halkının Babilonya'ya nakledildiği anlamına geliyor olabilir.

Yıllar süren savaşlar, Hammurabi'nin krallığını temelden değiştirmişti. Komşularıyla rekabet eden ve uzaktaki Elam hükümdarının taleplerini kabule zorlanan küçük bir devletken, tüm Mezopotamya'nın en büyük gücü haline gelmişti. Hammurabi'nin bu askeri yollara neden başvurduğunu belirlemek kolay değildir, elbette. İktidarının ilk otuz yılında, dönemin hırgürüne görece önemsiz bir oyuncu olarak atılmış, ancak sonraları büyük fetihlere girişebilmişti. Hayatının son on yılında ki bu ani tavır değişikliği kaynaklarda hiçbir zaman açıkça izah edilme-

miştir. Ama görüldüğü kadarıyla Hammurabi'nin yayılcı politikaları ilk olarak Elam'ın Eşnunna'ya karşı harekete geçtiği ve bu ülkeyi işgal etmeye karar verdiği 1766'da tetiklenmiştir. İşgal, doğu krallığının Mezopotamya devletlerine yönelik yeni bir politika izleyeceğinin işaretini veriyordu ve bu politika da açıkça öfke yaratmıştı. Belki de Hammurabi'nin krallığı, hedef listesinde bir sonraki yer olduğundan Elam'ın yayılmasına karşı direnişi örgütleyen Hammurabi olmuştu. Doğudaki düşmanı yenerek kazanılan başarı, Hammurabi'de savaşı devam ettirip, bölgenin hakim gücü haline gelme hevesi doğurmuş olabilir. Larsa, Eşnunna ve son olarak Mari'ye saldırıları hızla birbirini izlemişti ve muhtemelen ordusunu hiç dağıtmamıştı. Güneyin fethinden (ki bu da altı aylık bir savaş sonunda mümkün olmuştu) sonra Larsa'da düzeni sağlarken, askerlerini ve erzaklarını Eşnunna'ya taşımaya başlamıştı bile. Eşnunna'nın yenilmesinden dört ay sonra da Mari'yi fethetti. Bu yüzden zaferleri tek tek planlanmış seferler silsilesinden ziyade, tek ve uzun bir askeri hareketin ürünü olarak görülebilir. Başarıları, elbette ordusunun savaş becerisine dayanıyordu ama aynı zamanda diplomasi-den de zekice faydalanmıştı. Özellikle Mari Kralı Zimri-Lim, Hammurabi'nin fetihlerine destek vermeye teşvik edilmiş, fakat en sonunda kendisi de son fethin kurbanı olmuştu. Zimri-Lim, daha sonra Hammurabi'nin kuzeydeki heveslerini gerçekleştirmekte yardımcı olacağı sözü üzerine kuvvetlerini ona destek vermeye göndermişti ama neticede Babil, orada da bölgenin ağırlıklı gücü olma konumunu ele geçirdi. Bu krallığın ortaya çıkışı Elam'a karşı savunma tepkisinin tesadüfî bir sonucu olabilir, ama Hammurabi yeni sorumluluklarından kesinlikle kaçmadı. Krallığında huzur ve refahı güvence altına almayı üstlendi ve saltanatının son yıllarında kudretli bir idareci ve adil bir kral oldu.

7. Bölüm

Yeni Devletin İdaresi

Saltanatının otuz üçüncü yılına gelen Hammurabi, dört yıllık yoğun askeri faaliyetlerin ardından, daha önce bağımsız olan birçok devletin topraklarından oluşan geniş bir bölgenin hükümdarı oldu. Başkent Babil'den güneye, Basra Körfezi'ne kadar 200 kilometre gidilebiliyordu, keza Dicle ya da Fırat nehirleri boyunca kuzeye doğru 200 kilometre gidildiğinde de aynı krallığın sınırları içinde kalınıyordu. Bu topraklarda yaşayan halklar, ortak niteliklere sahip olsa da, pek çok farklılık ve yerel adet de vardı. Sümerce ve Akkadca konuşan unsurları bir araya getiren bin yıllık bir geleneğe sahip olan Babil kültürü, bunların hepsini etkilemiştir. Bu iki dilden birinde kil tabletler üzerine çivi yazısı kullanıyorlardı. Aynı tanrı panteonuna tapıyorlardı: çok az istisnaıyla devletin her yerindeki tanrılara saygı gösteriliyordu, ama her tanrının her yerde aynı düzeyde itibarı yoktu. İnsanlar, şehirlerin varlığının ve bölgedeki yaşam için ne kadar önemli olduklarının farkındaydı. Herkes şehirde oturmuyor olmasına rağmen, insanların çoğu ya zaman zaman şehirleri ziyaret ediyor ya da uzaktan görüyordu.

Ama pek çok yerin bazı özel nitelikleri vardı. Şehir sakinleri, doğum yerleriyle kuvvetli bağlar kuruyordu. Bu insanlar büyük devletin yurttaşlarından ziyade Ur, Larsa ya da Babil, vs. halkıydı. Hatta tüm devleti tanımlamak için kullanılan tek bir isim de yoktu. İnsanların doğdukları şehirlere bağlı oldukları, özellikle hangi tanrılara taptıklarından anlaşılıyordu. Her şehrin kendi baş tanrısı vardı ve şehrin ana tapınağı bu tanrıya ait olurdu. Ay tanrısı Sin güney şehri Ur'un önde gelen ilahiyken, kuzey şehri Sippar'ınki güneş tanrısı Şamaş'tı, vs. Bu kültlerin geçmişi çok eski tarihlere kadar uzanıyordu. Çoğunun tarihi bin yıldan daha eskiydi ve tüm tanrılar tek bir büyük aile olarak ortak bir panteonda birbirine karışmış olmasına rağmen, belli bir şehrin merkez tapınağında

hâlâ özellikle eski yerel tanrıya tapınılıyordu. Hammurabi, Kanunlar'ın önsözünde bu yüzden tek tek şehir adlarını sayıp yerel kültlerini (Nippur şehrinde tanrı Enlil, Babil'de Marduk, Kutha'da Erra, vs.) desteklediğini belirtmiş olsa gerek. Hâkimiyeti altındaki bir ülkeden değil, toplamda yirmi beş şehirden söz ediyordu ve iddiasına göre bu şehirlerin baş ilahları ve sakinleri onun sayesinde refaha ermişti. Bu şehirlerden bazıları birbirine çok yakındı ve uzun zaman aynı aktörün siyasal kontrolünde kalmıştı; Babil ve Sippar ya da Larsa ve Ur'un durumu böyleydi, ama yine de bu şehirlerin sakinleri kendilerini öncelikle doğdukları şehre ait hissediyorlardı.

Şehirlerde ve çevrelerindeki kırsalda oturanlar da kendi aralarında büyük çeşitlilik arz ediyordu. Nesiller boyu aynı yerde yaşamış olan eski ailelerle yeni gelenler birbirine karışmıştı. Eski ailelerin kökenleri yüzyıllar öncesine dayanıyordu; çoğunluğu üçüncü binyıldan Sümer ve Akkad geleneklerinin mirasçılarıydı. Kültürleri, ikinci binyıldan itibaren Babil kültürüyle birleşmişti. Yeni gelenler, oturdukları şehirlerin kültürünü çabucak benimsiyordu ama yine de farklılıklarını anlamak mümkündü. Pek çoğunun ana dili Babilce değil Amurru diliydi. Amurru dili de Babilce gibi Sami dillerindendi, ama grameri ve sözcük dağarcığı farklıydı. İlk başta Babilonya'nın kuzey batısındaki Suriye'de yaşayan halklar, bu dili konuşuyordu. *Amurru* sözcüğü aynı zamanda "batı" anlamına geliyordu ve Suriye bölgesini nitelemek için kullanılıyordu. Bu bölge halkı yüzyıllar boyunca Babilonya'ya geçmişti ve pek çoğu da köylere ve şehirlere yerleşmişti. Mari gibi bazı yerlerde halkın çoğunluğu, Amurru dili konuşuyordu ama Babilonya'nın ortasında bu dili konuşanlar daha azdı. Ama herkes yazı dili olarak Babilceyi kullandığından ve günümüzde tarihçiler ancak yazılı metinleri okuyabildiğinden, yazarların hangi dili konuştuğunu saptayamıyorlar.

Ama Hammurabi'nin döneminde Amurrular, en az 250 yıldır Babilonya'daydı ve ayrı Amurru kimliği yok olmamıştı. Hammurabi'nin kendisi de tıpkı onun hanedanından ve başka hanedanlardan diğer krallar gibi zaman zaman Amurru kimliğini dile getirmiştir. Hammurabi unvanlarına bazen "Amurru topraklarının kralı" ya da "babası"nı da ekliyordu ve adının bir kısmı Amurru dilindeydi (*hammu* kelimesi "aile" anlamına geliyordu). Hammurabi'nin haleflerinden Ammisaduka'nın (saltanat: 1648-1628) ödenmemiş borçları iptal eden

kararnamesinde Akkadlılarla Amurrular arasında ayırım yapıyordu. Ama bizim için kimin Amurru olup kimin olmadığını saptamak çok güçtür. İnsanların adları, evlerinde hangi dili konuştuklarını gösterebilir ama çoğu durumda Amurru ebeveynler, çocuklarının adını Babilce koyuyorlardı ya da tersi oluyordu.

Amurruların ayrı olduğunun göstergelerinden biri de, Babillilerin Amurru için kullandıkları tabirle aynı adı taşıyan tanrı Amurru inancı olabilir. Amurru, Babil panteonuna yeni eklenmişti ve pek çok kişi ona inançlarını kendi adlarıyla ifade ediyorlardı. Örneğin birinin adı İbni-Amurru ise ebeveynleri o tanrıya inanıyor demekti, çünkü bu ad “onu tanrı Amurru’nun yarattığı”nı ilan ediyordu. Benzer bir şekilde, mühürlerdeki yazılarda da özellikle hangi tanrıya inanıldığı gösteriliyordu. Babilonya’da mühürler, sahibinin işareti ya da modern imzanın eşdeğeri gibi kullanılıyordu. İnsanlar, sözleşme yazdıklarında ya da bir anlaşmaya tanıklık ettiklerinde ıslak kile mühür basmak suretiyle yaptıkları şeyi gelecekte de doğrulamayı garantilemiş olurlardı. Bu mühürlerde genellikle mührün sahibinin kimliğini gösteren kısa yazılar olurdu: isim, şunun oğlu, şu tanrının kulu. Örneğin Tarib-ilim, İna-kati-Şamaş’ın oğlu, tanrı Amurru’nun kulu. Bu örnekte hem mühür sahibinin hem de babasının sapına kadar Babilce adlar taşımalarına rağmen, tanrı Amurru’ya tapmaları da dikkat çekicidir. Kültürel etkilenme, kesinlikle çok güçlüydü ama yine de Hammurabi’nin devletindeki herkesin kültürel olarak homojenleştiğini, hatta aynı dili konuştuğunu düşünmek de yanlış olacaktır. Yerel gelenekler varlığını sürdürüyordu ve Ur’da doğan bir kadın, kendini Sippar’da doğan bir kadından farklı görüyordu.

Hammurabi, tüm bu farklı farklı halkların kralıydı ve rolünün ne olduğunu gayet iyi biliyordu. Dönemin kraliyet ideolojisini değiştirmede. Kralın topraklarında “iyi çoban” olması ve halkına savunmasız bir sürü gibi sahip çıkması ve ihtimam göstermesi gerekiyordu. Onlara gıda ve emniyet temin ederek hayatta kalmalarını sağlamalıydı. Bu rol, tanrıları da hoşnut ederek ülkeye bereket getirmelerini sağlamasını da gerektiriyordu. Hammurabi, saltanatı boyunca bu görevlerini ciddiyetle yerine getirdi ve iyi çoban imajını çabucak benimsedi. Kanunlar’ın girişinde, panteonun başında bulunan, Nippur’daki Sümer dini merkezinin tanrısını kastederek, “Ben Enlil’in seçtiği çobanım,” der. Savaşın yarattığı karmaşanın ardından yerine getirmesi gereken görevlerden biri de insan-

ları tekrar güvenliğe ve refaha kavuşturmakta. Büyük ihtimalle güneyin fethinden kısa süre sonra kaleme alınan bir yazıtta Hammurabi, bölge halkını (yani Sümer ve Akkad topraklarında yaşayan halkı) dağılmış koyunlar olarak tasvir edip, onları tekrar topladığını anlatır:

Sümer ve Akkad topraklarının dağılmış halkını bir araya topladım ve onlara otlaklar ve sulak yerler verdim. Onlara çobanlık edip bolluğa ve berekete kavuştur-
dum, huzurlu meskenlerde yaşattım.¹

İyi hükümdar, halkına tarımsal refah temin etmiştir, yani çok az yağmur yağan güney Mezopotamya’da tarlaları sulamak için kanallar açmış ve bakımını yapmıştır. Yukarıda alıntılanan pasaj, böyle bir işin anısına hazırlanmış bir yazıtta yer almaktadır. Bu yazıtta şu sözler de vardır:

Kazdığım kanala “Hammurabi halkın bereketidir” adını verdim. Bu kanal Sümer ve Akkad topraklarına bol bol su dağıtmaktadır.²

Hammurabi, yıl-adlarının üçünde kanal açma işleriyle övünür ve günümüze ulaşmış yazıtlarının pek çoğunda da bu işten bahsedilir. Saltanatının ilk yıllarında ve daha öncesinde güney devletleri arasındaki kronikleşmiş savaşlar sırasında, nehrin üst tarafındaki halklar güneydeki komşularının suyunu kesmek için kanallar kazarak nehrin yolunu değiştiriyorlardı. Böylece güneydeki tarlalar susuzluktan kuruyup gidiyordu. Hammurabi, 1760 itibariyle bölgeye hakim olduktan sonra bu uygulamaları sona erdirerek, daha önce susuz bırakılan güney bölgelerine tekrar su getirdi. Mezopotamya’nın güneyinin tamamını, yani Dicle ve Fırat boyunca kuzeyden güneye 400 kilometrelik bir alanı birleştirmesi, birçok şehri birbirine bağlayan uzun kanallar açtırmasını mümkün kılmıştı. Örneğin “Hammurabi halkın bereketidir” kanalı, 160 kilometre uzunluğundaydı ve Nippur, İsin, Uruk, Larsa, Ur ve Eridu’dan geçiyordu. Demek ki çatışmaların sona ermesi ekonomik kalınma getirmiş ve halkın refahını artırmıştı.

İyi çobanın aynı zamanda, düzeni sağlaması ve sürüsünü koruması da gerekiyordu. Kral şehir surları ve kaleler inşa etti, topraklarını yabancı istilacılara karşı korudu. Hammurabi’nin yıl-adlarından yedisi,

Sippar gibi şehirlerin ya da kırsaldaki kalelerin duvarlarının yapımının anısına ithaf edilmiştir. Saltanatının daha sonraki döneminde Dicle üzerindeki Kar-Şamaş'ın ve Fırat üzerindeki Rapikum'un surlarını güçlendirdiğini iddia ediyordu ki bunlar muhtemelen devletin en kuzeydeki sınırlarını temsil ediyordu (daha kuzeydeki bazı bölgeler de Hammurabi'nin hâkimiyetini kabul ediyordu, ama doğrudan onun idaresinde değildi). İyi bir kralın ayrıca iç düzeni koruması gerekiyordu ve Hammurabi bu konuda da kendini başarılı göstermekte tereddüt etmemişti. Kanunlar'ın önsözünde tanrıların onu "memlekette adaleti tecelli ettirmem için, şikâyet ve kötüyü yok etmem için, kuvvetlinin zayıfı yok etmemesi için" seçtiğini yazıyordu.

Bu hedeflerin gerçekleşmesi için tanrıların ülkeye iyi davranması gerekiyordu ve kralın en önemli görevlerinden biri de iyi davranmalarını güvence altına almaktı. Babililer, tanrıların neredeyse insan gibi görüyorlardı: tanrıların da insanlarla aynı ihtiyaçları vardı, sadece onların ihtiyaçları daha büyük ölçekliydi. Tapınaklar onların eviydi, evlerinde rahipler tarafından beslenmeleri, giydirilmeleri ve bakılmaları gerekiyordu. Tapınak personelinin muazzam büyüklükte mülklerden gelen kaynakları kullanarak, tanrıların ihtiyaçlarını karşılaması için karmaşık bir sistem kurulmuştu. Büyük projelerden kral sorumluydu, çünkü sadece onun büyük ölçekli ve pahalı işlere ayıracak kaynağı vardı. Eskiyen ya da zarar gören tapınakları tamir ettiriyor ya da genişletiyordu. Altın, gümüş ve yarı değerli taşlarla bezeli muhteşem tahtlar, at arabaları ve heykeller için parayı kral veriyordu. Tanrılar, bu hizmetten hoşnut oldukları zaman da karşılığında ülkenin zenginleşmesini sağlıyorlardı.

İyi kral ideolojisi, tüm bu veçhelerin birleşmesinin bir ürünüydü. Tanrılar, kralı seçiyordu ve o da karşılığında onların ihtiyaçlarını karşılayıp dinlerine destek veriyordu. Bunun ödülü olarak, ülkeye bereket geliyordu ve halk zenginleşiyordu. Böylece kral halkının emniyette olmasını ve iyi beslenmesini güvence altına alıyordu. Toprağın artık ürünü tanrılara sunulup onların ihtiyaçları da karşılanıyordu. Babilonya'nın önceki ve sonraki diğer hükümdarları gibi, Hammurabi de kendisini ancak tüm parçalar yerine oturunca çalışan bir sistemin temel çarkı gibi gösteriyordu. Saltanatı boyunca yazıtlarda ve yıl-adlarında halka aksettirdiği imaj buydu.

Hammurabi'nin yazdırdığı mektuplara bakılırsa, bu sadece belagatten ibaret de değildi. Kral gerçekten de vicdanlı bir yöneticiydi, ülkesinin zenginleşmesini ve halkının hakkı olanı almasını istiyordu. Hammurabi'nin 1763'te Rim-Sin'i mağlup ettikten sonra güneyde görevlendirdiği memurlarına yönelik 180 mesaj, şans eseri elimize ulaşmıştır. Bu mektuplar, diğer idarecilerle yazışmaları da içeren büyük bir arşivin parçalarıdır ve muhtemelen hepsi Larsa'daki merkezi bir yazıhaneye gönderiliyordu. Babil sarayı, güneyin idaresini çok yakından takip ediyordu. Bu mektupların tamamı Hammurabi'nin son on üç yılına aittir, ama yazılış tarihlerini tam olarak saptayamıyoruz, çünkü sözleşmelerin ve hesapların aksine bunlara asla tarih atılmıyordu.

Hammurabi güney bölgesini ele geçirdiği sırada, idari yapı zaten asırlardır olgunlaşmıştı ve merkezi de Larsa'ydı. Hammurabi'nin idari yapıyı baştan yaratması gerekmiyordu; önceki işleyişin ve personelin sağlamlığına güvenebilirdi. Ama yine de bazı değişiklikler yapması gerekiyordu. Öncelikle, siyasi merkez Babil olacaktı ve vergiler Larsa'ya değil Babil'e gönderilecekti. İkincisi, mevcut memurların başına Babil'den yüksek memurlar atadı. Larsa krallığının tamamını (eski adlarından biri olan) Yamutbal adlı bir eyalete çevirdi ve Babilli Sin-iddinam'ı resmi temsilcisi atadı.

Kendisine gönderilen mektuplara bakılırsa, Sin-iddinam sarayın güneydeki çok çeşitli işlerinden sorumluydu. Farklı alanlarda uzman pek çok idarecinin başındaydı ama bu idarecilerden biri olan Şamaş-hazir'in adı mektuplarda çok geçmektedir. Bu adamın öncelikli görevi, saraya bağlı kişilere uygun tarım arazileri vermektir. İki unvanı vardı: "tarlaların yazmanı" ve "kayıt memuru". Bu kişinin kökenleri bilinmiyor, ama Larsa'dan eski ve prestijli bir ailenin üyesi olması ve siyasi güçler değişmesine rağmen saraya sunduğu hizmetin değişmemiş olması muhtemeldir. Belki de Babil'de uzun süren bir meslek hayatının ardından, kralı temsilen Larsa'ya gönderilmişti. Mari'de bulunan ve Hammurabi'nin oğlu Sumuditan'a hitab eden bir mektupta yazar, Şamaş-hazir adlı bir adamın Babil'e dönmesi gerektiğini, çünkü saray vekilharçlığına atandığını belirtiyor:

Maiyetimde şunun söylendiğini duydum: "Şamaş-hazir vekilharç olmuş. Ataması yapılmış, ama hâlâ görevine başlamamış." Duyduğum şey bu işte. Şamaş-hazir senin yanındaydı. Atanmış olmasına rağmen neden orada bir gece bile olsa

oyalıyor? Sana bu mektubu getiren habercim Sakkum'la beraber oradan ayrıl, onu bana gönder.³

Şamaş-hazir, prensin şahsi hizmetkârıyken kralın hizmetine terfi ettirilmişti. Daha sonra da Larsa'ya gönderilmiş olabilir. Hammurabi Sin-iddinam'a onun gelişini bizzat haber veriyordu. Larsa'da bulunan bir mektupta şöyle deniyor:

Sin-iddinam'a Hammurabi şöyle diyor: Sana Puzur-Şamaş'ın oğlu İgmil-Sin'i ve atlı haberci Nabijatum'u gönderiyorum. Namium-malik'in kontrolündeki yağlanmış Larsa hayvanlarını alacaklar. Sana ayrıca kayıt memuru Şamaş-hazir'i de gönderiyorum.⁴

Şamaş-hazir'in fonksiyonu çok önemliydi. Kralın toprakları muazam büyüklükteydi, özellikle fetih sonrası güneyde ele geçirdiği topraklar çok genişti. Bu toprakların işlenmesi gerekiyordu ve bu da iki şekilde yapılabilirdi: tarlalar kiracılara yıllık ücret karşılığında veriliyor, kalan yerler de saraya hizmet veren kişilere ödül olarak dağıtılıyordu. Bu ikinci tip tarlalara, geçimlik tarlalar deniyordu. Saray ve kraliyet idaresi tüm ülkede büyük bir işgücü istihdam ediyordu. Bu işgücüne her türlü faaliyet alanından uzmanlar da dâhildi: rahipler, zanaatkârlar, askerler, kol işçileri, vs. Personelin bir kısmı ödeme olarak tayın alıyordu: bu kişilere belli bir miktar gıda (ekmek ve bira) ya da kendileri ve aileleri için tahıl veriliyor, daha uzun aralıklarla da yün ve susam yağı dağıtılıyordu. Ama saray, başka türlü bir düzenlemeyi daha çok tercih ediyor, böylece işgücünden günlük bazda daha az sorumlu oluyordu. Bu düzenlemeye göre çalışanlara belli bir arazinin kullanım hakkı veriliyordu; bu sayede kendi gıdalarını kendileri yetiştiriyor ve hasadın bir kısmını da kira olarak veriyorlardı. Saray çalışanlarından bazıları bir ücretlendirme sisteminden diğerine geçiyordu. Böyle bir geçişin ayrıntıları Şamaş-hazir'e yazılan bir mektupta görülebilir:

Al-Eaşar'dan Lipit-İhtar adlı mimar sarayın hizmetindedir ve uzun zamandır tahıl ve yün tayını almaktadır. Kral şimdi onun tahıl ve yün tayını keserek şu emri vermiştir: "Ona köyünün yakınında 6.5 hektar tarla verin." Sana Hükümdarımızın bu emrini aktarıyorum ki ona ya kendi ailesinin tarlalarından ya da müsait olan başka bir müsadere edilmiş tarladan 6,5 hektar veresin.⁵

Bundan sonra Lipit-İştar saraydan tayın almayacak, onun yerine sarayın kiracı çiftçisi olacaktı. Saraya bağlı olarak çalışanlara, toprak verme sistemi krala iki aıdan faydalı oluyordu: işçilere ücret vermeden topraklarını üretken bir biçimde kullanıyor ve işgücünü gereğince ödülendirmiş oluyordu. Ona hizmet veren kişilere verilen topraklar, çoğunlukla nesiller boyu aynı ailede kalıyordu, çünkü saray için yapılan işin sözleşmesi de babadan oğula geçiyordu. Kiracıların hepsi tarlaları kendileri işletemiyordu, çünkü diğer görevleriyle uğraşmak zorundaydılar. Genellikle toprakları başkalarına kiralıyorlardı ve böylece aynı mülk üzerinde küçük parçaları işleyen çok sayıda çiftçi oluyordu. Bu sistem karmaşıktı ama tarımsal gelirin çok önemli olduğu bir devirde tüm işlenebilir topraklarda yoğun bir şekilde tarım yapılmasını sağlıyordu.

Bu düzenleme, Hammurabi'den yüzyıllar önce de güney Babilonya'da vardı ve gerek kurumsal gerek bireysel büyük toprak sahiplerinin hepsi tarafından kullanılıyordu. Hammurabi, güneyi fethettiğinde Rim-Sin dönemindeki kira sözleşmelerinin çoğunu devam ettirdi. Örneğin çatışma konusu olan bir tarlayla ilgili mektubunda memur Lu-Ninur-ta'nın şamaş-hazir'e "Bu insanlar yirmi yıl önce, Hükümdarımız buraya gelmeden önce de bu tarlanın sahibiydi" diye belirtiyordu.⁶ Görünüşe bakılırsa, Hammurabi'nin arşivcileri güneyin fethinin hemen sonrasında kimin hangi tarlaları işlediğini saptamak için derhal kayıt tutmaya başlamışlardı. Bu kayıtlardan Lagaş bölgesindeki tarlalarla ilgili olan on bir tanesi günümüze kadar korunmuştur. Bu tabletlerin hepsi de 1761'in 3. ayının 15. ve 16. günlerinde yazılmıştı ki bu da Hammurabi'nin bölgeyi fethinden on sekiz ay sonrasına tekabül eder. Örnek:

36.54 hektar tarım arazisi,
 3.42 hektar düşük kalite toprak,
 (toplamda) 39.96 hektar sürülmüş toprak:
 Tahıl getirisi 32,875 litre.
 Kira ödemeleri tam hasat temelinde hesaplanmıştır.
 1.44 hektar tarım arazisi, tahıl getirisi 250 litre,
 Bireyler için geçimlik araziler, yarım vergiyle,
 Kralın öküzlerince sürülmüştür.
 37.26 hektar tarım arazisi,

3.42 hektar düşük kalite toprak,
 Toplamda 40.68 hektar sürülmüş toprak.
 Tahıl getirisi 33,125 litre;
 6 öküzle sürüldü;
 Çiftçi Ninurta-nasir.
 Tarih: III. Ay, 16. gün, Hammurabi 32. yıl.
 Tablet mührü: İlum-şemi oğlu Ninurta-nasir, tanrı Adad'ın kulu.⁷

Hammurabi'nin memurları, sarayın ne kadar kira bedeli ve vergi alacağını saptamak için tüm mevcut kira sözleşmelerini böyle elden geçirmişlerdir. Ama kiracıları değiştirmemişlerdi. Bu örgütlenme tarzının en zor yanı, çok fazla muhasebe işlemi gerektirmesiydi. İşlenebilir toprak parçaları hayli küçüktü ve bu yüzden de tarla sayısı çok fazlaydı. Kayıtlarda hangi tarlanın kime ait olduğunun belirtilmesi gerekiyordu ve bunu sağlamak da Şamaş-hazir'in göreviydi. Sürekli olarak sorunlar çıkıyordu. Yeni birisi sarayda çalışmaya başladığında, ona bir tarla bulmak gerekiyordu. Hammurabi'nin kanal projeleri, yeni toprak parçalarını tarıma açıyordu ama genellikle Şamaş-hazir, zaten pek çok kiracının bulunduğu yerlerde toprak bulmak zorunda kalıyordu. Ona bu konuyla ilgili sayısız mektup gönderilmiştir. Örnek:

Şamaş-hazir'e, Sin-muşallim ve ortakları diyor ki, Hammurabi'nin sözü şudur: Sana bakırcıların başı Sin-magir'i gönderiyorum. Onun huzurunda bakırcılara ayırdığın topraklara kazık çak ve bakırcılara yerlerini göster. Sonra onu bana gönder, orada tutma. Onu çabuk gönder.⁸

Kazık çakma işi, tarlanın birine ait olduğunu göstermek için kullanılan bir simgeydi. Şamaş-hazir, bunu bakırcıların başının huzurunda yapacaktı. O da bakırcıları temsil ettiğinden topraklarını almış sayılacaklardı. Muhtemelen yeni kiracılar, bu düzenlemenin kanıtı olarak kazığı saklıyorlardı.

İnsanların bazen haksız yere bazı tarlalarda hak iddia etmeleri, hatta bu tarlaları işlemeye başlamaları büyük sorun yaratıyordu. Saray kiracılarının büyük çoğunluğu topraklarının işletmesini başka kiracılara verdiğinden ve farklı bölgelerde tarlalara sahip olduğundan, tüm arazilerini sürekli takip etmeleri mümkün olmuyordu. Tarlalarına başkasının

sahip çıktığını fark ederlerse, Şamaş-hazir'in tuttuğu kayıtlara bakarak hak iddia ediyorlardı ama bu çok karmaşık bir işlemdi. Yan yana birçok küçük tarla, farklı kişilere verilmiş ve çoğu zaman da el değiştirmiş oluyordu. Bir kiracının işleme hakkını gösteren evrakı iyi saklaması gerekiyordu. İnsanlar, pek çok kez tarlalarına başkasının sahip çıktığı şikâyetiyle Hammurabi'ye mektup yazıyorlardı ve kral da meseleyi soruşturması ya da asıl kiracıya tarlayı verip kaybını karşılayacak kadar tahıl temin etmesi için durumu Şamaş-hazir'e aktarıyordu.⁹ Bu soruşturmalar, bazen son derece karmaşık olabiliyordu:

Şamaş-hazir'e Hammurabi şöyle diyor: Çoban İli-ippalsam şu konuyu dikkatime sundu: "Dört yıl önce Etel-pi-Marduk, Hükümdarımızın mührünü taşıyan bir belgeyle bana verilmiş olan on dokuz hektar tarlayı elimden aldı. Hâlâ bu tarlanın hasadını kaldırmaya devam ediyor. Bu konuyu Sin-iddinam'a söyledim, ama tarlayı bana iade etmedi." İli-ippalsam'ın söylediği mesele budur ve ben de Sin-iddinam'a yazdım. Eğer İli-ippalsam'ın söylediği şey doğruysa, yani ona sarayın mührünü taşıyan evrakla verilen on dokuz hektar araziye, dört yıl önce Etel-pi-Marduk elinden aldıysa ve o zamandan beri gelirini elde ettiyse, bundan kötü bir şey olamaz. Meselenin çaresine bak ve sarayda onun için hazırlanan mühürlü belge uyarınca İli-ippalsam'a tarlasını geri ver. Ayrıca Etel-pi-Marduk'un ondan dört yıl boyunca ne kadar tahıl aldığını kutsal silahla belirle ve çoban İli-ippalsam'a ver. Bana bu konu hakkında bilgi gönder.¹⁰

Burada sözü edilen "kutsal silah", kraliyet memurunun taşıdığı bir sancaktır ve aldığı kararların ilahi otoriteye sahip olmasını sağlar. Komşu tarlaların son dört yıldaki ürününün ortalama getirisine göre, tarlanın gelirini hesapladı ve görünüşe bakılırsa, haksızlık edilen çobana bu miktarı kraliyet deposundan verdi.

Şamaş-hazir, zamanının büyük bir kısmını bu türden sorunları çözmeye ayırıyordu. Mevcut kayıtları inceliyor, insanların haklarını saptıyor ve kayıplar için verilecek tazminatları hesaplıyordu. Ayrıca yeni personelin ihtiyaçlarını karşılaması, yeni toprak teminleri ve tazminatlar neticesinde kimin ne aldığını hesaplaması gerekiyordu. Düzenli olarak kralın huzuruna çıkıp faaliyetlerinin hesabını vermek ve kayıtlarını getirmek zorundaydı. Günümüze ulaşan bir mektupta, Hammurabi saraya gelip son üç yıldaki faaliyetlerinin raporunu vermesini emreder:

Bu mektubu okur okumaz kira alınan tarlalar, saray hizmetkarlarının tarlaları, atlı habercilerin ve okçuların tarlaları, çobanların ve çocuk çobanların, zanaatkarların tarlaları ve ek tarlaları, verdiğin ya da kiraladığın tüm toprakları içeren kayıtların tamamını bir araya getir, ayrıca son üç yılda yaptığın yeni hizmet sözleşmelerinin adlarının ve teftiş kayıtlarının bulunduğu tabletleri, bir de saray tarlalarıyla ilgili tabletleri... Seninle çalışan ölçümcüleri ve muhasebecileri de yanına al ve benim yanıma, Sippar'a gel.¹¹

Anlaşıldığı kadarıyla Şamaş-hazir, kırsal alanda insanlarla çalışıyordu ama aynı zamanda kralla da doğrudan temas halindeydi ve ondan sayısız mektup almıştı (bu mektupların 83 tanesi günümüze kadar korunmuştur). Ama bölgedeki en yüksek idareci o değildir ve birkaç üstünden de pek çok mektup almıştır. Yamutbal eyaletinin en yüksek memuru, Sin-iddinam'dır ve onun yazışmaları da kısmen korunmuştur. Hammurabi'den ona giden 112 mektup olduğu bilinmektedir ve bu mektuplarda sarayın çok çeşitli ekonomik meseleleri tartışılmaktadır. Kralın mülkü üzerindeki kıymetli her şey, Hammurabi'nin yetkisindedir ve Sin-iddinam'a ne isterse toplamasını ve göndermesini emredebiliyordu. İşgücüne çok ihtiyaç duyulduğundan, Hammurabi sürekli olarak çeşitli özel becerilere sahip adamların Babil'e gönderilmesini talep ediyordu. Örnek:

Bu mektubu alır almaz tüm amelelerini ve idaren altındaki, daha önce saray ameleleriyle iş yapmış eyalet valilerinin amelelerini hazırla, sonra da başlarına bir yazman ata. Bir aylık yol erzakını tayın olarak alacak, ayrıca her on adam için 3,000 litre taşıyacak bir gemiye binecek. (birkaç satır kırık) Bu amelelerden bir teki bile çok yaşlı ya da çok genç olmasın. Bana sadece güçlü kuvvetli adamları gönder. Sana yazdığım günden bir gün bile gecikmesinler.¹²

Sin-iddinam, kralın tarlalarının gelir getirmesini temin etmek zorundaydı. Dolayısıyla bu kanalların ve barajların tamirinden ve temizliğinden sorumluydu. Örneğin Hammurabi'den şöyle bir talimat gelebiliyordu: "Damanum kanalı boyundaki insanlara söyle, kanalı temizlesinler. Damanum kanalının temizliği bu ay bitmiş olsun."¹³ Su idaresi karmaşık bir işti. Kimi zaman kanalın baş tarafından çok uzak olan tarlalar, sulanamayacak kadar yüksekte kalıyordu ya da su seviyesi çok yükselip

ürünü tehdit ettiğinde¹⁴, fazla suyun bataklıklara salınması¹⁵ gerekiyordu. Sin-iddinam bir kanala ya da tarlaya ne kadar su verileceğini ayarlıyordu ve çiftçilerin hepsi aldıkları miktardan memnun oluyordu. Örneğin Sin-gamil adlı biri şöyle yazıyordu:

Susam tarlam için Sin-iddinam'dan su alamıyorum. Susamlar kuruyacak. Sonra bana şöyle deme: "Sen bana yazmamıştın." Susamlar gözümün önünde kuruyor. İbbit-labarar da durumu gördü. Bu susamlar kuruyup gidecek ve ben de seni uyarmış oldum.¹⁶

Tarlalardan başarıyla hasat alınırsa, Sin-iddinam sarayın payının Babil'e naklinden de sorumluydu. Geliri kendisi toplamıyor, sözleşmeli tüccarlara toplattırıyordu. Ama bu tüccarların denetiminden o sorumluydu. Kral, zaman zaman tüccarların Babil'e gitmesini istiyordu. Örneğin Sin-İddinam'a yazılan bu mektupta bu talebini tekrarlar:

Şep-Sin tüccarlarının başını 540,000 litre susam ve eski bir borç için 9.5 kilo gümüşle, Sin-muştal tüccarlarının başını 540,000 litre susam ve eski bir borç için 3.5 kilo gümüşle birlikte Babil'e göndermen gerektiğini yazmıştım. Yünü de toplayacak, onların ve bir kol liderinin yanında bana gönderecektin. Ama şöyle cevap verdin: "Tüccarların başları şunu söyledi: 'Şu anda hasat zamanı. Hasat sonrasında gideriz'. Böyle söylediler ve sen de bana bildirdin. Şimdi hasat sona erdi. Bu mektubu okur okumaz, daha önce yazdığım gibi, onları Babil'e gönder... Gelsinler ve huzuruma çıksınlar.¹⁷

Zaman zaman sarayın muazzam sürülerinden sığırlar ve koyunlar, ayrıca balyalarla yün de Babil'e naklediliyordu. Taşıma için Sin-iddinam'ın temin etmesi¹⁸ ya da inşa etmesi gereken büyük gemilere ihtiyaç vardı. Gemi inşa etmek gerektiğinde de kereste ve işgücü bulması gerekiyordu.¹⁹ Sarayın kayıt memurları ve müfettişleri, sarayın diğer mallarının yanı sıra bu mal ve hizmetlerin hareketini de kayıt altında tutuyorlardı ve zaman zaman bu kişilerin şahsen saraya gelmesi gerekiyordu. Hammurabi mektuplarından birinde, Sin-iddinam'a Larsa tapınaklarının topraklarını idare eden memurları göndermesini emreder:

Bu mektubu okur okumaz, eyaletindeki tüm muhasebecilere ve Eribam'ın oğlu, Şamaş tapınağının sığırtmacı Varad-Şamaş'a haber ver, hepsi hesaplarıyla birlikte

sana gelsinler. Sonra onları Babil'e gönder ki hesaplarını burada gösterebilsinler. Gece gündüz seyahat ederek Babil'e iki günde varmalılar.²⁰

Hammurabi, sabırsız bir adamdı. Larsa'dan Babil'e kadar olan yol, neredeyse 200 kilometreydi ve kırk sekiz saatte aşılması çok zordu. Sürekli birilerinin derhal gelmesini talep ediyordu ama herhalde sözlerinin çok fazla etkisi olmuyordu. Mektuplarından birinde şunları söylemek zorunda kalmıştı:

Sana yazıp Etel-pi-Marduk'u göndermeni istemiştim. Neden bu adamı bana göndermedin? Bu mektubu okur okumaz Etel-pi-Marduk'u bana gönder. Kesinlikle gecikmesin ve gece gündüz seyahat etsin. Buraya kısa sürede gelmeli.²¹

Sin-iddinam, güneyde Hammurabi'yi ekonomi dışı konularda da temsil ediyor, kralın adli sorunları çözmesine yardımcı oluyordu. Genellikle delil toplamak ve şahit bulmak için sorgulama ve araştırma işlerini hallederek, kralın adil bir hüküm vermesini sağlıyordu. Tıpkı Şamaş-hazir gibi Sin-iddinam'dan da sürekli kimin şu ya da bu tarlada hakkı olduğuna karar vermesi isteniyordu. Ayrıca görevi kötüye kullanma vakalarını da o soruşturuyordu. Mesela Hammurabi'den Sin-iddinam'a gönderilen mektupta bir rüşvet vakası üzerinde durulur.

Şumman-la-ilum bana şunları söyledi: "Bad-tibira'da bir rüşvet olayı yaşandı. Rüşvet alanlar biliniyor ve konu hakkında bilgisi olan şahitler de var." Bana söylenen şey bu. Sana bir atlı haberci ve bir askerle birlikte Şumman-la-ilum'u gönderiyorum. Bu tableti okur okumaz meseleyi soruşturmaya başla. Gerçekten rüşvet olayı yaşandıysa, verilmiş olan gümüşe ve diğer şeylere el koyup bana gönder. Ayrıca bana rüşvet alan adamları ve konudan haberdar olan tanıkları da gönder; Şumman-la-ilum'un onları teşhis etmesi gerekecek.²²

Sin-iddinam hırsızları yakaladı,²³ vakayı soruşturdu ve suçluyu Hammurabi'ye gönderdi. Çalınan malların iadesi de onun görevleri arasındaydı. Bu mallar kaçıp başka bir şehre sığınan köleler de olabiliyordu.²⁴ Ama kimi zaman insanlar haksız yere köle ediliyordu. Hammurabi'den Sin-iddinam'a gönderilen bir mektup böyle bir durumla ilgilidir:

Sin-uselli bu meseleyi bana anlattı. "Oğlum Sukkukum sekiz yıl önce kaybolmuştu ve hayatta olup olmadığını bilmiyordum. Sanki ölmüş gibi ona cenaze adakları adadım. Şimdi onun İk-bari'de, İbni-Ea'nın evinde yaşadığını öğrendim; Silli-Şamaş'ın oğlu olan bu adam, atlı haberci ve kuyumcudur. İk-bari'ye gittim, ama onu benden sakladılar ve sürekli yerini değiştirdiler." İşte bana söylediği mesele budur. Şimdi sana bir asker ve Sin-uselli'nin beyanını gönderiyorum. Sana ulaştıkları anda yanlarına güvenilir bir adam kat. İk-bari'den geçip Sin-uselli'nin oğlu Sukkukum'u geri getirsinler. İbni-Ea sekiz yıldır çocuğu bu delikte tutuyordu. Şimdi İk-bari'ye gidip Sin-uselli'nin oğlu Sukkukum'u ve onu sekiz yıl evinde tutan İbni-Ea'yı alsınlar. Bu kişiler Babil'e getirilsin.²⁵

Kralın başlıca işlerinden biri, ordusunda yeterli asker bulunmasını sağlamaktı. Hammurabi'nin fetihler için topladığı orduda 30,000 ya da daha fazla asker vardı ve bunların çoğu da onun devletinde yaşayanlardandı. Askerlik görevi, sağlam vücutlu her adamın en önemli sorumluluklarından biri olmalı. Toplam nüfusu ya da sefere çıkan askerlerin tam sayısını bilemediğimizden, askerlik görevinin ne kadar ağır olduğunu kestiremiyoruz. Ama Hammurabi'nin kaç adamı olduğunu bilmek istediği açıktır. Larsa'nın fethinin hemen sonrasında bazı meslek gruplarında yapılan sayımın²⁶ amacı, büyük ihtimalle kaçının askere alınabileceğini saptamaktı. Bu meselelerin idaresi de Sin-iddinam'ın görevleri arasındaydı. Rutin olarak gönderilen mektuplarda, devletin herhangi bir yerine gönderilebilecek askeri birlikler oluşturması isteniyordu. Bir noktada Hammurabi şu emri veriyordu:

Rapikum'da (yani devletin kuzey sınırında) bulunan general, askerlerinin başında göreve çıktı. Bu mektubu okur okumaz, sefere çıkmamış kendi eyaletinden bir generali, geriye kalan askerlerin başında Rapikum'a gönder.²⁷

Firar, açık bir suçtu ama Larsa fethinin ardından başlayan kargaşada bazı askerler şansını denemeye karar vermişti. Hammurabi, başka bir mektupta Sin-iddinam'a şu emri veriyordu:

Saray kapısına yerleştirilmiş olan ama görev yerini terk eden askerlerle birlikte (kırık isim) gönderiyorum. Sana ulaştıklarında meseleyi soruştur, davanın çaresine bak ve şu anda Yamutbal'da yürürlükte olan yasalar uyarınca adaleti sağla. Adaletin yerini bulduğundan emin ol.²⁸

Demek ki Sin-iddinam, güney eyaletinde Babil'in yeni yasalarını uygulamaktan sorumluydu.

Askere gidenler, krala hizmet etmiş oluyordu ve tüm diğerleri gibi onlar da ödül olarak tarım arazilerinin kullanım hakkını kazanıyorlardı. Bu yüzden onlara toprak ayarlamakla görevli Şamaş-hazir'le temas kuruyorlardı. Ama askerler kralın gözünde ayrıcalıklı bir yere sahip değildi ve Şamaş-hazir zaman zaman başkalarının toprağını alıp askerlere verdiği için azarlanıyordu:

Kutalla'dan bir hurma tedarikçisi olan Sin-işmeanni bana şu bilgiyi verdi: "Şamaş-hazir aileme ait tarlayı aldı ve bir askere verdi." Benim dikkatime bu meseleyi sundu. Uzun vadeli kiralanan bir toprak hiç alınır mı? Meselenin çaresine bak. Tarla gerçekten onun ailesine aitse, Sin-işmeanni'ye iade et.²⁹

Yine de askerler, özel bir hizmetkâr grubuydu ve pek kolay bir hayat sürdükleri söylenemezdi. Normal görevlerini yerine getirirken ölüm ya da yaralanma riskine girmelerinin yanı sıra, aldıkları ödüller de çok büyük değildi ve zaten pek de tadını çıkaramıyorlardı. Askerlerin sürekli göreve hazır olması gerekiyordu, çünkü Hammurabi devletinin iç polis gücünü de onlar oluşturuyordu. Çoğunlukla sefere yazın çıkılıyordu ama en çok emek isteyen tarım işleri, özellikle hasat kaldırma da aynı zamanda yapılıyordu. Bu yüzden asker-çiftçiler genellikle topraklarını kiralamak ya da tarlalarını işlemesi için birini tutmak zorunda kalıyordu. Hammurabi'nin ikinci halefi Kral Abi-eşuh (saltanat: 1711-1684) döneminde yaşamış bir askerin günümüze ulaşmış küçük arşivinde bu türden meselelere dair beyanlar vardır. Askerin adı Ubarum'du ve Babil'in kuzeyindeki Subur-Şubula köyünde oturuyordu. Bulunan yirmi bir tablet onun savaş alanında değil, evinde yapıp ettikleriyle ilgilidir. Ubarum, devletten aldığı tarlaların gelirine hasattan pay karşılığı başkalarından kiraladığı tarlaların gelirini ekleyerek geçimini sağlıyordu. Bu arazileri kendisinin işlemesi mümkün olmadığından, en az iki kişiyle birlikte çalışıyordu. Ama her ikisi de ona sorun çıkarmışlardı. Tarlalarını işlemesi gerekenlerden biri, kendi kardeşiydi ama muhtemelen Ubarum masrafları karşılamadığı için kardeşi bu tarlalara emek vermek konusunda pek istekli değildi. Bu yüzden Ubarum onu mahkemeye verdi. İddianame günümüze kadar ulaşmıştır:

General Sin-ibni'nin huzurunda Ubarum şöyle dedi: "Şehirde yaşayan kardeşim İli-sukkal'a işlerimi yürütmesi, tarlalarımı sürmesi ve arpayı (kırık kelime) için talimat verdim, ama tarlamı sürmeyi reddetti." General Sin-ibni onun kardeşini de getirtti ve mahkeme memurunun huzuruna çıkarıldılar. General Sin-ibni ve yüzbaşılar davayı soruşturdular. Kardeşim İli-sukkal şöyle dedi: "Kardeşimin tarlasını sürmeyeceğimi ya da işlerini yürütmeyeceğimi söylemedim. Benim denetçime yalan söyledi. Meseleyi açıklayayım. Onun tarlasını zamanında sürmezsem sorumlu olurum. Tarla yedinci ayın sonuna kadar sürülmemiş olursa, komşu tarlaların hasadına bakarak onunkini hesaplarım." Ubarum'un seferden döndükten sonra kardeşi İli-sukkal'a dört öküzün kirasını ödemesi gerekecek.³⁰

Kiracıların bulduğu bir diğer çözüm de, işi başkasına vermek ve geliri onunla paylaşmaktı. Ubarum resmi kayıtlarda onun vekili olarak geçen İli-ikişam adlı birini kiralamıştı. Vekillerin çalışmasına izin verilirdi, ama gerçek askeri görevlere askerin yerine gidemezlerdi. Hammurabi kanunları, bu konuda çok katıydı ve vekilini gönderen askeri ölüm cezasına çarptırmakla tehdit ediyordu. İlgili madde şöyleydi:

Eğer kralın seferine gitmesi emredilen bir asker ya da yedek gitmez ya da bir vekil kiralayıp yerine onu gönderirse, o asker ya da yedek öldürülecektir. İhbar eden kişi onun mülküne el koyacaktır.³¹

Ne yazık ki Ubarum'un bu vekille de işleri yolunda gitmemişti. Tarlaların gelirini bölüşmek konusunda uzlaşamayıp birkaç kez mahkemeye çıkmışlar ve vekilin payı her seferinde artmıştı. Ubarum, işi kendisi yapamadığı için her yeni talebe rıza göstermek zorunda kalmış görünüyor.

Muhtemelen Ubarum'un başına gelenler, o dönemde normal karşılanacak türdendi ve Hammurabi zamanındaki diğer askerler de benzer sorunlar yaşıyorlardı. Kral onları korumak için çok az tedbir almıştı. Bir asker düşmana esir düşerse, tarlaları başkasına veriliyordu. Hammurabi'nin kanunlarında garanti edilen tek şey askerin evine döndüğü anda topraklarını geri alacağı (§ 27) ya da yeterince büyükse oğlunun tarlaları işleyebileceğiydi (§ 28). Çocuklar çok küçükse, karısına çocukları büyütmesi için arazinin üçte biri veriliyordu (§ 29). Esir asker, bir Babil tüccarı tarafından bulunur ve fidye ödenerek kurtarılırsa, tüccarın öde-

Resim 7.1. Hammurabi'nin Larsa'daki iki adama yazdığı bir mektubun fotoğrafı. Düşmanın elindeki adamın fidyesi ödensin diye tüccara gümüş vermelerini emrediyor (AbB 9 no.32) (YBC 4521, Yale Babil Koleksiyonu'nun izniyle).

mesinin yapılması için tuhaf bir seçenekler silsilesi öngörülüyordu. Askerin yeterince toprağı varsa parayı kendisi ödeyecekti. Toprağı azsa, öncelikle şehir tapınağının kasasına bakılıyordu ve ancak buradaki para da yetersizse saray devreye giriyordu (§ 32). Diğer yandan, esir askerlerinin bırakılmasını kolaylaştırmak için Hammurabi'nin devreye girdiği de oluyordu. İki adama gönderilen bir mektupta bir adamın (fidyesi ödenerek kurtarılacak kişinin asker olup olmadığı kesin değildir) fidyesini ödemek için bir tapınağın kaynaklarının kullanılmasını emrediyor:

Luştamar-Zamama ve Belanum'a Hammurabi şöyle diyor: Düşmanın elinde olan Maninum oğlu Sin-ana-Damar-lippalis hesabına Sin tapınağından o tüccara 10 şekel gümüş verin ve böylece fidyesini ödeyin.³²

Hammurabi'nin idare tarzı çok doğrudandı ve mektupları sorun yaşayan herkesin ona başvurabildiğini gösteriyor. Ya bir hüküm verip emirlerinin yerine getirilmesi işini memurlarına bırakıyordu, ya da memurlarından meseleyi daha ayrıntılı olarak incelemelerini istiyordu. Görünüşe bakılırsa hiçbir dava onun gözünde önemsiz değildi. Küçük araziler, şu ya da bu hizmetkâr hakkında sorular sorduğu oluyordu. Kimi akademisyenler bunu, onun küçük bir hükümdar olmasına bağlıyorlar ama bu yanlış bir yargıdır. Hammurabi, bir kral olarak işlevini yerine getiriyordu. O tahtta halkını dinlemek üzere oturuyordu ve herkes ona yaklaşp derdini anlatabiliyordu. Böylece kral ile halkı arasında şahsi bir bağ kuruluyordu. Onun halkına ihtimam gösterdiğini ve iyi bir çoban rolüne uygun davrandığını görüyorlardı. Hammurabi hakkında halkın ne düşündüğünü gözler önüne seren tek bir kanıt bile bulamamış olsak da, yönettiği insanların gözünde gerçekten de "iyi çoban" olduğunu farz edebiliriz.

8. Bölüm

Kanun Koyucu Hammurabi

Kral Hammurabi'yle bağlantılı en bilinen anıt, kanunların yazılı olduğu ve bugün Paris'teki Louvre Müzesi'nde sergilenen siyah diyorit dikilitaştır. Bu anıt son derece ünlü olmakla birlikte, bir o kadar da muammalarla doludur: Günümüz tarihçileri taşın ne amaçla yapıldığını ve antik dönemde nasıl kullanıldığını net olarak bilmiyor. On dokuzuncu yüzyıl başı Napolyon Kanunları'nı andıran modern "Hammurabi Kanunları" adı da basit ve akılda kalır olmakla beraber, kesinlikle doğruluktan uzaktır. Hammurabi, hukuki süreçlere kılavuzluk etmek ve yurttaşlarına haklarını ve görevlerini hatırlatmak için yeni bir kanunlar bütünü hazırlamış değildi. Bu belgenin amacına dair net bir açıklama yoktur ama Hammurabi'nin metninin içeriğine dair tartışmalar, dönemin hukuki düşünüş tarzına ve kralın anıtı kullanım şekline dair bazı ipuçları vermektedir.

Louvre dikilitaşı, erken Mezopotamya tarihinin en uzun yazıtına sahiptir. Her biri bir ya da birkaç kelime içeren 65 ilâ 106 maddeden oluşan elli bir metin sütunundan oluşur. Hakketme işini yapanların çok özenli davrandığı bellidir. Çiviyazısı harflerinin arkaik biçimleri dikkatle hakkedilmiş, yine dönemin modası geçmiş bir geleneği uyarınca sütunlar yatay şeritler halinde dikilitaşın önüne ve arkasına yerleştirilmişti. M.Ö. on ikinci yüzyılda Elam Kralı Şutruk-Nahhunte, Louvre dikilitaşını büyük ihtimalle adalet tanrısı Şamaş'ın şehri Sippar'dan Susa'ya nakletmiştir. Şutruk-Nahhunte, ön alt sütunların bazılarını muhtemelen kendi yazıtını eklemek üzere sildirmişti ama bu yazıt hiçbir zaman eklenmedi. Paris'teki anıt, Hammurabi'nin dikilitaşlarından sadece biriydi. En az iki dikilitaşın daha parçaları bulunmuştur ve başka Babil şehirlerinde de aynı dikilitaştan olması ihtimal dâhilindedir.

Resim 8.1. Louvre Müzesi'nde sergilenen, Hammurabi kanunlarının yazılı olduğu dikilitaşın cepheden tam görünümü (Réunion des Musées Nationaux/Art Resource, NY).

Metnin yazılış tarihi açıkça belirtilmemiş olsa da, Hammurabi'nin otuz sekizinci saltanat yılından sonra hazırlandığı tahmin ediliyor. Dikilitaşta zikredilen hâkim olduğu şehir ve bölgelerin tamamı ancak o zaman fethedilebilmişti. Demek ki anıt, kralın son yıllarında dikilmişti, ayrıca metin bir başarı hissini de yansıtmaktadır: kral bir dizi fethi tamamlamıştı ve kutlamak için de bu özel anıtı hazırlatmıştı.

Yazıt üç bölümden oluşur: ortada uzun bir kanun listesi vardır, çevresinde de Kral Hammurabi'nin bizzat kendini övdüğü bir önsöz ve sonsöz bulunur. Yaklaşık beş metin sütunundan oluşan giriş, Babilonya tanrılarıyla bağlarına odaklanır. Hammurabi önce, onların nasıl kendisine krallık verdiğini açıklar, ardından tek tek tanrıları, şehirlerini ve destekleyip sunuda bulunduğu tapınakları sayıp döker. Örnek:

Adad'ın dualarını bildiği yüksek prens, Bit-karkara'daki kahraman Adad'ın kabini sakinleştiren, Eugalgal'deki alametleri koydurtan kral.¹

Hammurabi, beş sütun uzunluğundaki sonsözde, adil bir kral olarak kendi şahsına, özellikle güçlülerin haksızlıklarına ve kötü niyetine karşı zayıfları korumasına odaklanır. Pasajın ilk başında bu mesaj farklı şekillerde tekrarlanır, hem kendi dönemindeki halkın hem de gelecek kuşakların anlayışına hitap edilir. İkinci yarıda, Hammurabi'nin beyanlarına uymayan ya da onları değiştirenleri, özellikle de bunları yapan gelecekteki hükümdarları lanetleyip cezalandırmaları için Babilonya tanrılarına yakarılır. Bu kişilerin ölüp yok olmaları ve tanrıların verdiği iyi şeylerin hepsinin tersine sahip olmaları istenir. Örnek:

Memleketlerin yüksek sahibesi Nintu, beni dünyaya getiren ana, onu evlat sahibi olmaktan mahrum etsin. Onu soy sahibi yapmasın. İnsanlarının arasında insanlık tohumuna sahip kılmasın.²

Bu iki bölüm arasında 275 ilâ 300 yasa vardır (on ikinci yüzyılda bazı sütunlar silindiği için tam sayı bilinmiyor). Bu kanunların başında Marduk'un Hammurabi'ye doğruluk ve adaleti tecelli ettirme emri verdiği belirtilir, sonunda ise şöyle denir:

Kudretli kral Hammurabi'nin tesis ettiği adil kanunlar bunlardır. Memleketi sağlam bir idareye ve iyi bir teamüle (bunlarla) kavuşturdu.³

Kanunların hepsi aynı modele uyarak hazırlanmıştı: birinci bölümde “eğer” ile başlayan potansiyel eylem belirtiliyordu, ikinci bölümde de sonuçları ifade ediliyordu. Eylem genellikle bir ihlal niteliğindedi, ama illâ ki öyle olması da gerekmiyordu. Cezalandırılması gereken fiillerden bir örnek: “Eğer bir adam, bir tarlayı işlemek üzere kiralarsa (fakat) tarlada arpa yetiştirmese...”⁴ İnsanların suiistimalini içermeyen bir muhtemel senaryo da şudur: “Eğer bir adam, tarlasını ürün almak üzere kiracıya verirse, tarlasının ürününü alır (fakat) sonra tarlayı su basarsa veya sel götürürse...”⁵ Eylemlere verilecek tepkiler daima emir kipinde yazılıyordu. Örneğin: “o adam öldürülecektir.”

Kanunların yazılmasında soyutlama ilkelerine uyulmuyor, belli bir takım kurallar oturtulmaya çalışılmıyordu. Örneğin fiziksel yaralama

vakalarında, gözü kör etme ve kemik kırma ayrı ayrı zikrediliyor, yaralama ne olursa olsun aynı yaranın suçluda da açılması gibi bir kural konmuyordu. Öte yandan, vakalar tekilliklerinden de arındırılmıştı. Sonuç bölümünde bunların gerçek vakalarda Kral Hammurabi'nin verdiği adil hükümler olduğu belirtilse de, suçluların ya da kurbanların adları verilmemiştir. Bu yüzden kanunları kural formülasyonu ile kralın hüküm verdiği gerçek vakaların sayılması arasında bir yere koyabiliriz.

Müteakip kanunlar, önceki kanunun şartlarının ayrıntısına iniyordu ya da öngörülen ceza verilemezse, ne yapılması gerektiğini anlatıyordu. Örnek:

Eğer bir adam, tarlasının kenar (su) bendinin kuvvetlendirilmesinde ihmal gösterip, bendi sağlamlaştırmazsa ve bentte delik açılırsa ve (ekim yapılacak) tarlayı su götürürse, bendinde delik açılan adam, zarar gören arpayı ödeyecektir.⁶

Bu kanunun ardından yeni bir madde gelir.

Eğer, arpayı ödeme kudreti yoksa kendisini ve malını para karşılığı verecekler (satacaklar), arpasını su götürmüş olan göllenmiş tarlanın adamları (elde edilen gümüşü) bölüşeceklerdir.⁷

Babilliler'in kendileri de, belli kanunların kendi aralarında gruplaştığını kabul ediyordu ama Paris'teki dikilitahta buna dair bir işaret yoktur. Daha sonraki tabletlerde ise "evden malları çıkarmayla ilgili kanun hükümleri" gibi birkaç konu başlığına rastlanmıştır.⁸ Gelgelelim, kanunların organizasyonunun tam bir analizini yapmak günümüz araştırmacılarına düşmektedir ve bu iş genellikle şahsi yorumlar ışığında yapılmaktadır. Aşağıdaki listede konu başlıkları genel olarak verilmektedir:

Paragraflar

1-5

Hukuk nizamı

Yalancı şahitler ve yargıçlar.

6-14

Mülke tecavüz

Mal, hayvan ve insan hırsızlığı.

15-20

Kaçak ve çalıntı köleler.

21-25

Haneyeciler ve soygun.

26-52	<i>Taşınmaz mülkler</i>
53-58	Toprak kiralama.
59-65, a	Sulama ihmali ve izinsiz otlatma.
b-e, g, h	Meyve bahçelerinin işlenmesi.
f, i, j, k	Meskenlerle ilgili düzenlemeler.
	kısım kısım
	<i>Mali düzenlemeler</i>
1-cc	Borçlar ve faiz oranları.
100-112	Borç veren kadın hancılar için ticari anlaşmalar ve kurallar.
113-119	Borç kaynaklı esaret.
120-126	Mal emaneti.
	<i>Kadınlar, evlilik, aile mülkiyeti ve miras</i>
127-128	İftira ve evlilik.
129-132	İhanet.
133-136	Kadının yeniden evlenmesi.
137-143	Boşanma.
144-149	Cariyelik.
150-152	Veraset ve borç yükümlülüğü.
153	Kocanın öldürülmesi.
154-158	Ensest.
159-161	Nişanda mali düzenlemeler.
162-169	Miras.
170-176	Cariye ve köle çocuklarının hakları.
177-184	Yeniden evlenen kadınların ve rahibelerin mülkiyet hakları
185-194	Evlad edinme ve çocuklarla ilgili hak iddiaları
	<i>Saldırı</i>
195-214	Fiziksel yaralamalar, kasten ve kazaen.
	<i>Meslek erbabının ücretleri ve sorumlulukları</i>
215-225	Doktor ve veteriner ücretleri, mesleki hataların cezaları.

226-227	Köle işaretini silme cezaları.
228-240	Mimar ve gemici ücretleri, mesleki hataların cezaları.
	<i>Tarım</i>
241-252	Öküzlerle ilgili kanunlar.
253-256	Görevi suiistimal.
257-267	Rençber ve çoban kiralama.
	<i>Kira bedelleri</i>
268-277	Hayvan, araba, rençber, zanaatkar ve gemi kiralaları.
	<i>Köleler</i>
278-282	Köle sahipliği. ⁹

Bu kanunların temelinde pek çok prensip vardır ve araştırmacılar, dönemin hukuki düşüncesini anlayabilmek için Kanunlar üzerinde çalışmaya devam etmektedir. Burada örnek mahiyetinde birkaç kavramın altını çizelim.

Hammurabi'nin kanunlarının en meşhur kuralı, “göze göz, dişe diş” olarak bilinir ve Tevrat'ta da aynen geçer. Başkasını fiziksel olarak yaralayan kişi, aynı şekilde cezalandırılır:

Eğer bir adam, bir adamın oğlunun gözünü kör ederse, onun gözünü de kör edeceklerdir. Eğer bir adamın kemiğini kırarsa, kemiğini kıracaklardır.¹⁰

Bu durum ihmal vakaları için de geçerlidir:

Eğer bir mimar, bir adama ev yapıp, yapıtını sağlam yapmazsa ve yaptığı ev çöküp, evin sahibinin ölümüne sebep olursa, o mimar öldürülecektir. Eğer evin sahibinin oğlunun ölümüne sebep olursa, o mimarın oğlu öldürülecektir.¹¹

Ama bu kural, o kadar da basit değildir, çünkü kurbanın ve suçlunun sosyal konumları da hesaba katılmaktadır. Ancak ikisi eşit konumdaysa ceza ile suç aynı olur. Fiziksel yaralamalarla ilgili liste şöyle devam eder:

Eğer bir adam bir muşkenum'un gözünü kör eder veya kemiğini kırarsa, bir Mana gümüş ödeyecektir. Eğer bir adamın kölesinin gözünü kör eder veya kemiğini kırarsa, fiyatının yarısını ödeyecektir.¹²

Diğer yandan:

Eğer bir adam, kendinden daha büyük (üstün) olan bir kimsenin yanağına vurursa, siğir kuyruğundan bir kamçı ile kalabalığın önünde 60 defa kırbaçlanacaktır.¹³

Demek bu cezalar ancak taraflar sosyal bakımdan eşit olduğunda eşit oluyordu. Aksi takdirde sosyal farkın durumuna göre daha sert ya da yumuşak olabiliyordu. Gelgelelim, Hammurabi'nin kanunlarında sosyal konumların tam olarak nasıl adlandırıldığını bilemiyoruz. Akkadcada üç seviye ayırt edilebilmektedir: *avilum*, *muşkenum* ve *vardum*. Bunu bildiğimiz hiyerarşilerle kıyaslamamız mümkün değil. *Vardum* sözcüğü “köle” olarak çevrilebilir, ama bu tabirin anlamını Babil bağlamında görmek gerek. Başka birine borcu olan ve bu borcu ödeyemeyen kişi, bir süre için alacaklının kölesi haline gelebiliyordu. Diğerinin malı oluyordu ve yaralandığı zaman ne kadar değer kaybederse, sahibine o kadar tazminat ödeniyordu. Akkadca olan bu terim zaman zaman sadece “hizmetkâr” anlamında kullanılıyordu; hukuken bağımlılığı anlatmıyordu ve herhangi bir kimse saygısından ötürü kendisini bir başkasının hizmetkârı ilan edebiliyordu. *Avilum* toplumsal konumu yüksek olan güçlü bir adam olabilir, ama kimi zaman bu kelime sadece “adam” anlamına da geliyordu. Tam çevirisi secde eden kişi olan *muşkenum* da başka birine ya da bir kuruma bağımlılığı gösteriyordu, ama *vardum*'dan ne farkı olduğu belirsizdir.

Üst sosyal sınıflardan insanlar düşük sınıftan insanları yaraladıklarında daha küçük cezalara çarptırılıyordu. Dolayısıyla, göze göz prensibi mutlak değildi. Hammurabi'nin yazdırdığı cezalar genellikle çok ağırdır. Çeşitli suçlar için yaklaşık otuz kez ölüm cezası öngörülür. Bu suçlar arasında tapınak ya da saray malını çalmak (§ 6) ya da kaçak bir köleyi saklamak (§ 16) da vardır. Dil, göz ya da kulak kesmek gibi fiziksel cezalar da çok yaygındır (§ 192-4). Ayrıca alenen kırbaçlanma cezası da söz konusudur. Üstelik bazı cezalar arasında tutarsızlıklar da vardır. Bir kanunda senetsiz emanet kabul eden kişi hırsız sayıldığı için

ölüm cezası verilmesi istenir (§ 7). Kanunların başka bir kesimindeki bağlantılı bir yasada ise tümünden farklı bir hüküm verilmiştir:

Eğer bir adam, şahitsiz ve mukavelesiz saklamak üzere verdiğiyse, verdiği yer (aldığını) inkar ederse, o dava şikayeti gerektirmez.¹⁴

Bu türden uyumsuzluklar ve kanunların içeriğindeki başka unsurlar, Kanunlar'ın bir hukuk kitabı işlevine sahip olmadığına dair güçlü göstergelerdir.

Kanunların amacının ne olduğu hâlâ tartışılan bir konudur. Kanunlar incelendiğinde, meydana çıkabilecek tüm hukuksal meseleleri kapsamadığı açıkça görülmüştür. Büyük bir kısmı yazıttakilerle bağlantılı olan pek çok faaliyet alanı tümünden atlanmıştır. Hayvancılık ve tarım alanları hakkında kanunlar konmasına rağmen, çobanın rolü tamamen görmezden gelinmiştir. İnsan katlinin çeşitli olasılıkları ve cinayet iftirasıyla ilgili kanunlar varken, bir adamın diğerini doğrudan öldürmesinden söz edilmemektedir. Bu dikilitaştaki kanunlar, fazlasıyla vakalara özeldir ve daha temel ihtimaller atlanmıştır. Eksik kalan hukuk alanları arasında; adaletin organizasyonu, insanların siyasi sorumlulukları ve devlete karşı mali yükümlülükler de vardır. Yeni kurulmuş bir devlete tekbiçimli bir adalet sistemi getirmeye amaçlayan "Napolyon Kanunları" değildir bu, keza bütünsel bir yasama kaydı da değildir.

Üstelik mahkemeye intikal eden ve Hammurabi döneminde ve sonrasında hükme bağlanan davalara dair bol miktarda belgede belli bir karara temel teşkil eden bir kanunlar toplamına hiç gönderme yapılmaz. Hatta kanunların ortaya koyduğu kurallar ile pratikteki kararlar arasında genellikle çok az uyuşma söz konusudur. Babilonya'nın bu dönemine dair geniş çaplı kayıtlar bulunmasına rağmen, Hammurabi kanunlarında bulunan bilginin dikilitaştan okunabileceğiyle ilgili tek bir açık ifade vardır. Hammurabi'nin halefi Samsuiluna'nın saltanatının onuncu yılında bir işadamı, vekiline yüksek ücretlerden yakını. Vekil, dokumacıların günde 15 arpa tanesi kadar gümüş istediğini bildirmiştir. İşadamı cevap verir: "Kiralanan işçiye ödenecek para dikilitaşta yazıyor."¹⁵ Sonra da meseleyi halledecek duruma gelinceye kadar yüksek miktarı ödemesini söyler. Dokumacıların günlük ücreti, Hammurabi kanunla-

rında 5 arpa tanesi kadar gümüş olarak saptanmıştır (§ 271); ama talep edilenin üçte biri olan bu miktarın mutlak kural sayıldığını düşünmek için hiçbir sebep yoktur. Hammurabi, asgari ücreti güvence altına almak için bu miktarı saptamış olabilir.

Döneme ait bir başka mektupta, bir kanun maddesine gönderme yapılır ama maddenin dikilitaşta kayıtlı olduğundan söz edilmez. Mektup Sippar'daki bir rahibe tarafından yazılmıştır. Kadının şikâyeti şudur:

Babam öldükten sonra kardeşlerim sözleşmede yazılı olan çeyizi bana vermediler. Artık mesele benim açımdan çok açık: Zor durumda olduğunda kardeşlerinden destek görmeyen bir rahibe, mirastan payını ne zaman isterse başkasına verebilir.¹⁶

Rahibenin bahsettiği madde, Hammurabi'nin dikilitaşında yazılı olan uzun bir maddedir:

Bir entum, bir naditum, bir salzikrum olsun, ona babası çeyiz verirken ve vesikasını yazarken, ona yazdığı vesikada terekesini kime isterse vereceğini, eğer yazmadıysa, gönlünün bütün istediğini ona belirtmediyse, babası öldüğünde tarlasını, bahçesini kardeşleri alacaklardır. Ona hisse değeri kadar arpa, yağ ve yün tayinini verecekler ve onun gönlünü hoş edeceklerdir. Fakat kardeşleri hisse değeri kadar arpa, yağ ve yün tayinini ona vermeyip, onu memnun etmezlerse tarlasını, bahçesini istediği (kimseye) işletmek üzere verecek ve kiracısı ona bakacaktır. Tarla, bahçe ve babasının ona verdiği her şeyin intifa hakkını yaşadığı sürece alacak, para karşılığı vermeyecek, başkalarına bir şey karşılığı ödemeyecektir (çünkü) onun mirası kardeşlerine aittir.¹⁷

Ama bu az sayıdaki delil, kanunların o dönemde düzenli olarak hukuki uygulamalarda rehber edinildiğini göstermez, sadece resmen yayımlanmış bazı beyanların böyle davalarda referans alınıyor olabileceğini gösterir.

Mahkemede çözümlenen davaların kayıtları, bunların ilgili topluluklara mensup insan grupları ya da en yüksek hukuki otorite olarak kralın kendisi tarafından karara bağlandığını göstermektedir. Bir uzlaşmazlık, kralın huzuruna ya da bu mahkemelerden birine götürülüyordu ve anlaşıldığı kadarıyla kararlar genelde sağduyuya dayanıyordu. Yasaya

ya da içtihadı bakarak hukuki dayanak aramaya ihtiyaç yoktu. Hammurabi'nin yazdığı sayısız mektupta, dava usullerinden bazıları anlatılmaktadır. Örneğin malının çalındığını fark eden kişi, doğrudan krala durumu anlatabilirdi. Kral da konuyu görevlilere soruşturuyordu ya da değerlendirmeleri için yargıç gruplarına gönderiyordu. Soruşturmalar kayıtlara ve belgelere bakılarak yapılıyordu ya da bunlar yoksa şahitle-re veya nehir sınavındaki gibi ilahi yargıçlara başvuruluyordu. Malın ya da mülkün sahibi saptanıp adalet sağlanıyor, gerekirse kararın yerine getirilmesi için askerler de görevlendiriliyordu. Hüküm ne olursa olsun, yargıçların herhangi bir kanunu dayanak göstermeleri gerekmiyordu. Hammurabi kanunlarının işlevi bu değildi.

Hammurabi'nin kanunları, Babil tarihindeki ilk kanun derlemesi değildi. 300 yıl önce krallar benzer listeler çıkartıyordu ve Hammurabi de kanunlarını oluştururken, kısmen bu önceki örneklerden faydalanmıştı. Kanunlarından bazılarının bilinen öncelleri vardır. Örneğin Eşnunna Krallığı'nda bulunan bir on dokuzuncu yüzyıl kanunnamesinde şöyle denir:

Eğer bir öküz süsken ise ve yetkililer onu uyardıklarına rağmen, sahibi öküzünü bağlamamışsa, öküz birini boynuzlayıp ölümüne sebebiyet verdiğinde öküzün sahibi 2/3 Mana gümüş öder.¹⁸

Hammurabi bu kanunu şöyle tekrarlamıştır:

Eğer bir adamın öküzü süsken ise (ve) bölgenin ilgilileri onu uyardıkları halde boynuzunu köreltmediyse, öküzüne sahip çıkmadıysa o öküz bey sınıfından birini süsüp ölümüne sebep olduysa yarım Mana gümüş verecektir.¹⁹

Demek ki Hammurabi kanunlarını yazanlar kısmen bu eski metinleri dayanak almışlardı. Ama Hammurabi kanunları daha fazla olduğuna göre, yeni davalar formüle etmeye ihtiyaç duymuş ve bunun için çok çeşitli yollar kullanmış olmalıdır. Örneğin gözü yaralamayla ilgili bir kanun varsa, aradaki paralellikten faydalanarak kemik kırmayla ilgili yeni bir yasa yazmak çok kolaydı. Ayrıca yeni maddeleri yazarken, kralın verdiği gerçek hükümleri temel almış görünüyorlar. Bu uygulamanın en iyi örneği, Hammurabi'nin eski rakibi Larsa Kralı Rim-Sin'in

yazdığı bir mektupta bulunmaktadır: “Çocuğu fırına attı diye sen de köleyi kireç kuyusuna attın.”²⁰ Böyle bir karardan şöyle bir kanun çıkması işten bile değildi: “Bir köle bir çocuğu fırına atarsa, onu kireç kuyusuna atın.” Hammurabi, pek çok davayı hükme bağlamış olduğuna göre, bunları temel alarak yeni yasalar formüle etmek için bol miktarda fırsat vardı. Sonsöz’ün ilk cümlesinde, önceki davaların kral tarafından verilen adil hükümler olduğu belirtilir ve okura kanunların bunlara dayandığı söylenir.

Ama bu da hukuk düzeni oluşturmak değildir ve bu anıtın amacının ne olduğu sorusu cevapsız kalmaktadır. Cevabı, Hammurabi’nin dikilitaşının kendisinde bulmak mümkündür. Kral sonuç kısmında dikilitaşın ne maksatla kullanıldığını açıklar. Bu anıtı yaptırırken aklında iki grup vardır: kendi dönemindeki halkı ve gelecekteki krallar. Birinci grup için Hammurabi şöyle der:

Hakkı yenmiş ve şikâyeti olan adam, adaletin kralı olan benim heykelimin önüne gelsin. Yazılı dikilitaşımı okusun. Kıymetli sözlerime kulak versin. Dikilitaşım, sözü (şikâyetini, davasını) ona aydınlatsın. Davasını görsün. Gönlü ferahlasın... “Hammurabi... halkı için ebediyete kadar refah sağladı. Memleketi adil bir şekilde idare etti” desin.”²¹

Demek ki haksızlığa uğrayan kişi bu anıtta teselli bulabilirdi, çünkü bu anıt adaletin en sonunda galip geleceğini gösteriyordu. Hammurabi ülkesinin hakkaniyetle yönetileceğini garanti ediyordu. Güçlünün suistimalinden zayıfı koruyordu, dul ve yetimlere kol kanat geriyordu ve dikilitaşı tüm bunları herkese ilan ediyordu.

Dikilitaşın hitap ettiği ikinci grubun, gelecekteki kral olduğu açıkça belirtiliyordu. Hammurabi ona şöyle diyordu: “Gelecek günlerde sonsuzluğa kadar var olacak kral, dikilitaşımın üzerine yazdığım adalet sözlerini dikkate alsın.” Kral bu sözleri değiştirmemeli ya da silmemeli, , hükümdarlığı sırasında onları rehber edinmeliydi:

İnsanlarını doğru yolda idare etsin. Onların davalarına baksın ve hüküm versin. Onların hükümlerini karara bağlasın. Memleketinde kötüyü ve fenayı yok etsin. Halkını memnun etsin.”²²

Hammurabi Doğruluğun Kralı'ydı ve sonsöz kısmında bu unvanını tekrar tekrar kullanmıştır. Bu bakımdan gelecek nesiller için pırıl pırıl bir örnekti ve bu ihtişamını dikilitaş vasıtasıyla ilan ediyordu. Bu dikilitaşın aynısından büyük ihtimalle başka şehirlere de konmuş olmasının sebebi budur. Kralın herkesin göreceği anıtlarla duyurduğu şeylerin sadece biriydi bu. Kanunların yazılı olduğu dikilitaşlar dışında Hammurabi'nin saltanatı sırasında inşa edilen ve ona adanmış olan başka yazıtlı taş anıtlar da vardı. Ur, Kiş ve Sippar gibi şehirlerde taş üzerine hakkedilmiş başka yazıtlar da bulunmuştur. Ne yazık ki bunlardan geriye sadece parçalar kalmıştır, ama genel olarak içerikleri halen kestirilebilmektedir. Hammurabi bu yazıtlarda, fetihleri sayesinde dünyaya barış ve refah getiren bir savaşçı olarak gösterilmektedir. Bu tür anıtlar, Babilonya'ya ancak Hammurabi'nin fethi sonrasında yayılmış olabilirdi, bu bakımdan onun askeri becerisinin takdiriyle ilgiliydiler. Benzer şekilde Kanunlar da onun fetihlerine gönderme yapmaktadır ama esasen Hammurabi'nin ülkeyi nasıl doğrulukla yönettiğine odaklanmıştır. İyi bir kral olduğu için tüm halkın adil muamele görmesini ve iktidarın kötüye kullanılmasından korkmamasını güvence altına almıştı. Hammurabi'nin memurlarına gönderdiği mektuplarda gözlemlediğimiz gerçek olaylar ile bu iddia örtüşmektedir. Kendisine haksızlık yapıldığını düşünen herkes, hüküm vermesi için ona başvuruyordu. Louvre'daki anıtsal dikilitaş ve artık kayıp olan diğerleri, Hammurabi'nin ölümünden sonra da onun adil bir kral olarak büyüklüğünün görsel kanıtları olarak kaldılar. Yüzyıllar boyunca yazmanlar, kil tabletler üzerine metni kopyalamaya devam etti. Bu tabletlere M.Ö. beşinci yüzyıla kadar rastlanmaktadır. Hammurabi kanunları, özel konuma sahip bir antik belge haline gelmiştir. Kil tabletlerdeki kopyalar, Hammurabi'nin mirasındaki baskın unsuru doğurmuştur ki bu unsur günümüzde hâlâ varlığını sürdürmektedir: Hammurabi bir adil kral timsaliydi.

9. Bölüm

Hammurabi'nin Karakteri

Hammurabi nasıl bir insandı? Onun yaptıkları konusunda elimizde Hepeyce bilgi olmasına rağmen, kişiliği ve özel hayatına dair bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Güçlü bir hükümdardı ve diğer hükümdarlar gibi o da büyük bir ailenin başıydı, muhtemelen birden fazla karısı vardı. O dönemde fatihin, mağlup ettiği kralın sarayına bağlı kadınları devralması adettendi ve büyük ihtimalle Hammurabi de buna uymuştu. Ama bu kadınlardan hiçbirinin adı günümüze ulaşmamıştır. Büyük ihtimalle birçok çocuğu vardı, ama kaynaklar onlar hakkında da açık değildir ve sadece üç oğlunun adını bilebiliyoruz. 1761'de Mari'nin yağmalanmasından önce Zimri-Lim'e konuk olan Sumuditana, görünüşe bakılırsa en büyük oğlu ve tahtın varisiydi. Ama babasından önce ölmüş ya da gözden düşmüş olmalı, çünkü Hammurabi'nin halefi diğer oğlu Samsuiluna olmuştur. Ayrıca Mari'yi daha küçük bir oğul olan Mutu-numaha da ziyaret etmiştir, ama onun hakkında da başka bilgi yoktur.

Hammurabi'nin tüm belgelenmiş yazışmaları kral olarak rolüyle ilgilidir: ordularının başında sefere çıkmış, uluslararası ilişkileri yürütmüş ve devleti yönetmiştir. Bu meselelerin tartışıldığı sayısız mektuptan, özellikle Mari arşivlerinde bulunanlardan Hammurabi'nin başkalarıyla nasıl ilişki kurduğu hakkında bir nebze fikir edinmek mümkün. Mektuplarda genellikle belli bir konuşmaya dâhil insanların sözleri doğrudan verilmektedir. Ama mektuplar, bu insanlar tarafından dikte ettirilmez, mektubu gönderilen kişi tarafından hatırlandığı şekliyle diyalog haline getirilir. Üstelik tabletleri hazırlayan yazmanlar genellikle sözleri değiştirip biraz özetler. Bu yüzden, okuduğumuz alıntılar asıl hallerinden bir hayli farklı olabilir. Mari'de bulunan bazı mektupları doğrudan Hammurabi yazdırmıştır, ayrıca memurlarına gönderdiği çeşitli pusulalar da vardır. Pusulaların tonu genellikle birbirine çok

benzer ve kralın gerçek sözlerinden ziyade standart deyişlerden ibaret olmaları ihtimali yüksektir. Dolayısıyla bunlar da işimize yarayacak pek fazla bilgi vermemektedir.

Yine de, Zimri-Lim'in Babil'deki temsilcilerinin yazdığı mektuplarda Hammurabi'nin başkalarıyla tartışmaları anlatılır; davranışlarına, ilgilerine ve kaygılarına dair bazı ipuçları verilir. Hammurabi'ye yakın isimlerden İbal-pi-El'in Zimri-Lim'e gönderdiği böyle bir rapor vardır. Bu rapor 1765 civarında, Elam'a karşı savaş hazırlıkları yapılırken gönderilmiştir. Raporda Mari elçileri ile Hammurabi arasında birkaç gün süren görüşmeler anlatılır:

Hükümdarıma, hizmetkârı İbal-pi-El şöyle diyor: Kenan kabilesinden adamların dönüşü meselesini Hammurabi'yle konuştum ve Yakkim-Addu'nun gelişinden iki gün önce bu adamları Hükümdarıma geri gönderdim. Kabile mensuplarının gidişinden iki gün sonra Yakkim-Addu geldi ve Yakkim-Addu'nun gelmesine vesile olan kabile bayramının organizasyonunu konuştuk. Kabile mensupları gittiği için bu meseleyi kapattık.

Ama Hükümdarımın Yakkim-Addu'yu bildirmekle görevlendirdiği konuları da Hammurabi'ye aktardık. Yakkim-Addu görevini tamamladıktan iki gün sonra tekrar Hammurabi'ye gittik ve Yakkim-Addu ona ne emir vereceğini sordu. Hammurabi cevap verdi: "Seni göndermek istiyorum. Git!" Hammurabi ona böyle dedi.

Ona şöyle cevap verdik: "Yakkim-Addu'yu yanına birlikleri vermeden mi geri göndereceksin Efendimiz? Hükümdarımıza sürekli yazdığın şey şuydu: 'Subartu diyarına git ve oradaki kralları bizim tarafımıza çek.' İşte Hükümdarımıza sürekli yazdığın şey buydu. Şimdi Hükümdarımıza hiç asker göndermiyor musun? Birçok askeri olmadan Hükümdarımız nasıl Subartu diyarına gidecek?" Ona böyle cevap verdik.

Şöyle dedi: "Bu ayın sonunda düşman alametlere bakacak, ama tanrı onlara cevap vermeyecek. Düşman yıkıma uğrayacak, bu da iyidir. Yakkim-Addu burada beş gün daha kalsın ki düşmanın planı tam olarak neymiş öğrenelim. Düşmanın planını tam olarak öğrendikten sonra ona ayrıntılı talimatlarını veririm ve gidebilir." İşte bunları söyledi.

Benim bu tabletimden sonra Yakkim-Addu eksiksiz bilgi toplayıp Hükümdarımıza gelecek. Hükümdarımızın 60 askeri ile 60 Babilli Mankisum kapısına gidip bir muhbir yakaladılar. Muhbiri sorgulanması için Kral Hammurabi'ye götürdüler. Hükümdarımızın ordusu iyi durumda.¹

Bu uzun anlatının ilk başında Hammurabi'nin Kenan kabilesinden askerleri, Zimri-Lim'e geri göndermeyi kabul ettiği yazıyor, genellikle böyle şeyler yapmaya gönülsüzdür. Savaşın en şiddetli döneminde Zimri-Lim, sürekli olarak askerlerinin geri gönderilmesini istiyordu ama Hammurabi her seferinde askerleri göndermeyi erteliyordu. Ama o dönemde Elam'a karşı Zimri-Lim'in desteğine hâlâ çok ihtiyaç duyuyordu; davranışının sebebi bu olabilir. Fakat Yakkim-Addu'nun Babil'e gitmesinin amacı onların geri dönmesini sağlamak değildi. Hammurabi'den Zimri-Lim'e Babil askerleri göndermesini istiyordu. Böylece Mari Kralı, kuzeydeki hükümdarlar karşısında konumunu sağlamlaştıracak, saf değiştirip Babil-Mari koalisyonuna katılmalarını sağlayacaktı.

Hammurabi böyle işler için asker vermek istemiyordu ve pek çok mektubunda da bu tavrını devam ettirmiştir. Zimri-Lim, tekrar tekrar asker talep ediyordu ve Hammurabi her seferinde çeşitli bahanelerle reddediyordu. Örneğin İbal-pi-El'in Zimri-Lim'e yazdığı bir mektupta Hammurabi şunları söylemektedir:

Üzerinde uzlaştığımız konulardan niçin şimdi cayıyorsun: "Ben sana 100 asker göndersem, insanlar duyduklarında sanki 1,000 asker göndermişim gibi konuşacaklar. Sana 1,000 asker göndersem, sanki 10,000 asker göndermişim gibi konuşacaklar. Düşman, askerlerin geldiğini duyduğu anda büyük endişeye kapılacaktır." Beş gün içinde tam olarak bilgi edineceğiz. Ardından durumu değerlendirip, edindiğimiz bilgilere göre harekete geçeceğiz. Durum hakkında tam olarak bilgi sahibi olmadan sana birlik göndermeyeceğim.²

Hammurabi'nin Zimri-Lim'den gelen benzer talepleri reddettiği başka vakalar da vardır. Genellikle durumu değerlendirmek için biraz daha zaman istiyordu ki İbal-pi-El'le görüşmelerinde de zaman istemişti: "Yakkim-Addu burada beş gün daha kalsın ki düşmanın planı tam olarak neymiş öğrenelim." Hammurabi gecikmenin gerekçesi olarak düşmanın ay sonunda kâhinlere başvuracağını ve böylece tanrıların hoşnutsuzluğunu öğreneceğini öne sürüyordu. Hammurabi'nin kâhinlere inancı o dönem için normaldi. Tanrıların çeşitli işaretler göndererek geleceğe dair mesajlar verdiğine herkes inanıyordu. Bu işaretler doğa olayları, mesela hilkat garibelerinin doğması; semavi hadiseler; düşler ya da başka fenomenler olabiliyordu. Bu işaretleri gözlemlemek, profes-

yonel kâhinlerin işiydi ve ancak onlar tanrıların ne demek istediğini anlamak için gerekli işlemleri yapabiliirdi. Bu işlemler arasında en yaygın olanı da bir kuzunun içini açıp ciğeri durumuna bakmaktı. Bazı yerlerin renkleri ve şekilleri geleceğin uğurlu olup olmadığını gösteriyordu. Kimi zaman birkaç kâhin, ciğeri birlikte inceliyordu. Mari'de bulunan bir mektup şehir kâhinlerinin Hammurabi'nin kahinleriyle yaptığı işbirliğini anlatır:

Biz kehanette bulunduktan sonra Hammurabi'nin kâhinlerinden biri benimle birlikte inceleme yaptı. İnib-Şamaş'la da ikinci bir kâhin ikinci kez inceleme yaptı. Sonra vardığımız sonuçları karşılaştırdık.³

Her yıl bu amaçla binlerce koyun kurban ediliyordu. Kâhinlerin önerileri bütün devlet işleri ve askeri işler için karar verirken önem taşıyordu. Kral onlardan bazı sorulara cevap vermelerini istiyordu. Hammurabi, Hit şehrini teslim etmesi için Zimri-Lim'e baskı yaptığında, Zimri-Lim şehri verip vermemek konusunda bir kâhinin kılavuzluğuna başvurmuştu:

Hit'in Babil Kralı'na teslimi konusunda acil kehanette bulun. Şunu sor: "Zimri-Lim, Hit şehrini Babil Kralı'na teslim etmeli mi? Güvende olacak mı? Ülkesinde refah ve zenginleşme olacak mı?"

Kâhin şöyle cevap vermişti:

Aşağıdaki şekilde iki kuzu kullandım. Şunu sordum: "Eğer Zimri-Lim, Hit'i Babil Kralı'na verirse emniyette olacak mı, ülkesinin durumu iyi kalacak mı, ülkesi büyüyecek mi?" Alametler olumlu değildi.

Ondan sonra tekrar sordum: "Eğer Zimri-Lim, Hit'i Babil Kralı'na vermezse emniyette olacak mı, ülkesinin durumu iyi kalacak mı, ülkesi büyüyecek mi?" Böylece şehri teslim etmezsen ne olacağına baktım. Gelen alametler olumluuydu.

Hükümdarım Hit'i ve çevresindeki toprakları Babil Kralı'na vermeyi reddetmeli, bu konuda yumuşaklık göstermemelidir.⁴

Hammurabi'nin kendisi de, örneğin Larsa'ya saldırmadan evvel düzenli olarak kâhinlere başvurmuştu.⁵ Kâhinlerin karar verme süreçle-

rindeki önemi, onların saraydaki konumunun da çok yüksek olması anlamına geliyordu. Kralın gizli meclisine üyeydiler ve en önemli siyasi tartışmalarda yer alıyorlardı. Dolayısıyla, orduların başına geçme ve eyaletleri yönetme gibi başka sorumluluklar aldıkları da oluyordu. Hammurabi, Kattara şehrini ele geçirdikten sonra kâhin Akba-Hammu'nun nasıl olup da bu şehrin başına geçtiğini bu durum açıklamaktadır (bkz. 5. Bölüm).

Hammurabi'nin İbal-pi-El'le görüşmeleri sırasında düşmanın başarısız olacağı ve yıkıma uğrayacağından son derece emin olması da dikkate değerdir. Elam, henüz kehanetlere başvurmadığından geleceğin ne şekil alacağını kimse bilmiyordu. Ama belki de Hammurabi'nin kendisi kâhinlere başvurmuş ve tanrılardan içinin rahatlamasını sağlayan bir mesaj almıştı. Ama her koşulda dikkati elden bırakmamış ve Yakkim-Addu'dan düşmanın niyeti netleşinceye kadar beş gün daha beklemesini istemiştir. Hammurabi, acil bir taleple karşılaştığı hemen her vakada beş gün daha istiyor, biraz daha fazla bilgi edinmesi gerektiğini söylüyordu. Örneğin Larsa kuşatması sırasında Zimri-Lim'in asker talebini tekrar tekrar şu türden açıklamalarla reddetmişti:

Bana beş gün daha lazım. Beş gün içinde Larsa'yı almış olursam, Zimri-Lim'e ağır silahlı bir ordu gönderirim ama şehri beş gün içinde alamamış olursam, ordudan ayırabildiğim kadar asker ayırıp ona göndereceğim.⁶

Anlaşılan beş günlük bir süre, standart bir zaman birimiydi ve başka insanlar da bu birimi kullanıyordu. Görünüşe bakılırsa bu acil talepler karşısında beş gün istemek, Hammurabi'nin hemen kararını vermek yerine biraz durup düşünmesini sağlıyordu. Bu durum, memurlarından taleplerine ve emirlerine uyulması için verdiği sürelerle açıkça zıt düşmektedir. Larsa'ya gönderdiği mektuplarda, hep insanların Babil'e iki günde gelmelerini talep ediyordu ki aradaki 200 kilometrelik yolu aşmak normalde daha uzun sürüyordu. Doğal olarak bunlar, tumturaklı sözlerden ibaretti ama Hammurabi'nin sürekli olarak emirlerinin iki günde yerine getirilmesini istemesi ve kendisinden bir şey istendiğinde beş güne ihtiyaç duyması onun vermekten ziyade almaya hevesli olduğunu gösteriyor.

İbal-pi-El'in Zimri-Lim'e gönderdiği rapor, Hammurabi'nin önemli bir müttefikinin taleplerine kibarca direnmesine rağmen diplomatik dav-

randığını göstermektedir. Hammurabi fikrini değiştirip askerleri göndermeyi reddetmesine rağmen, Zimri-Lim'in elçilerine saygılı davranıyordu. Ama Zimri-Lim'in adamlarına karşı bile her zaman bu kadar kibar değildi. La'um'un kısa bir süre sonra Zimri-Lim'e gönderdiği bir mektupta diplomatik protokolün çiğnendiği bir olayda Hammurabi'nin nasıl parladığı anlatılır.

Hükümdarımıza, hizmetkârın La'um şöyle diyor: Hammurabi'nin huzurunda yemek yemek üzere saray avlusuna girdik. Zimri-Addu, Yarim-Addu ve bana, üçümüze tek bir elbise verildi ama bizimle birlikte gelen tüm Yamhadlılar'a birer elbise verildi. Tüm Yamhadlılar giydirildiği, ama Hükümdarımıza hizmet eden memurlar giydirilmediği için, Sin-bel-aplim'e (Hammurabi'nin dışişleri bakanı) onlar adına şöyle dedim: "Neden bize sanki domuzların oğullarımız gibi ayrımcılık yapıyorsun? Biz kimin hizmetkârları ve memurlarıyız? Hepimiz birinci sınıf bir kralın hizmetkârlarıyız. Ne diye sağ ile sol arasında husumet yaratıyorsun?"

Sin-bel-aplim'e böyle söyledim. Sin-bel-aplim'le bir sürtüşme oldu, Hükümdarımızın memurları buna sinirlendi ve avludan ayrıldı. Meseleyi Hammurabi'ye aktardıklarında hepsine elbise verdi. Memurlarımız giydirildikten sonra Tab-elimatim ve Sin-bel-aplim beni ayıplayarak şöyle dediler: "Hammurabi size şöyle diyor: 'Sabahtan beri hiç durmadınız, beni bıktırdınız. Sarayımdaki giysiler hakkında karar vermek size mi düştü? Kimi istersem giydiririm, kimi istersem giydirmem. Bir daha yemek verdiğimde basit habercileri asla giydirmeyeceğim.'" Hammurabi'nin böyle söylediğini Hükümdarımız bilmelidir.⁷

Demek ki Hammurabi'nin de hassas olduğu noktalar vardı ve öfkeye kapıldığı oluyordu, gerçi doğrudan bu temsilcilere kızmamıştı. Fakat Zimri-Lim'le ilişkileri bozulduğunda öfkeyle parlamıştı ve konu Mari Kralı'na şöyle aktarıldı:

Hammurabi, meclis toplantısını başlattığında sesini alçaltmayı başaramıyor, tanrılara Hükümdarımdan nefret etmeleri için yakarıyordu. İşte şunları söyledi: "İki aya kalmadan ondan intikamımı alacak ve önümde diz çöktüreceğim! Elam elçileri barış için gelmişler ve artık onlara evet demek istiyorum." Bu aralar Elam elçileri, Babil'e sık sık geliyordu ve gelenler bir gün bile kalmadan hemen yerine başkası geliyordu. Ayrıca etrafta Hammurabi'nin şu sözleri dolaşıyor: "Eşnunna hükümdarının eteğini tuttuğu için ondan hesap soracağım." Hükümdarım bunları bilmelidir.⁸

Tüm bunlar Hammurabi, Mari üzerine yürüyüp şehri ele geçirmeden birkaç ay önce oluyordu. Ama fetih, şehrin derhal yakılıp yıkılmasıyla sonuçlanmamıştı. Ancak iki yıl sonra, muhtemelen bir ayaklanma nedeniyle Hammurabi sarayı yerle bir edip Mari'yi küçük bir köye çevirdi.

Hammurabi'nin itaatsizliğe karşı amansız misillemeleri başka vakalarda da görülür. Tahmin edileceği gibi, vatana ihaneti de kesinlikle affetmiyor ve düşmanla işbirliği yapanları çok ağır cezalandırıyordu. Elam'la savaş sırasında böyle bir olay yaşanmış ve Zimri-Lim'e de bildirilmiştir:

Hükümdarımıza, hizmetkârın Yarim-Addu şöyle diyor: Geçen ay (Elamlılar tarafından) esir edilen Babil birlikleri arasında Mutiabal'dan bir kol başı varmış ve Elam hükümdarına şunları anlatmış: "Mutiabal'ın tamamı bu anı bekliyordu. Beni ülkeme gönderirsen isyan edip senin tarafına geçmelerini sağlarım." Adam Elam hükümdarına böyle söylemiş ve hükümdar da onu Babil'e geri göndermiş. Babil'e dönüp kralın huzuruna çıkmış ama niyetini açık etmemiş. Ardından Kazallu'ya giderek Elam hükümdarının mesajını insanlara yaymış. Kazallu halkı da kararını verip Elam hükümdarına cevap vermiş.

Hammurabi bu meseleyi öğrendiğinden derhal harekete geçmiş. Durumu anlamları için casuslar göndermiş. Casuslar her şeyin doğru olduğunu onaylayınca Kazallu liderlerine şöyle hitap etmiş: "Elam tehdidi sebebiyle herkesin tahılını ve samanını toplayın... böylece topraklarınız yağmalanmaz.... Tahılı ve samanı toplayın, oğlanları ve kızları da alıp hepsini Babil'e getirin.... Çayırlarınızda koyunlarınızı otlatmaya ve evlerinizde yaşamaya devam edebilirsiniz." Kral onlara böyle deyince onlar da şu cevabı vermiş: "Hükümdarımız söylediğine göre böyle yapacağız. Müsaade et gerekli ayarlamaları yapalım." Krala böyle cevap verdikten sonra gitmişler. Onlar gittikten sonra Hammurabi, onların tahılını ve ailelerini taşımak için gemilerle birlikte 6,000 adam göndermiş. Şehir sakinleri bahaneler(?) bulmaya çalışmış ve şöyle demişler: "Henüz ayarlamaları bitiremedik. Biraz yanımızda kalın." Kralın gönderdiği adamlara işte böyle söylemişler.

Üçüncü gün Elam hükümdarından bir mesaj almışlar. Sonra onun koruyuculuğuna güvenerek ayaklanmışlar ve Hammurabi'nin askerlerinden öldürebildikleri kadarını öldürmüşler. Hammurabi ayaklanma haberini alınca o bölgeye askerlerini göndermiş. Mutiabal ordusunun tamamı toplanıp, askerlerin karşısına çıkmış ama savaşta mağlup olmuş. Hammurabi tüm erkekleri, kadınları ve çocukları başka yere sürmüştü.⁹

Resim 9.1. Susa kazılarında çıkarılan yaşlı adam başı. Herhangi bir yazıt olmamasına rağmen, bu başın Hammurabi'yi temsil ettiği düşünülmektedir (Réunion des Musées Nationaux/Art Resource, NY).

Anlaşılan, Babil'in sadece yirmi kilometre kuzeybatısında bulunan Kazallu şehri yakınlarındaki Mutiabal, Elam'ın desteğini alarak Hammurabi'ye karşı ayaklanmıştı. Hammurabi halkı kandırmayı denemişti: Elam baskınına karşı ürünlerini ve çocuklarını korumayı öneriyordu, ama aslında niyeti onları rehin tutmaktı. Mutiabal halkı, bu planı fark ettiğinden, Elam hükümdarından yardım edeceği haberi gelinceye kadar mülklerini teslim etmeyi geciktirmişti. Ama Hammurabi hemen harekete geçmiş ve onun istilasına karşı koymayı başaramamışlardı. Kral, hiç merhamet etmemiş ve nüfusun tamamını

Babil'e sürmüştü. Bir başka Mari mektubuna göre aynı zamanda “evleri yakıp yıkmıştı.”¹⁰ Bu dönemde sürgün hiç de az görülen bir şey değildi ve Hammurabi sık sık fethettiği topraklardaki insanları Babil'e getiriyordu. Çağdaşı olan hükümdarlardan daha acımasız olduğu pek söylenemez, zaten krallığın merkezine bu kadar yakın bir yerde isyana hoşgörülle bakamazdı. Ama olayların gidişatı çok kararlı ve çabuk davranabildiğini gösteriyor.

Hammurabi'yle görüşmeler yapan diplomatlar onun önemini çok iyi biliyorlardı ve zaman zaman kendilerini ya da hükümdarlarını onun huzurunda küçük düşürmeyi göze alıyorlardı. İşme-Dagan'ın elçileri, dağlıların saldırılarına karşı destek istemek için Hammurabi'ye geldiklerinde, kendi krallarını onun ayağının altında paspas olarak tanımlamışlardı.¹¹

Hammurabi'nin son yılları hakkında pek bir şey bilmiyoruz. Askeri başarılarını anlatan son yıl-adı otuz dokuzuncuydu ve kuzey halklarını katlettiğini belirtiyordu. O sırada kral, en azından ellilerinde olmalı ki o dönemde bu hayli ileri bir yaş sayılıyordu. Elbette ordunun başında sefere çıkan başkası da olabilir. Hammurabi dört yıl daha yaşadı ve böylece toplamda kırk üç yıl iktidarda kalmış oldu. Halefi Samsuiluna'nın yazdığı bir mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Hammurabi, hastalanmış ve ölmeden önce ülkenin idaresini oğluna bırakmıştı. Ama ne yazık ki bu konuyla ilgili pasaj zarar görmüş olduğundan çok kesin konuşamıyoruz. 1750'de Babil tahtı kesin olarak yeni krala kaldı ve o da babasının yarattığı istikrardan on yıl daha yararlanmayı başardı. Ama sonra Hammurabi'nin devleti hızlı bir çözülme sürecine girdi; krallık gerçekten de onun krallığı olmuştu.

10. Bölüm

Hammurabi'nin Mirası

Hammurabi kanunları, belagatli ve güçlü bir belge olarak varlığını sürdürmektedir: Kral adil bir adamdı, ebediyete dek hatırlanacak pırıl pırıl bir adil hükümdar timsaliydi. Metne, bu barışçıl imge hâkimdir ama Hammurabi sarayının bu metinde ve başka beyanlarında vermek istediği tek mesaj bu değildi. Adalet dağıtmasının, ancak dünyayı fethetmesi –ya da kendi sözleriyle yatıştırması– sayesinde mümkün olduğu kanunlarda açıkça belirtilir. Askeri eylemin, fethedilen ülkelere barış ve adalet getirmek için meşru bir araç olduğuna ilişkin eskiden beri varolan savaşçı ideolojiyi simgeler. Hammurabi hakkındaki başka metinlerde saray görevlileri, onun iktidarının askeri veçhelerinin altını çizmişlerdir ama tüm bu eylemlerin adalet ve barış davası için olduğu gerekçesini sunmaktan da caymazlar. Kralın yaptığı işler, çağdaşları arasında istisna sayılır ve saray görevlilerinin ona gösterdiği saygı ve ona düzdükleri övgüler, hanedanındaki diğer krallara hak görülenden çok daha fazladır. Çizdikleri imaj, çok yönlüdür ama daima olumludur. Mezopotamya'da sonraki nesiller de iktidarının sonunda mevcut olan haşmetli tasvirde esinlenmiş ve geçmişe dönüp baktıklarında onu özel bir ışık altında görmüşlerdir, üstelik bu gelenek modern araştırmalara da sirayet etmiştir. Ama kaynakların dikkatli bir şekilde okunması, Hammurabi'nin kişiliğine dair daha karmaşık meseleleri de ortaya çıkarıyor.

Hammurabi kanunlarının maddeleri, tüm bunların kralın verdiği adil hükümler olduğu ifadesiyle sona erer. Bu kanunlar onun adil bir hükümdar olduğunu göstermektedir ve sonuç kısmında da bunun ne anlama geldiği açıklanır: Tanrı Marduk'un onu çoban tayin ettiği halka ihtimam göstermiş, onlara barış ve ışık getirmiştir. Metinde bunu nasıl yapabildiği de açıklanır:

Tanrı İnanna ve Zababa'nın bana emanet ettikleri kuvvetli silah ile, Enki'nin bana verdiği görüş kuvveti ile, Marduk'un bana verdiği kudret ile yukarıdaki ve aşağıdaki düşmanı söküp attım.¹

Demek ki savaş önemlidir; ama nihayetsiz olmadığı gibi, başlı başına bir hedef de değildir. Sonsöz'de şöyle devam edilir: "Savaşlara son verdim," ve "Ben barış getiren çobanım."² Hammurabi'nin barış ve koruma temin ettiği fikri, sonuç kısmına hâkimdir ama tüm bunların ancak askeri yollardan başarıldığı da açıkça kabul edilir. Bu düşünceyi aklımızda tutarak giriş kısmına bakarsak, buradaki ifadelerin sadece Hammurabi'nin bolluk getirdiği şehirlerin listesini vermediğini anlarız; kral bu şehirleri fethettiğini anlatmaktadır.

İlahları ve tapınakları kralın özel ilgisine mazhar olmuş yirmi beş şehrin sayılması, Önsöz'ün neredeyse tamamını kaplar. Bu şehirler dört grup halindedir: birinci bölümde Babilonya'daki yedi büyük kült merkezi sayılır: Nippur, Eridu, Babil, Ur, Sippar, Larsa ve Uruk. Güney ve kuzey Babilonya şehirleri, baş ilahlarının ailevi bağları nedeniyle birleştirilmiştir. Yaşlı ve saygın Sümerli Nippur tanrısı Enlil hâlâ panteonun başı sayılıyordu. Kardeşi olan Eridu tanrısı da Babil tanrısı Marduk'un babasıydı. Güneş tanrısı Şamaş, hem kuzeydeki Sippar'ın hem de güneydeki Larsa'nın baş ilahıydı, bu yüzden iki şehir birbirini destekliyordu. Sin ve Anu da panteonun en önde gelen tanrıları arasındaydı ve güneydeki şehirleri Ur ve Uruk önemli kadim merkezlerdendi. Hammurabi, ancak güneyin ilhaki sayesinde bu şehir tanrılarını tek bir listede bir araya getirebilmişti. Babilonya panteonunun ana tanrılarını tek bir ülkede toplamış oluyordu böylece.

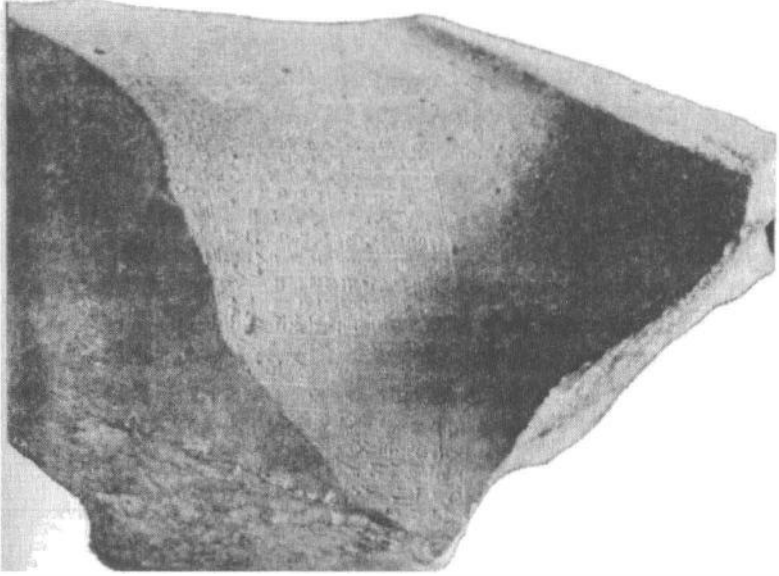
Giriş kısmında, Hammurabi'nin coğrafi konumları bazında tasnif edilmiş üç şehir grubuyla ilişkileri de anlatılır. Bu şehirlerin tanrıları en üst panteona ait değildir. İlk grup ülkenin merkezindeki, Babil'e yakın şehirlerden oluşur: başkent in çevresinde bir halka oluşturan İsin, Kiş, Kutha, Borsippa, Dilbat ve Keş. Sonra Babilonya'nın doğusundaki şehirler güneyden kuzeye doğru sıralanır: ikiz şehirler Girsu ve Lagaş, Zabalam, Karkar, Adab ve Maşkan-şapir. Son olarak da Babil'in kuzeyindeki şehirlere geçilir: öyle olmamalarına rağmen ikiz şehirler olarak anılan Mari ve Tutul, ayrıca Eşnunna, Akkad, Asur ve Ninova. Son iki grup daha yeni boyun eğmiştir. Doğudaki şehirler, Hammurabi'nin dev-

letine dâhil edilmiş olsa da, kuzeydekiler mağlup edilmiş ama Babilonya'nın dışında kalmıştır. Hammurabi'nin bu şehirlerle ilişkisinin odağında, hayır işleri vardı ama listeyi duyan herkes için bu şehirlerden çoğunu askeri eylemler sonucu ele geçirdiği açıktır. Uzun savaşlar sonucu fethettiği Larsa ve Mari şehirlerinden bahsederken, halklarına nasıl merhamet ettiğinin altını çizmeden edemez.

Hammurabi, fetihleri sayesinde çevresini saran dünyanın tamamına adalet getirebilmişti ve dikilitaşın metnindeki en güçlü tema açık arayla bu barışçı temadır. Bu prensip dikilitaşta sadece yazılı olarak ifade edilmekle kalmamıştı. En tepedeki rölyefte de okuma yazma bilmeyen insanların –yani nüfusun büyük bir kısmının– gözlerine hitaben adaletin koruyucusu güneş tanrısı Şamaş Hammurabi'ye bir asa ve yüzük –muhtemelen adalet sembolleri– veriyordu. Böylece mesaj, toplumun çoğunluğuna ve çok açık bir şekilde verilmiş oluyordu. Askeri fetihler ikincildi.

Ama Hammurabi'nin askeri başarıları, her zaman da küçük gösterilmiyordu. Kral hakkındaki bir dizi edebi metinde yazarlar, onun tüm dünyadaki düşmanlarını yenmiş olması üzerine odaklanıyorlardı. Büyük doğa kuvvetleri ve savaş konusunda canlı tasvirler yaparak kralın savaşçılığını övüyorlardı. Bu methiyeler, Hammurabi'nin hem kuzeyde (Kiş, Sippar) hem de güneyde (Ur) çeşitli şehirlere düzenli aralıklarla yaptırdığı dikilitaşlara yazılıyordu. Dikilitaşların çoğunda yazıtlar, krallığın iki yazılı dilinde birden, yani Sümerce ve Akkadca yazılıyordu. Bu dikilitaşların çoğu parçalanmış durumdadır ve bu dikilitaşların ne zaman kırıldığını bilemiyoruz. Fakat parçalar daha sonra bir araya getirilmiştir ki bu da yazıtlara özellikle önem verildiğini göstermektedir. Yazıtların eksikliği yüzünden metinlerin yapısını kavramak güçleşmektedir, ama ana mesajı anlamak mümkün olmuştur. Hammurabi'nin bu metinlerdeki tasvirinde fetih ve iktidar önemli bir role sahiptir. Muhtemelen Sippar'dan çıkarılmış olan bir dikilitaşta şöyle denir:

Hammurabi, kral, büyük savaşçı, düşmanların kökünü kurutan, muharebelerin tayfunu, düşman toprakları yıkan, savaşlara son veren, anlaşmazlıkları çözen, askerleri toprak heykeller misali kırıp döken.³

Resim 10.1. Hammurabi'ye düzülen bir methiyenin yazılı olduğu bir heykel parçası (Kral 1898 no. 60; C. J. Ball, *Light from the East* içinde, Londra, 1899, 69).

Ur'daki kazılarda çıkan bir dikilitaşta benzer bir mesaj verilmektedir:

Ben kahramanlar kahramanıyım, gururluların en öfkeliyim, gençlik ve yiğitlik bakımından eksiksizim. Marduk'a boyun eğmeyen ülkeleri güçlü silahımla mahvettim.⁴

Ama bu eylemler tümünden yıkıcı da değildi. Yine bu pasajlarda Hammurabi'nin savaşı ve ihtilafı sona erdirmek için dövüştüğü açıkça yazılmıştır. Yok ettiği düşmanlar kaos getirmişti ve onların ortadan kalkması ülkenin karşı karşıya kaldığı sorunları da ortadan kaldırmıştı. Onun görevi, Babilonya'yla sınırlı değildi, tüm dünyayı kapsıyordu. Ur dikilitaşının başka bir parçasında şöyle denir:

Dağları uzakta ve dilleri çetrefil olan Elam, Guti, Subartu ve Tukriş halklarını onun ellerine bıraktım. Onların karışmış akıllarını hizaya sokmayı şahsen sürdürdüm.⁵

Hammurabi'nin yıl-adlarında mağlubiyetleri zikredilen Babilonya'nın doğusuna ve kuzeyine doğru uzaktaki ülkeler, kendi ülkesinden çok farklıydı. Oradaki insanların kafası çok karışık olduğundan, anlaşılmaz diller konuşuyorlardı ama Hammurabi onlara da düzen götürmüştü. Onları, belli bir Babil tanrısının (adını bugün bilmiyoruz) hâkimiyeti altına almıştır. Bu yüzden, fetihlerin amacı Hammurabi'nin iktidarını ve mülklerini artırmak değildi; kral halkları medenileştirme görevini yerine getiriyordu. Onun fetihlerinden dünya faydalanıyordu.

Ur dikilitaşının üstündeki yazıt kısmen bir tablete kopyalanırken, araya Hammurabi'nin kendi kendisini övdüğü daha uzun bir methiye girer. Kralın meziyetleri uzun bir liste halinde verildikten sonra kendisini kötülüğü ve tanrı Marduk'a hürmet etmeyenleri yenen büyük bir güç olarak gösterir. Örneğin:

Ben kralım, kötülere takılan palanga, insanları tek zihin yapanım,
Ben büyük ejderha kralım, diğer kralların hükmünü dağıtanım,
Düşmana atılan ağım ben,
Kıvılcımlı gözleriyle bakıp, itaatsizi ölüme mahkûm eden, korku salanım,
Düşmanın kötü niyetlerini yakalayan ağım ben,
Boyunları ve asaları kıran genç aslanım ben
Karşı geleni tutan savaş ağıyım ben.⁶

Kanunlar'a hâkim olan motif de Hammurabi'nin askeri başarılarına düzülen övgülerde yerini almıştır. Şanının ayrılmaz bir parçasıdır ve asla unutulmaz. Kil tabletteki methiyede Hammurabi'nin savaştaki yiğitlikleri övüldükten sonra, onun esas özelliği şu ifadeyle açıkça belirtilir:

Ben Hammurabi'yim, adil kral.⁷

Ur'dan çıkarılan dikilitaşta da şu pasaj bulunmaktadır:

Adil ve dürüst olan benim. Ağzımdan çıkan söz, en önemlisi olduğundan, kulak arı edilemez. Benim becerimi ve onun yüceliğini methetsinler.⁸

Demek ki Hammurabi'nin tasvirinde daima bir araya gelen üç kavram vardır: savaşta güçlüydü, barış getiriyordu, adaleti tesis ediyordu.

Methiyelerin ya da yazıtların her biri, bu niteliklerden birine yoğunlaşıyordu ama kralı tam anlamıyla onurlandırmak için tüm bu veçhelerin birbirine bağlanması gerekiyordu.

Hammurabi ikinci binyıl başında bu şekilde onurlandırılan tek kral değildi. Saray mensupları, yüzyıllardır kullanımda olan imgeleri ve sıfatları kullanarak onu övüyorlardı. Ama yine de daha incelikli övgülere mazhar olmuştu ve kendi hanedanından krallar için alışıldık olmayan şekillerde onurlandırılmıştı. Belki de ona verilen en büyük ödül, daha hayattayken tanrılar arasına dâhil edilmesiydi. Güneyin tanrılarının ona nasıl hürmet ettiğini anlatan bir şarkıda iyi çoban, tanrı Hammurabi diye anılır.⁹ Ayrıca insanlar onun adını çocuklarına veriyorlardı. “Hammurabi benim tanrımdır” anlamına gelen Hammurabi-ili adına denk bir onur onun hanedanındaki kimseye nasip olmamıştı. Hammurabi'nin tanrı olarak anılması, muhtemelen kralların hayattayken tanrılaştığı güneye ait bir gelenekten kaynaklanıyordu. Hammurabi'nin yerine geçtiği Rim-Sin bu şekilde tanrılaşmıştı. Dolayısıyla onun ölümü üzerine Hammurabi, çok özel bir konum edinmiş oldu. Ayrıca ülkeyi kırk iki yıl boyunca yönetmiş olması da önemlidir elbette, pek çok kişi ondan başka kral görmemişti. Ama öte yandan başarıları da gerçekten olağandışıydı ve özellikle methedilmeyi hak ediyordu.

Dolayısıyla, sonraki nesillerin onu erken ikinci binyıldaki tüm diğer krallardan daha fazla hatırlaması şaşırtıcı değildir. Zaman içinde önemi arttı ve antik dönemde ölümünden bin yıldan uzun süre sonra bile adı anılan nadir krallardan biri haline geldi. Yine zaman içinde şöreti giderek askeri olmayan başarılarına dayanmaya başladı. Onurlandırılan kişi, fatih Hammurabi değil, kanun koyucu kraldı. Hukuk alanındaki önemi, sonraki nesillerce çok iyi bilindiğinden, uzak geçmişe dair her şey için bir referans noktası haline geldi. Ölümünden yaklaşık yüz yıl sonra savaş tanrıçası İştâr'ın faziletleriyle ilgili bir şiirde, şiirin ilk başta Hammurabi'nin talebiyle yazılmış olduğu açıkça belirtiliyordu.

Senin kahramanlığının simgesi olan bu şarkıyı (ilk) işiten kral Hammurabi'ydi. Sana ithaf edilen bu şarkı, Hammurabi'nin saltanatı zamanında yazıldı. Ebedi yaşam bahşedilsin ona!¹⁰

Metne tarih atılmamış olmasına rağmen gramer ve üsluba bakıldığında, Hammurabi'den sonraki dördüncü kral olan Ammisaduka döneminde yazıldığı anlaşılıyor. Önceki krala yapılan göndermeler, şarkıya daha çok prestij kazandırıyordu. Bu türden şiirler yazıldıktan sonra okullarda kopya ediliyordu. Hammurabi'nin iktidarı sırasında da okullarla bağlantısı vardı. Hammurabi'nin iktidarını öven bir şiirde, "Krallığınıza methiyeler okullarda herkesin dilinde," deniyordu.¹¹

Hammurabi, hanedanının sonraki literatüründe çok farklı bir bağlamda yine ortaya çıkar: bir kadınla sadakatsiz sevgilisi arasındaki ironik diyalogda. Kadın adama aşkını ilan eder ama adam onu en kaba şekilde reddeder. Adam, cümlelerinden birinde aşk tanrıçasına ve Hammurabi'ye başvurur:

Nanaya ve kral Hammurabi adına yemin ediyorum sana,
Bunlar gerçek hislerimdir,
Senin aşkın benim için kaygı ve kederden ibarettir.¹²

Reddedişini güçlendirmek için tanrının ve kralın önünde yemin etmek üzücü bir durum olsa gerek.

Hammurabi'yi hatırlatan fiziksel olarak en çarpıcı nesne, kanunlarının yazılı olduğu dikilitaştır. Hemen onu takip eden kralların iktidarı sırasında öğrenciler ve başkaları metnin bazı kısımlarını kil tabletler üzerine kopyalamış, zaman zaman da bazı yorumlar eklemiştir. Hammurabi'nin hanedanlığından daha sonraki krallar döneminde düzensiz aralıklarla üç ayrı metinde kanun gruplarının önüne, "kira ve satış sözleşmeleriyle ilgili hukuki kararlar" gibi konu başlıkları eklenmiştir.¹³ Diğer bir çalışma türü de metnin bir kısmını Sümerceye tercüme etmektir. Sippar'dan çıkan bir tablet, aynı şehirde bulunan dikilitaştaki son sütuna yazılı olan lanetlerin tercümesini içerir.¹⁴ Bu buluntular, yazmanların metni hem düzenlemeye çalıştıklarını hem de egzersiz amacıyla kullandıklarını göstermektedir.

Hammurabi'nin başarılarının anısı, ölümünden yaklaşık 150 yıl sonra hanedanının sona ermesiyle silinip gitmedi. Babilonya'daki siyasi durum çok değişmiş olsa da, kanunların yazılı olduğu dikilitaş yerinde kaldı. Bu olağandışı bir durum değildi: Hammurabi'den 500 yıl önce yaşayanlar da dâhil olmak üzere diğer hükümdarların taş anıtları

da olduğu gibi duruyordu. 1158’de Elam Kralı I. Şutruk-Nahhunte Babilonya’yı istila ettiğinde çok sayıda taş anıtı başkenti Susa’ya taşıttı. Bu anıtlar arasında Sippar’daki sağlam dikilitaş ve muhtemelen daha o dönemde kırılmış olan diğer iki dikilitaş da vardı. Elam kralının yağmaladığı değerli şeyler arasında Naram-Sin dikilitaşı ve Manuştuşu obeliski gibi erken Babilonya sanatının ünlü eserleri de vardı. Kral Şutruk-Nahhunte bu anıtların çoğunun üzerindeki yazıtları sildirdi ve onun yerine kendi istilasının anısına metinler yazdırdı. Hammurabi’nin dikilitaşından da dört beş sütun kaybolmuştur ama hiçbir zaman yeni yazıt hakkedilmedi.

Dikilitaş, Babilonya’dan götürüldüğü sırada tabletlere yazılmış kopyalar yazı okullarına dağılmış olmalı; daha sonraki metinler için bu tabletler temel alınmıştır. Tüm Mezopotamya’dan yazmanlar, yüzyıllar boyunca yeni kopyalar üretmeye devam etmiştir. Büyük yazı okullarının bulunduğu tüm şehirlerden yazmalar korunmuştur ve Asurbanipal’ın yedinci yüzyıldaki Asur kütüphanesinde de birkaç kopya tutulmuştur. Bu kütüphanenin kataloglarında, “Hammurabi Kanunları” maddesi de bulunmaktadır.¹⁵ Birinci binyıldaki araştırmacılar, bu kanunları yorumlamıştır ama ne yazık ki bu yorumların çok azı günümüze ulaşabildi. Hammurabi kanunlarının bilinen son kopyası, beşinci yüzyılda Sippar’daki güneş tanrısı tapınağının kütüphanesinde, meşhur dikilitaşın asıl yerinin yakınlarında bulunmuştur.

Hammurabi’nin anısının korunması, onu ancak bir avuç başka krala nasip olan bir seviyeye taşımıştır. Kralların meşhur bir ata olarak gösterebileceği ya da herkesin bildiği geçmiş bir dönem olarak anabileceği eski devirlerden bir hükümdar haline gelmiştir. Hammurabi, 1750’de ölmüştü ama Babilonya’nın kuzeybatısında, Fırat boyunda bulunan Suhu ülkesinin hükümdarları bin yıl sonra onu ataları olarak anıyorlardı. Şamaş-reşa-usur adlı bir kral, doğrudan Hammurabi’nin soyundan geldiğini, beşinci kuşaktan torunu olduğunu belirtiyordu. Oğlu Ninurta-kudurri-usur da “Babil kralı Hammurabi’nin oğlu Tunamissah’ın soyundan geldiğini”¹⁶ iddia ediyordu. Tunamissah’ın bahsi, başka yerde geçmez ama adından anlaşıldığı kadarıyla, Hammurabi’nin hanedanından sonra Babilonya’yı yöneten Kassit’lerdendir. Orta Fırat bölgesindeki bir hükümdar için soyağacını Hammurabi’ye kadar götürmek akla yakın bir şeydi, çünkü sahiden de o bölgeyi çok uzun zaman önce

Hammurabi yönetmişti. Ninurta-kudurri-usur, tanrı Adad'a adak sunma geleneğini tekrar başlattığını ilan ettiğinde "benden önce saltanat süren bir kral"¹⁷ diye nitelediği Hammurabi'nin otoritesine başvuruyordu: "Babil kralı Hammurabi'nin buyruklarına göre..."¹⁸ Bu krallar, Hammurabi'nin soyundan geldiklerini iddia ederek konumlarını daha yüksek göstermeye çalışıyorlardı, ama onun ne kadar zaman önce yaşadığını bilmiyorlardı. Bu yüzden de nesiller önce yaşadığını belirtmekle yetiniyorlardı.

550 yılı civarında son bağımsız Babil kralı Nabonidus, Hammurabi'nin kendisinden kaç yıl önce yaşadığını belirtmeyi tercih etti. Larsa'daki, iyice eskimiş olan güneş tanrısı Şamaş tapınağının restorasyonu anısına bir yazıtta Hammurabi'nin ilk bina yazıtını bulduğunu iddia eder:

Burnaburiaş'tan 700 yıl önce eski temellerin üzerine Ebabbar'ı ve tanrı Şamaş için tapınak kulesini inşa eden kadim bir kral olan Hammurabi'nin adını taşıyan bir yazıt.¹⁹

Nabonidus'un hesaplamaları tamamen yanlıştı: Kral Burnaburiaş on dördüncü yüzyıl ortasında, yani Hammurabi'den 400 yıl sonra yaşamıştı. Ama yazıtı bakılırsa, altıncı yüzyıldaki Babilliler, Hammurabi'yi önemli bir zamansal referans noktası olarak görüyorlardı.

Hammurabi'nin bu özel konumu onun her alanda bilge olduğuna dair bir inanca yol açtı. Babilli bir araştırmacı tarafından yedinci yüzyılda ismi belirtilmeyen bir Asur Kralı'na gönderilen mektupta bunun ilmi yazılara nasıl yansıtıldığını görmek mümkündür:

Kralın kullandığı tablet özürlü ve kötü durumda. Bu yüzden Babil'e yazıp Kral Hammurabi tarafından yapılmış eski bir tablet ve Kral Hammurabi öncesinden kalma bir yazıt istedim ve onları getirdim.²⁰

Hammurabi'nin yazdırdığı bir tablet, ilmi bir metin için muhtemelen en iyi malzemeydi. Benzer şekilde, bazı ilaçların icadı da ona atfediliyordu ve bu ilaçlar çok etkili sayılıyordu. Birinci binyıldan bir tıp metninde şöyle bir madde vardır: "Hammurabi'den göz merhemi, faydası kanıtlanmış (bir ilaç)."²¹ Böylece Hammurabi hem ilim hem de tıp ala-

nında yetenekli bilge bir kral haline geldi. Ama elbette bu tesadüf değildi, dönemin Asur kralları kendilerini tam da bu niteliklere sahip gibi göstermeye çalışıyordu.

Böylece Hammurabi'nin anısı 1,500 yıl sonra bile yaşamaya devam etti. Ama çiviyazısı geleneği yok olduktan kısa süre sonra Hammurabi adı da akıllardan silindi. Yine de Babil kanunları, hem Kitabı Mukaddes'teki hukukla ilgili maddelere hem de erken Roma dahil olmak üzere klasik dünyaya derinden tesir etti. Hammurabi'nin ve diğer Mezopotamya kanun koyucuların standart maddeleri tek tek sıralama formülasyonu aynen takip edildi. Mesela Kitabı Mukaddes'in Çıkış bölümünde şu kanundan bahsedilir:

Bir adam öküz ya da davar çalıp boğazlar ya da satarsa, bir öküze karşılık beş öküz, bir koyuna karşılık dört koyun ödeyecektir.²²

Kaydedilmiş ilk Roma yasalarında da benzer bir yöntem izlenir. Örnek:

Biri bir başkasının kolunu ya da bacağını kırarsa, ona tazminat ödeyemediği takdirde aynen misilleme yapacaktır.²³

Demek ki Babil kanunları, Avrupa hukuk düşüncesinin temelleriyle paralellikler göstermektedir ve onlara kaynaklık etmiş de olabilir. Yine de Hammurabi'nin adı kanunlarla birlikte anılmıyordu; Hıristiyan, Klasik ve Müslüman gelenekler onu hatırlamıyordu ve böylece büsbütün unutuldu.

Bu durum ancak M.S. on dokuzuncu yüzyıl ortasında Avrupalılar, Ortadoğu'da arkeolojik kazılara başlayıp çiviyazısını çözdükten sonra tersine döndü. Şans eseri ilk bulunan yazıtların bazılarında Hammurabi'nin adı geçiyordu. 1850 kışında tezcanlı İngiliz kaşif Sir Henry Austin Layard, harabelerde kazı yapmak için yanında getirdiği işçilerle birlikte Bağdat'ta çalışıyordu. Yakınlarındaki antik bir kentte (Tell Muhammed) iki bronz kapı tokmağı buldular. Tokmakların üstünde "Hammurabi'nin Sarayı" yazıyordu. Bunlardan birini seyahatnamesinde ilk yayımladığında²⁴ henüz ismi okuyamıyor ve yazamıyordu, ama aynı süreçte çiviyazısının çözülmesinde kaydedilen gelişmeler sayesinde

bu sorun çözüldü. Kral listeleri ve Hammurabi'nin Burnaburiaş'tan 700 yıl önce yaşadığını yazan Nabanidus yazıtı gibi başka kaynaklar da ortaya çıktı. 1863'te Joachim Menant, sayısı hâlâ az olan ama Hammurabi'nin erken Babilonya tarihinin önde gelen bir kralı olduğunu gösteren yazıtlar hakkında küçük bir kitap yayımladı. Menant kral listelerinden, mektuplardan ve kralın yıl-adlarından bahsedebiliyordu, yani yaklaşık 150 sene önce bir kaynaklar karışımı ortaya çıkmıştır.

Ama Hammurabi'nin modern şöhretine kavuşması, 1901 Aralığı ve 1902 Ocağı'nda Batı İran'da Susa sitesindeki Fransız arkeologlar Kanunlar'ı içeren dikilitaşı üç parça halinde çıkarıp kolayca bir araya getirince mümkün oldu. Geniş kesimlerde ilgi uyandıran bu iyi korunmuş ayrıntılı kanun listesi, Kitabı Mukaddes'teki kanunlara yakın bir dille yazılmıştı. Mezopotamya'nın hukuksal tarihi üzerine araştırmalar, Kanunlar'ın 1902'de yayımlanmasından önce, hukuksal geçerliliğe sahip başka belgeler etrafında başlamış olsa da, Kanunlar daha önce görülmemiş yoğunlukta araştırmalara vesile oldu. Hammurabi kadim kanun koyucu idealinin bizzat kendisi haline geldi. Hukuk tarihçileri, gerek Kanunlar hakkında gerekse tek tek maddeleri hakkında sayısız analizler yaptılar. Akademisyenler Hammurabi hanedanının tüm yayımlanmış sözleşmelerini çevirme projesine giriştiler. "Hammurabi kanunları" başlığı altında yürütülen bu çalışma, kralın beyanlarını ayrıntılandırıp yorumlama amacındaydı. Ayrıca dönemin sözleşmelerini ve hukuki belgelerini yayımlama çalışmaları da hız kazandı.

Kanunlar'ın uzunluğu ve çok iyi korunmuş olması, araştırmacıların Hammurabi'yi tüm Antik Yakındoğu hukukunun esin kaynağı olduğunu düşünmesine yol açtı. Kitabı Mukaddes'teki kanunlarla bağlantıları özellikle ilgi gördü, çünkü Hammurabi'nin kanunlarıyla Kitabı Mukaddes'in kanunları arasında söyleyiş bakımından (birçok yerde de içerik bakımından) bariz benzerlikler vardı. Hammurabi, derhal Musa'yla yani Kitabı Mukaddes'teki kanunları koyan kişiyle kıyaslanmaya başladı; 1903'te *Musa ve Hammurabi* başlığıyla iki Almanca kitap yayımlandı. Yirminci yüzyıl başında Avrupa ve ABD'deki her mürekkep yalamış kişi, Hammurabi'nin adını biliyordu.

Hammurabi'nin yasa koyucu olarak şöhreti yıllar boyu devam etti. 1949'da ABD Kongre Binası'nın büyük salonu yeniden dizayn edilirken, Amerikan hukukuna temel oluşturan ilkeleri ortaya koyan eserlerin

sahiplerinden yirmi üçünün portresinin kullanılmasına karar verdi ve Hammurabi de bu eser sahiplerinden biriydi. Kitabı Mukaddes kanunlarının yazarı Musa ve Antik Yunan'daki Sparta'da hukuki, askeri ve siyasi kurumları yaratan Lykurgos'un arasına yerleştirilmişti. Hammurabi muhtemelen yok edici gücü ve fetihleriyle değil, halkına ve genel olarak insanlığa yaptığı olumlu katkılarla hatırlanan tek Antik Mezopotomya hükümdarıdır.

11. Bölüm

Hammurabi Biyografisi Yazmaya Dair

Yüzyıllar boyunca meşhur şahıslar ve pek o kadar meşhur olmayanlar hakkında sayısız biyografi yazıldı ve hâlâ da yazılıp yayımlanmaya devam ediyor. Kimi biyografiler, o kadar ayrıntılı oluyor ki şahsın hayatını dönemlere ayırıp, her bir dönemi ayrı bir ciltte ele alıyor. Halen yazılmakta olan bir Lyndon B. Johnson biyografisi henüz başkanlık dönemine bile varmadan üç cilde ulaşmış bulunuyor.¹ Biyografi yazarının bir şahsın hayatını anlatma kabiliyetinin tümünden bilgiye erişme imkânlarına bağlı olduğu çok açıktır. Kimi yazarlar, o kadar çok malzemeyle karşılaşır ki ayıklamaya başlar ve şahsın hayatının kitaba dahil edilemeyecek yönleriyle ilgili önemli olabilecek kaynakları görmezden gelir. Günümüzde ulusal liderlerin her hareketi kaydedilip haberleştirilmekte; kamusal alan resmi belgelerle dolup taşmakta; röportajlar, haber küpürleri, belgeseller ve başka türden bilgiler bol miktarda üretilmektedir. Geçmişteki insanlar hakkında böyle sıkıntı verici düzeyde bir bilgi bolluğu yoktur. Örneğin Abraham Lincoln döneminde yazılı belgeler ve gazete haberleri bugünkünden çok daha az miktardaydı. Üstelik zamanda ne kadar geriye gidersek belgeler o kadar azalmaktadır. Yani bolluktan ziyade, çoğunlukla bilgi kıtlığı söz konusudur.

Antik dönemden ünlü bir şahsın modern biyografi yazarı, genellikle belgeler konusunda koca koca boşluklarla karşılaşır. Üstelik şahsın hayatına dair antik dönemden metinler bulunsa bile, tarihçinin bunları çok eleştirel bir gözle değerlendirmesi gerekir, çünkü bu tip metinlerin amacı genellikle ya göklere çıkarmak ya da yerin dibine batırmaktır. Günümüzde bir kişinin başarılarını anlatma tarzımızı, önyargılarımız nasıl belirliyorsa, geçmişte de öyle belirliyordu. Gelgelelim, bugünkü durumun aksine, anlatılanların eleştirel gözle değerlendirilmesini

sağlayacak, aynı döneme ait alternatif anlatılar bulma şansına her zaman ulaşamıyor.

Babil kralı Hammurabi, otuz sekiz yüzyıl önce yaşadı. Bu muazzam derecede uzun bir zamandır. Kendi döneminin ve yüzyıllarca öncesinin, hatta yüzyıllarca sonrasının diğer önde gelen şahsiyetleriyle kıyaslanırsa çok malzeme olduğu söylenebilir, ama bu malzemelerin çok ciddi kısıtları vardır. Hammurabi'nin biyografisini okumak, örneğin Napolyon'un biyografisini okumaktan farklı bir şeydir. Hayatının pek çok veçhesi hakkında bilgiler eksiktir ve anlatılabilecek kısımlarında da tam bir kesinlik yoktur. Günümüzde bir insanın hayatını okurken muhakkak göreceğimiz bazı bilgileri antik dönemde bulmak mümkün değildir. Mesela bugün en temel saydığımız bazı şeyleri bilmiyoruz: Hammurabi ne zaman doğdu, kaç karısı ve çocuğu vardı, hangi ayda ve hangi günde öldü, vs.

Bu cehaletimiz, Hammurabi hakkındaki kaynakların yapısından kaynaklanıyor. Kral kendisi hakkında yazmıyordu, ayrıca onu şahsen tanıyan ve hayat hikâyesini anlatmış olan biri de yoktu. Hatta zaman bakımından ona çok daha yakın insanlar, onun adının ve ününün bilincinde olanlar da hikâyeler ve efsaneler üretmemişlerdir. Bu bizi Büyük İskender gibi başka antik hükümdarlar hakkındaki abartılardan ve masallardan kurtarır, ama aynı zamanda Hammurabi'nin hayatına dair bazı çok temel alanlarda da eksik kalmamıza yol açar.

Ayrıca Hammurabi'nin bir portresine de sahip değiliz. Kanunlarının yazılı olduğu dikilitaşın tepesinde adalet tanrısı Şamaş'tan iki simge alan bir adam vardır. Bu adam, saygısını ifade etmek üzere elini ağzının önüne kadar kaldırmıştır. Bu resimde kralın tasvir edilmiş olması ihtimali çok yüksektir. Ama acaba bu resim Hammurabi'nin kendisine benziyor muydu? Neredeyse aynı resim Hammurabi'nin bir hizmetkârı olan İtur-aşdum'un yaptırdığı bir rölyefte de bulunmaktadır. Yazıtı bakılırsa İtur-aşdum bu rölyefi kralının hayatına adanmıştır. Yazıtın karşısındaki adam tıpkı Hammurabi'nin dikilitaşındaki adam gibi durmaktadır ve aynı şekilde giyinmiştir. Acaba bu rölyef kralı mı temsil ediyordu, yoksa rölyefi yaptıran adamı mı? Ayrıca, diz çökmüş bir adamın üç boyutlu heykelciğinin de duruşu ve kıyafeti aynıdır. Bu eserde de şöyle bir yazıt vardır:

Resim 11.1. Larsa'da çıkarılan bir diz çökmüş adam heykelciği. Yan taraftaki yazıtta bu heykelciğin Kral Hammurabi'ye uzun ömürler versin diye tanrı Amurru'ya adandığı yazıyor. Heykelcikte tasvir edilen kişinin Hammurabi olma ihtimali düşüktür, heykeli yaptıran kişi olan Lu-Nanna'yı temsil ediyor olabilir (Erich Lessing/Art Resource, NY).

Tanrı Amurru Babil kralı Hammurabi'ye uzun ömürler versin diye, Sin-le'i'nin oğlu Lu-Nanna (kırk kelime) kendi hayatı için, yalvaran bakır bir heykel yaptırıp yüzünü de altınla kaplattı. Bunu ona bir hizmetkârı olarak adadı.²

Yazıttaki yalvaran kişi, sıradan bir adam olan Lu-Nanna olduğundan, bu heykelin Kral Hammurabi'yi temsil ediyor olması ihtimali düşüktür. Ama yine de bu heykel Hammurabi'nin anıtlarındaki diğer figürlere tıpatıp benzemektedir.

Ama Hammurabi hakkında somut kanıtlar bulunmaktadır ve biyografi yazarının eserini doğru düzgün değerlendirmek için bunların yaratıldığı fırsatların ve kısıtlamaların iyi anlaşılması gerekir. Hammurabi'nin faaliyet gösterdiği bölge –günümüz Irak, Suriye ve İran'ı– antik sitelerle doludur ve bunlardan pek çoğunda Hammurabi döneminden kalıntılar vardır. Ama bu kalıntıların çok azı çıkartılmıştır, daha doğrusu çok azını çıkartmak mümkündür. İşin en umut kırıcı yönü, Hammurabi'nin başkenti Babil'in arkeolojik açıdan neredeyse bilinmiyor oluşudur. Yer altı suları, kalıntıları örttüğü için kazı yapanların bu dönemin arkeolojik seviyesine ulaşması mümkün olmamıştır. Kazılarda Hammurabi'nin sarayını ortaya çıkarmak ise söz konusu bile değildir. Ancak 1907'de Fırat üzerindeki bir barajın patlaması sonucu arkeologlar Hammurabi dönemine ait seviyeye ulaşabilmiştir, ama ortaya çıkan kesim çok küçüktür ve birkaç özel konuttan ibarettir. Bugün göz önünde olan geniş alana yayılmış Babil kalıntıları çok daha geç bir tarihe, M.Ö. altıncı yüzyıla aittir ve Hammurabi zamanında şehrin görünümünün benzer olduğunu varsaymak için hiçbir sebep yoktur.

Bu yüzden, elimizdeki malzemeler Hammurabi'nin devletine dâhil olan şehirlerde ya da onun iktidarı altında olmayan halkların topraklarında bulunmuştur.

En iyi yazılmış kaynaklar, Hammurabi'nin ya da saray mensuplarının mektuplaşmaları veya başka sarayların memurlarının onun hakkında gönderdikleri mektuplardır. Mezopotamya'nın en ciddi siyasi gelişmelerinin tam ortasında olduğundan, diğer krallar onunla sıkı diplomatik ilişkiler yürütüyor ve hamleleri hakkında anında bilgi sahibi olmaya çalışıyorlardı. Bu bakımdan en önemli kaynak, doğu Suriye'de bugünkü Irak sınırı üzerinde bulunan Mari şehrindeki kazılarda çıkarılan saray arşividir. Şehrin hükümdarı Zimri-Lim önce Hammurabi'nin müttefiki, sonra da hasmıydı. Babil kralıyla doğrudan mektuplaşmış ve elçilerinden, generallerinden ve bazı tüccarlardan onun hakkında sayısız rapor almıştı. Bu metinler, Hammurabi'nin askeri faaliyetleri konusunda en canlı ve ayrıntılı kaynaklardır ama Hammurabi, 1761'de Zimri-Lim'i yenip sarayını ele geçirdikten sonra rapor akışı tamamen kesilmiştir.

Babil kralı ve hükümet memurları da, idari meseleler konusunda bölgesel temsilcilerle sayısız yazışma yapmıştır. Bu yazışmaların küçük ama önemli bir kısmı, Hammurabi'nin 1763'te fethettiği güney Babilonya'da bulunmuştur. Bu mektuplar Mari mektuplarından çok farklıdır, çünkü dönemin diplomatik ve askeri mücadeleleriyle değil günlük işleriyle ilgilidir. Ama bu mektuplarda Hammurabi'nin insan olarak duyduğu kaygılara da rastlarız.

Mektuplar, çözülmesi gereken sorunlara dair canlı ve doğrudan bir anlatı sunmaktadır. Yazarlar, resmi retorikle uğraşmamış, sadece enformasyon iletmeye çalışmıştır. Örneğin bu mektuplarda askeri başarısızlıklara ilişkin bilgiler bulunabilmektedir. Mektupların çoğu, belli bir diplomatın efendisiyle yaptığı gizli yazışmalardan oluşuyordu ve Hammurabi hakkında resmi yazıtlarda asla bulunamayacak türden kötüyü ifade eden ifadeler de barındırabiliyordu. Ama bu mektuplarla ilgili farklı bir sorun vardır: hem yazan hem de okuyan kişi tartıştıkları konunun bağlamını bildiklerinden, bu bağlamı anlatmakla uğraşmamışlardır. Ama biz bağlamın bazı unsurlarını bilmediğimizden epeyce karmaşa yaşayabiliyoruz. Üstelik sözleşmelerin ve muhasebe kayıtlarının aksine mektuplara genellikle tarih atılmıyordu. Bu yüzden de anlatılan olayın zamanını ve mekânını bilmek her zaman mümkün olmuyor. Bu da Hammurabi'nin düşmanlarından biriyle etkileşimini incelerken özel sorunlar yaratıyor. Örneğin Eşnunna Kralı'na karşı birkaç yıl boyunca savaşmıştı ve bu düşmanca etkileşimleri anlatan bir mektuba rastladığımızda bağlamını tam olarak belirlemek her zaman mümkün olmuyor.

İnsanların sözlerini aktardığı ve fiilen onların konuşmalarını duyduğumuz için bu mektuplar, muhteşem bir canlılıkta olabilmektedir. Ama bu konuda da dikkatli olmamız gerekir, çünkü bunlar gönderenlerin kendi yazısı değil –Hammurabi ve diğer saray mensupları büyük ihtimalle okuma yazma bilmiyordu–, yazmanlık mesleğiyle uğraşanların eseri idi. Bu insanlara da doğrudan yazdırılmıyordu, onun yerine yazmanlar mektubu yazdıracak kişiyle konuşup iletilecek konuları not ediyor, sonra da mektubu kendi başlarına yazıyorlardı. Görünüşe bakılırsa mektubu yazdıranlar son halinin kendilerine okunmasını talep etmiyordu ve kimi zaman yazmanların hataları hiç fark edilmiyordu. Tüm bu kısıtlara rağmen mektuplar, bu dönemin tarihi ve sözü edilen insanların kişilikleri hakkında eşsiz bilgiler vermektedir.

Mari şehrinde bilimsel bir kazı yapıldığı için hangi mektupların bir-biriyle ilişkili olduğunu biliyoruz. Arşivin kısıtlarından biri de, sarayın ele geçirilmesinden sonra Hammurabi'nin memurlarının arşivi araştırıp en hassas malzemeleri almış olmalarıdır. Bu malzemeler arasında Hammurabi'ye gönderilenler ya da onun gönderdikleri ve Zimri-Lim'in dönemin en önemli hükümdarlarıyla yaptığı yazışmalar da vardır. Bu mektuplar, Hammurabi'nin Babil'deki sarayına nakledilmiştir (ki bu sarayda kazı yapılamamıştır ve muhtemelen hiçbir zaman da yapılamayacaktır). Öte yandan, güney Babilonya mektupları da arkeologlar tarafından çıkartılmamıştır. Muhtemelen M.S. yirminci yüzyıl başında Larsa şehri kazılarak çıkartılmış ve antika piyasasına sürülmüştür. Bu tabletler günümüzde Paris'teki Louvre, Londra'daki British Museum ve New Haven'daki Yale Üniversitesi gibi bazı müze koleksiyonlarına dağılmış durumdadır. Tabletler uygun yöntemle çıkartılmadığından, araştırmacılar asıl yerlerini kesin olarak bilememektedir. Larsa sitesi definciler tarafından delik deşik edilmiş olduğundan, büyük ihtimalle tabletler de oradan gelmektedir. Sağlam arkeolojik bağlamın eksikliği genellikle bir mektubun bu gruba dâhil olup olmadığını kestirmeyi imkânsız kılmaktadır. Mektubu yazan kişi, "Hükümdarım" dediğinde, bunu Hammurabi'ye mi, başka bir krala mı, yoksa üstü olan memura mı söylüyor bilemiyoruz.

Mektuplar, karşılaşılan sorunlara dair açıksözlü raporlar içerirken, saray mensuplarının Hammurabi'nin başarıları hakkındaki resmi beyanları ona mümkün mertebe olumlu bir ışık tutma amacını taşıyordu. Bu gruba giren kaynaklar arasında çok çeşitli metin türleri vardır, hatta bunların bazıları erken Babil tarihinde eşsizdir. Hammurabi'nin üstlendiği kamu projeleri arasında bir dizi tapınağın ve şehir surunun inşaatı da vardı. Antik Mezopotamya'da bu tip işler için daima bir yazıtlı anıt dikilir; işi kimin yaptırdığı ve mesela hükümdarın daha yenilerde bir düşmanı yendiği gibi bazı bilgiler de verilirdi. Hammurabi hakkında bu tip yazıtlar görece nadirdir, ayrıca mevcut olanlar da dolu dolu geçen uzun krallığındaki çok az olayı zikretmektedir.

Onun yerine, iktadarda olduğu sürenin tamamına yayılan bir dizi resmi beyan vardır – yıl-adları. Babilliler, yılları ayırt etmek için bir önceki yılın önemli olaylarının adını veriyorlardı. Kralın iktidarının birinci tam yılına genellikle "bilmem-kimin kral olduğu yıl" deniyor,

yani önceki yılda meydana gelmiş bir olayın adı veriliyordu. Sonraki yıllarda yıl-adları hükümdara özellikle şeref kazandıran başarılar uyarınca konuyordu. Bu başarılar genelde askeriydi, mesela “Hammurabi’nin Mari surlarını yıktığı yıl”. Söz konusu başarılar askeri değilse genellikle dini oluyordu (bir tapınağın restorasyonu, bir yüksek rahibin atanması) ya da kamusal işlerle ilişkilendiriliyordu (bir kanal açılması ya da şehre sur yapılması gibi). Pek çok hesabın ve kaydın tarihini belirtmek için yıl-adları kullanılıyordu (ama mektuplar bu sistemin dışındaydı) ve doğru sıralamada olmalarını sağlamak için listeler kullanılıyordu. Tarihleme sistemi tarihçi için ödül gibidir, çünkü birçok belgenin tam olarak tarihlenmesini sağlar. Aynı zamanda yıl-adlarının kendileri de o dönemde insanların neyi önemli bir olay saydıklarını bize gösterir. Gelelelim, kralın yaptığı pek çok şey arasından her yıl sadece bir tanesinin seçilmesi ve bu seçilenin de illâ ki olumlu bir havada sunulması bu kaydın son derece taraflı olduğu anlamına gelir. Kesin mağlubiyetle sonuçlanmış bir askeri sefer hiç kaydedilmemiş olabilir. Ama yine de bu sistemin tarihçiye sunduğu faydalar azımsanmamalıdır. Hammurabi’nin saltanatının kırk üç yıl-adının tam listesine sahip olmamız biyografisini yazarken kullanılacak temel kronolojik yapıyı bize vermiştir.

Hammurabi’nin resmi yazıtları arasında en uzun ve çarpıcı olanı kanunlarıdır. Yazıtın kazındığı iki metre yirmi beş santim yüksekliğindeki konik dikilitaşın üstten 65 santim yüksekliğindeki kısmına da bir rölyef yerleştirilmiştir. Bu rölyef, Hammurabi’yi bir tahtta oturan güneş tanrısı Şamaş’ın önünde ayakta dururken gösterir. Bu tanrı, adaletin koruyucusu ve dikilitaşın ilk yerleştirildiği yer olan Sippar şehrinin baş ilahıdır. Dikilitaşın önüne ve arkasına ilk başta 48 yatay sütunluk yazı yazılmış, ama bunlardan 44’ü günümüze ulaşabilmiştir. Hammurabi’nin yazmanları kasten eski bir yazıt türü kullanmışlardır ki bu da yazarların metni eskiymiş gibi göstererek içeriğinin ağırlığını artırmak istediklerinin bir işaretidir. Metinde Hammurabi’nin ülkesindeki şehirlerin koruyucusu olarak başarısını öven uzun bir önsöz, 275 ilâ 300 kanun ve kralın adaleti tesis etmesini öven bir sonsöz bölümü bulunmaktadır. Dikilitaş, Hammurabi’nin iktidarının otuz sekizinci yılında yapılmıştır ve kanunlarını içeren anıtlardan ve kil tabletlerden sadece bir tanesidir. Kaldı ki bunlardan bazıları iktidarının daha önce-

ki yıllarında yazılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Hammurabi, adalete verdiği önemi göstermek için birkaç şehrin meydanlarına dikilitaşlar yerleştirmiştir. Bunlardan en iyi korunmuş olanı, Hammurabi'nin ölümünden 600 yıl sonra hâlâ Sippar'da duruyordu ama sonra Elam Kralı I. Şutruk-Nahhunte, Babilonya'yı yağmalayıp bu anıtı da beraberinde götürdü. Dikilitaşın 1901-2'de Fransız arkeologlarınca Susa'daki kazılarda çıkarılmasının ve Louvre müzesine götürülmesinin sebebi budur.

Hammurabi dönemindeki bazı saray mensupları, muhtemelen bayram gibi özel günler vesilesiyle onun için methiyeler yazmışlardır. Bunlardan çok azı bilinmektedir ve hemen hepsi de çok parçalanmış haldedir. Bu methiyeler genellikle çeşitli tanrılarla bağlantıları ve savaş alanındaki başarılarını anlatır.

Her iyi işleyen devletin bir tür idari sisteme ihtiyacı vardır ve Hammurabi'nin devleti de bu bakımdan istisna değildi. Saltanatı sırasında hükümet bürokrasisi tarım faaliyetleri, ticaret, saray masraflarını, vs. kayıt altına almış, özel şahıslar da satışların yasallığı ve benzer konularda kanıt olarak kendi kayıtlarını saklamışlardır. Hammurabi döneminde bu tip kayıtların bolluğu, erken Babil bürokrasisinin tipik bir özelliğidir. Hammurabi'nin krallığının neresinde kazı yapılırsa bu tip kayıtlar bulunmuştur. Bu kayıtlar genellikle kralın yaptıklarını belgelemiyor olsa da, iktidarı sırasındaki genel idari uygulamaları göstermekte ve dönemin ekonomik koşullarına ışık tutmaktadır. Bu olağan kaynak, Hammurabi'nin kişiliğini kısmen tahmin etmemizi sağladığı gibi, devletindeki yaşam koşullarını da açığa vurmaktadır.

Mektupların, muhasebe hesaplarının ve Mezopotamya'yla ilgili başka belgelerin basılı olduğu kil tabletler, Irak ikliminde binyıllarca dayanmıştır. Bina kalıntıları arasında toprağın altında kalan bu tabletler dağılıp gitmemiştir. Bu yüzden tarihçiler pek çok antik kültürde rastlanmayan bir yazılı belge bolluğuna kavuşmuşlardır. Ama tabletler kırılgan nesnelere ve kolayca zarar görebilirler. Pek çok metinde kırıklar, boşluklar olmasının sebebi de budur. yüzeyin bir kısmı silinmekte ya da koca koca parçalar kopup gitmektedir. Araştırmacılar, benzer metinlerdeki paralelliklerden faydalanarak boşlukları tamamlamak, ya da belli belirsiz izleri inceleyerek anlamını sökmek için uğraşmak zorundadır. Bu çabalar pek çok kez hüsrarla sonuçlanmıştır. En rahatsız edicisi de önemli bir pasajın kısmen okunur olmasıdır ki böyle durumlara çok

rastlanmaktadır. Bu tip vakalarda birden fazla seçenek vardır ve her biri çok farklı tarihsel gerçeklere işaret eder. Aşağıdaki örnek bunun ne kadar çıldırtıcı olabileceğini göstermektedir. Hammurabi'nin oğlu ve halefi Samsuiluna'nın tahta çıktıktan hemen sonra Larsa'daki idareciye gönderdiği bir mektup bulunmuştur. Mektup şöyle başlar:

Etel-pi-Marduk'a Samsuiluna şöyle diyor: Kral babam... Ülkeyi [yönetmek] üzere [babamın sarayındaki] tahta [yerimi] aldım.³

Hammurabi hakkındaki cümlelerin sadece ilk çiviyazısı işaretinin sağlam kalmış olduğu çeviride “...” işaretiyle gösterilmiştir. En basit çözüm eksik kısmı “hasta” diye çevirmektir ve bazı araştırmacılar da bunu önermişlerdir. Bu çözüm doğruysa Hammurabi hayatının son kısmında hastalanmış, ölümünden önce tahta onun yerine oğlu geçmiştir. Ama pek çok araştırmacı bu çözümü kabul etmemektedir, çünkü Hammurabi gibi büyük bir kralın ölmeden önce tahtı bırakmayacağını düşünmektedirler. Onlar, bu eksik kısmı Hammurabi “hastaydı” ya da “hastalanıp öldü” diye çevirme taraftarıdır ki bu da tahtın devri konusundaki kabullerini doğrulayacaktır. Demek ki burada söz konusu olan bir kaynağın tarihsel varsayımın temeli olması değil, tarihsel bir varsayımın bir kaynağı tamamlamanın temeli yapılmasıdır. Neticede bu mesele tartışmakla çözülemez (bu mektubun başka bir nüshası bulunmadığı sürece). Hammurabi hakkındaki, kolayca çözülebilmemiş gibi görünen olağandışı bir bilgi parçacığı kayıptır.

Dolayısıyla, Hammurabi'nin biyografisi dünya tarihindeki diğer şahsiyetler hakkında bulunandan çok daha az kaynağa dayanılarak yazılmıştır. Hayatının pek çok yönü ya muğlâk kalmıştır ya da hiç bilinmemektedir. Bir savaşçı ve hükümdar olmanın yanı sıra bir koca ve babaydı; dostları ve düşmanları olmalı, gurur duyduğu ya da korktuğu anlar olmalı. Bu niteliklerinin üzerindeki örtüyü kaldırmak imkânsız gibi bir şey, çünkü kaynaklarımızın büyük bir kısmında hiç bahisleri geçmiyor. Bu bilgi eksikliği de Hammurabi'yi insan olarak anlamamızı engelliyor. Başkalarıyla ilişkisi hakkında hiçbir bilgimiz yokken, onun hareketlerini psikolojik açıdan nasıl değerlendirebiliriz ki? Günümüzde ya da yakın geçmişte yaşayan bir şahıs için bu tip bilgilerin biyografide bulunması kaçınılmazdır oysa.

Benzer bir şekilde, Hammurabi'nin başarılarının nasıl bir bağlamda gerçekleştiğini bilmeden bu başarıları anlamamız mümkün değildir. Onunla aynı dönemden krallar hakkında karşılaştırma yapacak kadar, örneğin Hammurabi'nin fetihlerinin ne kadar olağandışı olduğunu anlayacak kadar bilgiye sahip değiliz. Eğer komşularının gücü tükenmişse, onları yenmiş olmasının öyle büyütülecek bir tarafı yok. Yaptıklarının arka planı, sebeplerini anlamamıza yetmeyecek kadar bulanık. Bu olayları tasvir edebiliyoruz ama bağlam içine oturtamıyoruz.

Bir yandan, Hammurabi hakkındaki malzeme o kadar parçalı bir haldedir ki hayatının büyük bir kısmı karanlıkta kalmıştır; diğer yandan, onun döneminde yaşayan başkaları hakkındaki malzemeden çok daha fazladır. Zaman ve şartlar bakımından uzaklık, Hammurabi hakkında bilmek isteyeceğimiz pek çok şeyi gizlediği için araştırmalarımız bu adam hakkında parçalı bir tabloyla sonuçlanabiliyor ancak. Ama büyük işler başardığını ve adının anılmaya değer olduğunu rahatça söyleyebiliriz.

Sözlükçe

Abi-eşuh: Hammurabi'den sonraki ikinci Babil kralı, 1711 ile 1684 yılları arasında hüküm sürdü.

Adad: Babil fırtına tanrısı. Amurru dilindeki adı Addu'dur.

Akkadca: Mezopotamya'daki Sami dillerini anlatmak için kullanılan genel terim. Bu dilin farklı lehçeleri vardır: güneyde Babilce, Kuzeyde Asurca. Bu dili konuşan ve yazanlara da Akkadlı denir.

Ammisaduka: Hammurabi'den sonraki dördüncü Babil kralı. 1648 ile 1628 arasında saltanat sürdü.

Amurru dili: M.Ö. ikinci binyılın ilk yüzyıllarında Mezopotamya ve Suriye halklarından pek çoğunun konuştuğu bir batı Sami dili. Bu dil gramer ve söz dağarcığı bakımından Akkadcadan farklıdır. Amurru dilinde yazılmış eksiksiz bir yazılı metin yoktur. Bu dil hakkındaki bilgimiz bazı kişilerin adlarının Amurru dilinde olmasına dayanıyor. Amurru dili konuşan kişiye de Amurru deniyordu.

Anadolu: Antik çağlarda Türkiye'nin bulunduğu bölgeye verilen isim

Asur: Dicle boyunda, önemli bir dini rolü olan şehir. Sonraki yüzyıllarda bölgenin siyasi merkezi haline geldi.

Atamrum: Küçük bir Kuzey Mezopotamya devletinin hükümdarı. Elam'ın bölgedeki genel valisi oldu ama sonra saf değiştirip Mari'yle ittifak kurdu.

Babil: Bugünkü Irak'ta, Bağdat'ın güneyinde bulunan, Hammurabi'nin krallığının başkenti ve hanedanının merkezi. Hammurabi'den sonra 1500 yıl daha siyasi merkez olarak kaldı. Bu terim Hammurabi'nin krallığının tamamını anlatmak için de kullanılmıştır.

Babilonya: Bugünkü Bağdat şehrinde Basra Körfezi'ne kadar uzanan güney Mezopotamya bölgesi. Bu terim sadece coğrafi bir tanımlama amacı taşımaktadır, siyasi bir tanımlama değildir.

Babilce: Babilonya'da kullanılan Akkadca lehçesi.

Benyamini: Mari'nin kuzeyindeki bölgede yaşayan kabilelerin mensupları.

şehir devleti: Bir şehir ile yakın çevresini küçük ölçekli bir devlet olarak birleştiren siyasi organizasyon.

çiviyazısı: Antik Ortadoğu tarihinin büyük bir kısmında kullanılan yazı tekniğinin bugünkü adı. Semboller kil üzerine basılır ya da taşa hakkedilirdi ve çizgiler kamayı andırırdı. Yazıda alfabeye kullanılmıyordu, her işaret tam bir kelime ya da heceyi temsil ediyordu.

Dilmun: Basra Körfezi'ndeki bir ada devletinin adı, bugünkü Bahreyn.

Ekallatum: İşme Dagan'ın Dicle Nehri boyundaki başkenti.

Elam: Günümüzde Dicle Nehri'nin doğusundaki ovaların güneyini ve dağlık kesimini kontrol eden, güneybatı İran'da bir devlet. Günümüzde İran'daki İlam eyaleti, antik Elam'ın bir parçasını oluşturur.

Eşnunna: Dicle'nin doğusundaki Diyala Nehri vadisinde bulunan bir devlet ve bu devletin başkentinin adı (bugünkü Tel Asmar).

Gutiler: Zagros Dağları'nın halkı. Başlarında bulunan kraliçe pek çok kez Hammurabi'nin Dicle'nin doğusundaki düşmanlarına karşı onunla ittifak yapmıştı.

Habur: Kuzey Suriye'de Fırat'a dökülen bir ırmak.

Hit: Mari ve Babil krallıkları arasında bulunan, Fırat boyunda bir sınır şehri.

homer: Tahıl gibi kuru malların hacmini ölçmekte kullanılan bir birim. Bu miktar bir eşeğin taşıyabileceği yüke denk geliyordu.

Ibal-pi-El: Zimri-Lim'e pek çok mektup yazmış olan önemli bir Mari generali.

II. Ibal-pi-El: Hammurabi'nin iktidarının ilk kısmında Eşnunna kralı. 1779'dan 1765'e kadar saltanatını sürdürdü ve sonunda Elam, Babil ve Mari'den oluşan bir koalisyon tarafından devrildi.

İnanna: Bir güney Babil tanrısı.

İşme-Dagan: Ekallatum ve Asur çevresindeki Dicle bölgesini yöneten Şamşi-Adad'ın oğlu. Hammurabi'yle dengesiz bir diplomatik ilişki yürüttü.

İsin: Merkezi bir Babil şehri.

Kenan: Mari çevresindeki Bedevi kabilelerin mensupları.

Yukarı Mezopotamya Krallığı: Kral Şamşi-Adad'ın yarattığı bir devlet. Altın çağını yaşadığı sırada Zagros Dağları'ndan kuzey Suriye'deki Fırat Nehri'ne kadar tüm Kuzey Mezopotamya'yı kontrol ediyordu.

Kudur-Mabuk: Larsa kralları Varad-Sin ve Rim-Sin'in babası.

Kudu-zuluş: Eşnunna'yı yöneten Susa *sukkal*'ı.

Larsa: Güney Babilonya'daki önemli bir şehir. Hammurabi'nin fethetmesinden iki yüzyıl önce önde gelen saraylardan biri burada bulunuyordu. Hammurabi, bu şehri güney eyaletinin idari merkezi olarak kullandı.

Malgium: Babil'in doğusundaki Dicle boyunda bir devlet.

Marduk: Babil şehrinin baş ilahı.

Mari: Orta Fırat Nehri boyunda, bugünkü Suriye'nin doğusunda kalan şehir. Mezopotamya ile Suriye arasındaki trafiği bu şehir kontrol ediyordu. Saray arşivindeki çivi yazısı tabletleri dönemin tarihine dair en zengin bilgi kaynağını barındırmaktadır.

Maşkan-şapir: Larsa devletinin ikinci başkenti. Devletin kuzeydoğusundadır.

Mutiabal: Babil'in hemen kuzeyinde bulunan Kazallu şehrinin çevresindeki bölge. Hammurabi'ye bağlıdır.

Mutu-numaha: Hammurabi'nin en küçük oğlu.

Nippur: Sümer panteonunun başındaki tanrı Enlil'in evi olarak kabul edilen, özel bir dini öneme sahip merkezi Babil şehri.

Katna: Suriye'nin güneybatısında bir devlet. Mezopotamya hükümdarları kendi aralarındaki çatışmalarda bu devletin desteğini almaya çalışıyordu.

Kattara: Kuzey Mezopotamya'da küçük bir şehir. Yapılan kazılarda Hammurabi'nin vassallarından birinin mektuplarından ve evraklarından oluşan geniş bir arşiv bulunmuştur.

Rim-Sin: 1882'den 1763'e kadar iktidarda kalan, sonunda Hammurabi tarafından tahttan indirilen Larsa kralı.

nehir sınava: İddianın doğruluğunun nehir tanrısına sorulduğu bir adli usul. Suçlanan kişi ya da vekili suya atılır ve zor bir görevi tamamlaması istenirdi. Görevi tamamlayamazsa suçlu sayılırdı.

Samsuiluna: Hammurabi'nin oğlu ve halefi. 1749'dan 1712'ye kadar iktidarda kalmıştır.

Şamaş: Babil güneş ve adalet tanrısı. Sippar şehrinin baş ilahıydı.

Şamaş-hazir: Hammurabi'nin memuru, güneyde tarla tedarikinin idaresinden sorumluydu.

Şamşi-Adad: Yukarı Mezopotamya Krallığı'nın yaratıcısı. Hammurabi tahta geçtiği sırada Mezopotamya'da hâkim güç Şamşi-Adad'dı. 1808'den 1766'ya kadar iktidarda kalmıştır.

şekel: yaklaşık 8 gramlık Babil ağırlık birimi.

I. Şutruk-Nahhunte: On ikinci yüzyılda Babil'e akın düzenleyip Susa'daki Hammurabi dikilitaşını alan Elam kralı.

- Silli-Sin: Elam'ın geri çekilmesinden sonra kısa süre iktidarda kalan Eşnunna kralı. Hammurabi'nin kızıyla evliydi.
- Sim'aliteler: Mari kralı Zimri-Lim'in da mensubu olduğu kuzey Suriyeli Amurru kabilesinin mensupları.
- Sin-bel-aplim: Hammurabi'nin dışişleri bakanı.
- Sin-iddinam: Hammurabi'nin güneydeki Yamutbal eyaletindeki en üst rütbeli temsilcisi. Larsa'da oturuyordu.
- Sin-muballit: a) Hammurabi'nin babası. 1812'den 1793'e kadar Babil'i yönetti.
b) Larsa kralı Rim-Sin'in Maşkan-şapir'i yöneten kardeşi.
- Sippar: Başkentın kuzeyinde bulunan önemli bir Babil şehri. Hammurabi'nin düzenli olarak kaldığı bir krallık sarayını da barındırıyordu.
- Sive-palar-huppak: Eşnunna'yı fetheden Elam *sukkalmah*'ı. Babil kaynaklarında çoğu kez Şeplarpak diye geçer.
- Subartu: Babilliler'in kuzey bölgelerine verdiği ad. Belli bir devleti değil, genel olarak bölgeyi tanımlar.
- Suhu: Babilonya'nın kuzeybatısında Fırat boyundaki bölge.
- sukkal*: Susa'nın Elamli yöneticisinin unvanı. Onunla ilgili Babil metinlerinde yöneticinin adından ziyade bu terim kullanılıyordu.
- sukkalmah*: Tüm Elam krallığının hükümdarına verilen unvan.
- Sümerce: İlk olarak güney Babilonya'da konuşulan dil. Sami dili değildi. Muhtemelen konuşma dili olarak ikinci binyıl başında yok olmuştu, ama hukuki ve idari evraklarda, bir de saray yazıtlarında ve edebiyatta yazı dili olarak varlığını sürdürdü.
- Subuditana: Hammurabi'nin en büyük oğlu.
- Susa: Elam devletinin başkenti.
- Sutalar: Mezopotamya'daki Amurru kabilelerinden birinin mensupları.
- Turukkum: Asur'un kuzeydoğusundaki Zagros Dağları'nda yaşayan dağlı halk.
- Uruk: Bir güney Babilonya şehri.
- Varad-Sin: Larsa kralı Rim-Sin'in kardeşi ve halefi.
- Yahdun-Lim: Şamşi-Adad'ın fethinden önceki Mari Kralı. Yaklaşık 1798 yılına kadar iktidarda kalmıştır.
- Yamhad: Kuzeybatı Suriye'de Halep şehri civarında bulunan önemli bir devlet. Bu devletin kralı, Mari Kralı Zimri-Lim'in kayınpederiydi ve Mezopotamya'daki devletlerin müttefik olmak isteyeceği kadar güçlüydü.
- Yarim-Addu: Hammurabi'nin Babil'deki temsilcilerinden biri.
- Yaşmah-Addu: Şamşi-Adad'ın küçük oğlu. Babası hayattayken Mari'yi yönetiyordu, ama Zimri-Lim şehri fethettikten sonra tarihten silindi.
- yal-adı: Babillilerin belli bir yılı tanımlamak için kullandığı ad. Bu ad önceki yılda yaşanan önemli olaylar üzerine verilirdi. Bu adların liste halinde bulunması, yazmanların kayıtların kronolojik düzenini sağlamasını mümkün kılıyordu.
- Zagros Dağları: Bugünkü İran-İrak sınırını oluşturan sıradağlar. Antik dönemde bu dağlarda, genellikle Mezopotamya ovalarındaki devletlere düşman halklar yaşardı.
- Zimri-Addu: Önemli bir Mari generali ve pek çok mektubun yazarı.
- Zimri-Lim: Hammurabi iktidarının büyük bir kısmında Mari kralıydı. Babil'in önemli bir müttefikiydi ama ilişkiler kötüleşince 1761'de tahtından oldu.

Notlar

1 İLK YILLAR (Sayfa 1-13)

- 1 ARM I no.108 = Durand 1997 no. 34.
- 2 ARM IV no. 26 = Durand 1998 no. 534.
- 3 Durand 1997 no. 318 ve Durand 2000 no. 1027.
- 4 Van Koppen 1997, 420 satır 2'-14'.
- 5 ARM V no. 14 = Durand 2000 no. 916.
- 6 ARM IV no. 81 = Durand 1998 no. 539.
- 7 Grayson 1987, 63-5. Kralın adı günümüze ulaşmamıştır, ama yazıtı hazırlatanın Şamsi-Adad olduğu yönünde güçlü iddialar vardır.
- 8 Dossin 1938, 117-18.
- 9 Finkelstein 1969, 528 § 20.
- 10 Finkelstein 1969, 527 § 8.
- 11 Frayne 1990, 354.
- 12 CH ii 23-31 = Roth 1997, 77 (Kanunlar'ın çevirisinde Türk Tarih Kurumu'ndan çıkan 2002 tarihli, Prof. Dr. Mebrure Tosun, Doç. Dr. Kadriye Yalvaç'ın *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Anmı-Saduqa Fermanı* adlı eserinden yararlanılmıştır. Paragraf numaraları aynıdır.-ç.n.)
- 13 CH iii 18-23 = Roth 1997, 78.
- 14 Frayne 1990, 335.

2 ELAM'IN YENİLGİSİ (Sayfa 15-29)

- 1 Babil kaynaklarında genellikle Şeplarpak olarak geçer.
- 2 ARM XXV no. 5 aktaran Durand 1986, 119 n. 26.
- 3 Örneğin Şaduppum (= bugünkü Tel Harmal)
- 4 A.3618, aktaran Charpin 1999, 122.
- 5 A.3618, aktaran Charpin ve Durand 1991, 63.
- 6 ARM XXVI/2 no. 362 satır 5-10.
- 7 ARM XXVI/2 no. 362 satır 12-14.
- 8 ARM XXVI/2 no. 362 satır 25-37.
- 9 ARM XXVI/2 no. 362 satır 38-51.
- 10 Bkz. Joannès, ARM 26/2, 242-51.

- 11 ARM XIV no. 104+, aktaran Charpin 1993, 199-200, ayrıca Durand 1998 no. 548.
- 12 ARM XIV no. 103 satır 8-9
- 13 ARM XXVI/2 no. 303 satır 47'-9'.
- 14 Charpin 1999, 124.
- 15 Charpin 1990, 111-12 satır 12-17.
- 16 ARM II no. 38 satır 5-24 = Durand 1998 no. 559.
- 17 ARM II no. 118 satır 4-23 = Durand 1998 no. 577.
- 18 Durand 1998 no. 579.
- 19 ARM XXV no. 815 rev, 3'-18', aktaran Joannès 1989, 147.
- 20 ARM XXVII no. 12 rev, 1'-5' = Durand 1998 no. 567.
- 21 ARM XIV no. 76 satır 18-28 = Durand 1997 no. 260.
- 22 ARM XXVI/2 no. 363.
- 23 ARM XXVI/2 no. 369 rev 15'-20'.
- 24 ARM XXVII no. 140 satır 15-21.
- 25 ARM XXVII no. 142 satır 6-10.
- 26 ARM XXVII no. 141 satır 24-46.
- 27 A.2996 aktaran Charpin 1999, 125.
- 28 ARM XXVII no. 146 satır 21-30.
- 29 A. 1931 aktaran Charpin 1999, 126.
- 30 ARM XXVII no. 149 satır 3-22.
- 31 ARM XXVI/2 no. 383 satır 8'-12'.

3 LARSA'NIN İLHAKI (Sayfa 31-38)

- 1 ARM XXVI/2 no. 367.
- 2 ARM XXVI/2 no. 367.
- 3 ARM XXVI/2 no. 372 satır 27-40.
- 4 ARM XXVI/2 no. 385 satır 1'-21'.
- 5 ARM XXVI/2 no. 385 satır 34'-44'.
- 6 ARM XXVI/2 no. 383 satır 3-12.
- 7 ARM XXVII/2 no. 156 satır 4-10.
- 8 ARM XXVII/2 no. 156 satır 1'-7'.
- 9 ARM XXVII/2 no. 161 satır 33-52.
- 10 M.13832 satır 7'-10', aktaran Charpin 1999, 127.
- 11 ARM II no. 24+ = Durand 1998 no. 586.

4 EŞNUNNA'NIN YIKILIŞI (Sayfa 39-51)

- 1 ARM II no. 49 = Durand 1997 no. 309.
- 2 Charpin 1991, 149 i 1-13 = Durand 1997 no. 281.
- 3 Charpin 1991, 149 iii 28-37 = Durand 1997 no. 281.
- 4 Charpin 1991, 149 iv 19'-23' = Durand 1997 no. 281.
- 5 Charpin 1991, 161 satır 7-20 = Durand 1997 no. 282.

- 6 ARM XXVI/1 no. 25.
- 7 ARM XIII no. 34 = Durand 1998 no. 696.
- 8 Kupper 1990, 338 satır 60-4.
- 9 A 3354+, aktaran Charpin 1991, 163.
- 10 Dossin 1972, 57-8 = Durand 1997 no. 300.
- 11 ARM XXVI/2 no. 373 satır 9-17.
- 12 Frayne 1990, 583 ve 588.
- 13 Frayne 1990, 587.
- 14 ARM XXVI/2 no. 370 satır 38'-42'.
- 15 ARM XXVI/2 no. 372 satır 3-26. Köşeli parantez içindeki sözcükler tabletteki kırık yerler için önerilmiştir.
- 16 ARM XXVI/2 no. 373 satır 43-6.
- 17 ARM XXVI/2 no. 373 satır 3-27.
- 18 Ozan 1997, 295-8 no. 142.
- 19 ARM XXV no. 19.
- 20 Bonechi 1993.
- 21 ARM VI no. 27 = Durand 1997 no. 424.
- 22 Richardson, çıkacak.
- 23 Frayne 1990, 355-6.

5 KUZEYDE ÜSTÜNLÜK

(Sayfa 53-61)

- 1 ARM XXVI/2 no. 384 satır 19'-22'.
- 2 ARM XXVI/2 no. 371.
- 3 ARM XXVI/1 no. 104 aktaran Charpin 1999, 118.
- 4 ARM XXVI/1 no. 104 aktaran Charpin 1999, 118.
- 5 Charpin ARM XXVI/2, 154 n. 93.
- 6 ARM XXVI/2 no. 370 satır 48'-53'.
- 7 ARM XXVI/2 no. 384.
- 8 ARM XXVI/2 no. 526 satır 6-23.
- 9 Dalley 1976 no. 135.
- 10 Dalley 1976 no. 70.
- 11 Dalley 1976 no. 68.

6 MARI'NİN YAĞMALANMASI

(Sayfa 63-76)

- 1 ARM II no. 87 = Durand 1997 no. 163.
- 2 ARM XXVI/1 no. 249 satır 3-30.
- 3 ARM XXVI/1 no. 40 satır 3-8.
- 4 ARM XXVI/2 no. 449 satır 3-67.
- 5 ARM XXVI/2 no. 468 satır 3-21.
- 6 ARM XXVI/2 no. 468 satır 6'-26'.
- 7 ARM XXVI/1 no. 160 satır 1'-6'.

- 8 ARM II no. 21 = Durand 1997 no. 350.
 9 ARM II no. 21 = Durand 1997 no. 350.
 10 ARM XXVI/1 no. 381 satır 6'-26'.
 11 ARM II no. 24+ = Durand 1998 no. 586.
 12 Durand 1997 no. 289. Charpin ve Ziegler 2003, 234, bu ihanet suçlamasının Ekallatum hükümdarı İşme-Dagan'a yapıldığını düşünmektedir.
 13 ARM XXVI/1 no. 185-*bis* = Durand 2000 no. 1145.
 14 ARM XXVI/1 no. 212 satır 1'-9' = Durand 2000 no. 1146.
 15 ARM XXVI/1 no. 209 satır 8-13 = Durand 2000 no. 939.
 16 ARM XXVI/1 no. 131 satır 4-21. Köşeli parantezler tabletin zarar görmüş kısmını gösteriyor.
 17 Ziegler 2002, 252-4 no. 25.
 18 Sasson 1998, 466-7.
 19 Charpin 1995, 31 no. 2.
 20 Charpin ve Ziegler 2003, 245 n. 714 Mari'yi ilk kazan kişi olan André Parrot'un beyanına gönderme yapar. Babil askerlerinin adlarını içeren dört liste bulunmuştur. Hammurabi'nin 32. yılının adını taşıdığı varsayılanın yeri artık bilinmemektedir. S. 250-2'de "Zimri-Lim'in krallığı döneminde" açılan bir davayla ilgili hukuki bir belge yayımlanmış ve bu belgeyi kaydın Hammurabi iktidarından sonraya denk geldiği şeklinde yorumlamışlardır.
 21 Frayne 1990, 345 satır 27-30.
 22 AbB 2, 88 satır 20'.
 23 CH ii 37-47 = Roth 1997, 77-8.
 24 CH iv 32-44 = Roth 1997, 80.

7 YENİ DEVLETİN İDARESİ

(Sayfa 77-94)

- 1 Frayne 1990, 341 satır 28-37.
 2 Frayne 1990, 341 satır 17-20.
 3 Lion 1994, 223 no. 120.
 4 AbB 13 no. 48 satır 1-9.
 5 AbB 4 no. 54.
 6 AbB 4 no. 115.
 7 Birot 1969 no. 1.
 8 AbB 4 no. 79.
 9 Ör., AbB 9 no. 190.
 10 AbB 4 no. 79.
 11 AbB 4 no. 22.
 12 AbB 2 no. 27.
 13 AbB 2 no. 55.
 14 AbB 4 no. 39.
 15 AbB 4 no. 85.
 16 AbB 9 no. 78.
 17 AbB 2 no. 33.
 18 AbB 13 no. 11.
 19 AbB 2 no. 8, 36, 39; AbB 4 no 140.
 20 AbB 2 no. 39.

- 21 AbB 2 no. 57.
- 22 AbB 2 no. 11.
- 23 AbB 13 no. 41.
- 24 AbB 13 no. 18.
- 25 AbB 13 no. 21.
- 26 Bonechi 1993.
- 27 AbB 13 no. 25.
- 28 AbB 13 no. 10.
- 29 AbB 4 no. 16.
- 30 Szlechter 1953, 97; Landsberger 1955, 126.
- 31 CH § 26 = Roth 1997, 85-6.
- 32 AbB 9 no. 32.

8 KANUN KOYUCU HAMMURABİ (Sayfa 95-106)

- 1 CH iii 55-64 = Roth 1997, 79. CH xlvii 1-8 = Roth 1997, 133.
- 2 CH li 40-9 = Roth 1997, 139.
- 3 CH xlvii 1-8 = Roth 1997, 133.
- 4 CH § 42 = Roth 1997, 89.
- 5 CH § 45 = Roth 1997, 89.
- 6 CH § 53 = Roth 1997, 91.
- 7 CH § 54 = Roth 1997, 91-2.
- 8 Roth 1997, 75.
- 9 Krş. Saggs 1988, 184-7.
- 10 CH § 196-7 = Roth 1997, 121.
- 11 CH § 229-30 = Roth 1997, 125.
- 12 CH § 198-9 = Roth 1997, 121.
- 13 CH § 202 = Roth 1997, 121.
- 14 CH § 123 = Roth 1997, 104.
- 15 Roth 1997, 6.
- 16 AbB 10 no. 6.
- 17 CH § 178 = Roth 1997, 117.
- 18 CH § 54 = Roth 1997, 67.
- 19 CH § 251 = Roth 1997, 128.
- 20 AbB 9 no. 197.
- 21 CH xlvi 3-38 = Roth 134-5.
- 22 CH xlvi 59-94 = Roth 1997, 135.

9 HAMMURABİ'NİN KARAKTERİ (Sayfa 107-115)

- 1 Thureau-Dangin 1936 = Durand 2000 no. 1271.
- 2 ARM II no. 23 = Durand 1998 no. 590.
- 3 ARM XXVI/1 no. 102, Pongratz-Leisten 1999, 146-7.

- 4 ARM XXVI/1 no. 160.
- 5 ARM XXVI/2 no. 385.
- 6 ARM XXVI/2 no. 471 satır 8'-12', ayrıca bkz. ARM XXVI/2 no. 381.
- 7 ARM II no. 76 = Durand 1997 no. 404.
- 8 Durand 1992, 47-9 daha sonra aktaran Durand 1997 no. 289 ve Sason 2001, 330.
- 9 ARM XXVI/2 no. 365 = Durand 1998 no. 580.
- 10 ARM XXVI/2 no. 365-bis.
- 11 ARM XXVI/2 no. 384 satır 44, bkz. 5. bölüm.

10 HAMMURABİ'NİN MİRASI

(Sayfa 117-128)

- 1 CH xlvii 22-31 = Roth 1997, 133.
- 2 CH xlvii 32, 43 = Roth 1997, 133.
- 3 Kral 1898 no. 60 kol. VII-VIII.
- 4 Gadd ve Legrain 1928 no. 146.
- 5 Gadd ve Legrain 1928 no. 146.
- 6 Sjöberg 1961, 51-2.
- 7 Sjöberg 1961, 52.
- 8 Gadd ve Legrain 1928 no. 146 kol. V-VI.
- 9 Çığ, Kızılay ve Kramer 1969, 111 Ni 4225.
- 10 Groneberg 1997, 87.
- 11 Çığ, Kızılay ve Kramer 1969, 112 Ni 4577 rev II 4.
- 12 Held 1961, 9.
- 13 Roth 1997, 75.
- 14 Sjöberg 1991.
- 15 Lambert 1989.
- 16 Frame 1995, 291, 295 ve 319.
- 18 Frame 1995, 304 ve 316.
- 17 Frame 1995, 318.
- 19 Langdon 1912, 238.
- 20 Parpola 1993 no. 155.
- 21 Oppenheim 1977, 366 n. 25.
- 22 Çıkış 22. Bap, 1-2 (RSV- (Kitab-ı Mukaddes) Düzeltilmiş Standart Nüsha).
- 23 Coleman-Norton anısına 1952, 18.
- 24 Layard 1853, 477.

11 HAMMURABİ BİYOGRAFİSİ YAZMAYA DAİR

(Sayfa 129-138)

- 1 Robert R. Caro, *The Years of Lyndon Johnson*, New York: Alfred Knopf, cilt 1-3, 1982-2002.
- 2 Frayne 1990, 360.
- 3 Dossin 1933 no. 76. Köşeli parantez içindeki sözcükler tabletteki kırık yerler için önerilmiştir.

Kaynakça

- Biro, M. 1969. *Tablettes économiques et administratives d'époque babylonienne ancienne*. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner.
- Bonechi, M. 1993. "Conscription à Larsa après la conquête babylonienne." *MARI* 7: 129-64.
- Charpin, D. 1990. "Une alliance contre l'Elam et le rituel du *lipit napištim*." *Mélanges Jean Perrot* içinde. Haz. F. Vallat. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations: 109-18.
- Charpin, D. 1991. "Un traité entre Zimri-Lim de Mari et Ibâl-pî-El II d'Ešnunna." *Marchands, diplomates et empereurs. Etudes sur la civilisation mésopotamienne offertes à Paul Garelli* içinde. Haz. D. Charpin ve F. Joannès. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations: 139-66.
- Charpin, D. 1993. "Données nouvelles sur la poliorcétique à l'époque paléo-babylonienne." *MARI* 7: 193-203.
- Charpin, D. 1995. "La fin des archives dans le palais de Mari." *Revue d'Assyriologie* 89: 29-40.
- Charpin, D. 1999. "Hammu-rabi de Babylone et Mari: nouvelles sources, nouvelles perspectives." *Babylon. Focus mesopotamischer Geschichte, Wiege früher Gelehrsamkeit, Mythos in der Moderne* içinde. Haz. J. Renger. Saarbrücken: SDV Saarbrücker Druckerei und Verlag: 111-30.
- Charpin, D. ve Durand, J.-M. 1991. "La suzeraineté de l'empereur (*sukkalmaḥ*) d'Elam sur la Mésopotamie et le 'nationalisme' amorrite." *Mésopotamie et Elam* içinde. Haz. L. De Meyer. Ghent: Ghent Üniversitesi: 59-66.
- Charpin, D. ve Ziegler, N. 2003. *Florilegium marianum V. Mari et le Proche-Orient à l'époque amorrite. Essai d'histoire politique*. Paris: SEPOA.
- Çiğ, M., Kızılyay, H. ve Kramer, S. N. 1969. *İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Sümer Edebi Tablet ve Parçaları -1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Coleman-Norton, P. R. 1952. *The Twelve Tables*. Princeton: Department of Classics.
- Dalley, S. 1976. *The Old Babylonian Tablets from Tell al Rimah*. British School of Archeology in Irak.
- Dossin, G. 1933. *Lettres de la première dynastie babylonienne (Textes cunéiformes XVII)*. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner.
- Dossin, G. 1938. "Les archives épistolaires du palais de Mari." *Syria* 19: 105-26.
- Dossin, G. 1972. "Le mad rum dans les 'archives royales de Mari'." *Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland* içinde. Haz. D. O. Edzard. Münih: Bayerische Akademie der Wissenschaften: 53-63.
- Durand, J.-M. 1986. "Fragment rejoinés pour une histoire Elamite." *Fragmenta historiae Elamicae. Mélanges offerts à M. J. Steve* içinde. Haz. L. De Meyer, H. Gasche, F. Vallat. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations: 111-28.
- Durand, J.-M. 1992. "Espionnage et guerre froide: la fin de mari." *Florilegium marianum. Recueil d'études en l'honneur de Michel Fleury* içinde. Haz. J.-M. Durand. Paris: SEPOA: 39-52.

- Durand, J.-M. 1997. *Les documents épistolaires de Mari I*. Paris: Éditions du Cerf.
- Durand, J.-M. 1998. *Les documents épistolaires de Mari II*. Paris: Éditions du Cerf.
- Durand, J.-M. 2000. *Les documents épistolaires de Mari III*. Paris: Éditions du Cerf.
- Finkelstein, J. J. 1969. "The Edict of Ammisaduqa." *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* içinde. Haz. J. B. Pritchard. Üçüncü baskı. Princeton: Princeton University Press: 526-8.
- Frame, G. 1995. *Rulers of Babylonia. From the Second Dynasty of Isin to the End of the Assyrian Domination (1157-612) B.C.* Toronto: The University of Toronto Press.
- Frayne, D. 1990. *Old Babylonian Period (2003-1595) B.C.* Toronto: The university of Toronto Press.
- Gadd, C. J. Ve Legrain, L. 1928. *Ur Excavations Texts I. Royal Inscriptions*. Londra ve Philadelphia: British Museum ve University Museum of the University of Pennsylvania.
- Grayson, A. K. 1987. *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia (to 1115) B.C.* Toronto: The University of Toronto Press.
- Groneberg, B. 1997. *Lob der Ištar. Gebet und Ritual an die altbabylonische Venusgöttin*. Groningen: Styx.
- Held, M. 1961. "A faithful lover in an Old Babylonian Dialogue." *Journal of Cuneiform Studies* 15: 1-26.
- Joannès, F. 1989. "La culture matérielle à Mari (IV): Les méthodes de pesée." *Revue d'Assyriologie* 83: 113-52.
- King, L. 1898. *The Letters and Inscriptions of Hammurabi, King of Babylon, about 2200 B.C.* cilt 1. Londra: Luzac and Co.
- Kupper, J.-R. 1990. "Une lettre du général Yassi-Dagan." *MARI* 6: 337-47.
- Lambert, W. G. 1989. "The Laws of Hammurabi in the First Millennium." *Reflets des deux fleuves. Volume de mélanges offerts à André Finet*. Haz. M. Lebeau ve P. Talon. Louvain: Peeters. 95-8.
- Landsberger, B. 1955. "Remarks on the Archive of the Soldier Ubarum." *Journal of Cuneiform Studies* 9: 121-131.
- Langdon, S. 1912. *Die neubabylonischen Königsinschriften*. Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Layard, A. H. 1853. *Discoveries in the Ruins of Ninive and Babylon*. Londra: John Murray.
- Lion, B. 1994. "Des princes de Babylone à Mari." *Florilegium marianum II. Recueil d'études à la mémoire de Maurice Birot* içinde. Haz. D. Charpin ve J.-M. Durand. Paris: SEPOA: 221-34.
- Ménant, J. 1863. *Inscriptions de Hammourabi, Roi de Babylone (xvième siècle avant J.-C.)*. Paris: Librairie Orientale Benjamin Duprat.
- Oppenheim, A. L. 1977. *Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization*. İkinci baskı. Chicago ve Londra: University of Chicago Press.
- Ozan, G. 1997. "Les lettres de Manatân." *Florilegium marianum III. Recueil d'études à la mémoire de Marie-Thérèse Barrelet* içinde. Haz. D. Charpin ve J.-M. Durand. Paris: SEPOA: 291-305.
- Parpola, S. 1993. *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*. Helsinki: Helsinki University Press.
- Pongratz-Leiten, B. 1999. *Herrschaftswissen in Mesopotamien. Formen der Kommunikation zwischen Gott und König im 2. und 1. Jahrtausend v. Chr.* Helsinki: Helsinki University Press.
- Richardson, S. Forthcoming. "Axes Against Ešnunna." *Orientalia*.
- Roth, M. T. 1997. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. İkinci baskı. Atlanta: Scholars Press.
- Saggs, H. W. F. 1988. *The Greatness that was Babylon*. Londra: Sidgwick & Jackson.
- Sasson, J. M. 198. "The King and I. A Mari King in Changing Perceptions." *Journal of the American Oriental Society* 118: 543-70.

- Sasson, J. M. 2001. "On Reading the Diplomatic Letters in the Mari Archives." *Amurru 2. Mari, Ébla et les Hourrites. Dix ans de travaux* içinde. Haz. D. Charpin ve J.-M. Durand. Paris: Editions recherche sur les Civilisations: 329-38.
- Sjöberg, Å. 1961. "Ein Selbstpreis des Königs Hammurabi von Babylon." *Zeitschrift for Assyriologie* 54: 51-70.
- Sjöberg, Å. 1991. "Was there a Sumerian Version of the Laws of Hammurabi?" *Velles Paraulas. Ancient Near Eastern Studies in Honor of Miguel Civil. Aula Orientalis* 9 içinde. haz. P. Michalowski ve diğ. Barcelona: 219-25.
- Szlechter, E. 1953. "Les tablettes juridiques datées du règne d'Abišuh conservées au Musée d'art et d'histoire de Genève." *Journal of Cuneiform Studies* 7: 81-99.
- Thureau-Dangin, F. 1936. "Textes de Mâri." *Revue d'Assyriologie* 33: 169-79.
- Van Koppen, F. 1997. "L'expédition à Tilmun et la révolte des bédouins." *MARI* 8: 417-29.
- Ziegler, N. 2002. "Le royaume d'Ekallatum et son horizon géographique." *Florilegium marianum VI. Recueil d'études à la mémoire d'Adré Parrot* içinde. Haz. D. Charpin ve J.-M. Durand. Paris: SEPOA: 211-74.

Ek Okuma Rehberi

Hammurabi dönemiyle ilgili araştırmaların çoğu, önemli Mari mektuplarının ortaya çıkışından önce yayımlandığından zamanaşımına uğramıştır. İngilizcede kısa ama mükemmel bir anlatı için bkz. Jack M. Sason, "King Hammurabi of Babylon," *Civilizations of the Ancient Near East* (haz. J. M. Sason), New York: Charles Scribner's Sons, 1995: cilt II, 901-915. Mari malzemelerinden sorumlu takımın önde gelen bir üyesinin Fransızca kaleme aldığı, Hammurabi dönemini inceleyen ve Babil toplumuna dair tartışmaları da barındıran bir başka eser de kısa süre önce yayımlanmıştır: Dominique Charpin, *Hammurabi de Babylone*, Paris: Presses Universitaires de France, 2003 (bu biyografinin taslağı tamamlandıktan sonra piyasaya çıkmıştır). Biraz daha eski bir Almanca kitapta Hammurabi hanedanının tarihi ve dönemin kültürünün, toplumunun ve ekonominin pek çok veçhesi tartışılmaktadır: Horst Klengel, *König Hammurabi und der Alltag Babylons*, Düsseldorf/Zürich: Artemis & Winkler, 1999.

Hammurabi'nin kraliyet yazıtları düzenlenerek İngilizceye çevrilmiştir: Douglas Frayne, *Old Babylonian Period (2003-1595 BC)*, Toronto: The University of Toronto Press, 1990. Babil memurlarıyla mektuplaşmaları da şu dizide İngilizce ve Almancaya çevrilmiştir: *Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung*, Leiden: E. J. Brill. Mari Mektuplarının çoğu, Paris'teki çeşitli yayıncıların çıkardığı *Archives royales de Mari* dizisinde Fransızca yayımlanmıştır. Hammurabi'nin hanedanının yıl-adları şurada derlenmiş ve incelenmiştir: Malcolm J. A. Horsnell, *The Year-Names of the First Dynasty of Babylon*, 2 cilt, Hamilton: McMaster University Press, 1999. Hammurabi'ye yazılmış Sümerce edebi methiyeler için şu websitesine bakınız: *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*, The Oriental Institute, The University of Oxford, <http://www-etcsl.ox.ac.uk>. Taşa yazılmış başka bir Sümerce ve Akadca örnek de şurada tekrar düzenlenmiştir: N. Wasserman, "CT 21, 40-42 – A Bilingual Report of an Oracle with a Royal Hymn of Hammurabi," *Revue d'Assyriologie* 86 (1992), 1-18.

Babilonya'nın tüm tarihi ve kültürü hakkında genel bir kitap için bkz: H. W. F. Saggs, *The Greatness that was Babylon*, Londra: Sidgwick & Jackson, 1988. Hammurabi'nin kanunları ve hukuki anlamlarına dair sayısız ayrıntılı çalışma yapılmıştır; bir inceleme için bkz: Samuel Greengus, "Legal and Social Institutions of Ancient Mesopotamia", *Civilizations of the Ancient Near East* (haz. J. M. Sason), New York: Charles Scribner's Sons, 1995: cilt 1, 469-84 ve kaynakçası. Kanunlar'ın işlevi halen tartışılmaktadır. Tartışma şurada başlatılmıştır: J. Bottéro, "Le 'code' de Hammurabi", *Annali della Scuola normale superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia*, III/xii: 4 (1982) 409-44, İngilizceye çev. J. Bottéro, *Mesopotamia: writing, reasoning, and the gods*, Chicago: The University of Chicago Press, 1992, 156-84. Yeni İngilizce makalelerden bazıları dikte değerlidir: M. T. Roth, "The Law Collection of King Hammurabi: Toward an Understanding of Codification and Text" ve R. Westbrook, "Codification and Canonization", *La codification des lois dans l'antiquité* içinde (haz. Lévy), Paris: de Boccard, 2000, 9-47.

Antik Yakındoğu tarihine genel bir giriş için bkz. Marc Van de Mieroop, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 BC*, Oxford: Blackwell Publishing, 2004. Şu eserde sayısız harita ve resim bulunabilir: Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*, New York: Facts on File, 1990.

Dizin

- ABD 127
Abi-eşuh 91
Abi-mekim 43, 68, 70
Adab 118
Adad 20-21, 85, 97
adalet 9-10, 81, 90, 95, 97, 102, 104-05, 117, 119,
121, 130, 135-36
Addu (Bkz. Adad)
Afganistan 15
Aja 12
Akba-Hammu 60-61, 73, 111
Akdeniz 1, 4, 63
Akkad 2-3, 10, 12, 29, 69, 78-80, 118
Akkadca 2, 77, 101, 119
Allahad 47
Ammisaduka 10, 78, 123
Amurru 2-4, 10, 78-79, 131
Amut-pi-El 9
Anu 118
Anadolu 4
Andarig 61, 73
Anşan 15, 17
Anum 75
Arbela 8
arşiv 23, 44, 50, 59-60, 63, 74, 82, 84, 91, 107,
132, 134
Asur 4, 9, 75, 118, 124-26
Aşkur-Addu 60
Atamrum 19-20, 27, 35, 44, 47, 57, 59, 70, 73
avilum 101
Avrupa 126-27
- Babil 1-7, 9-12, 15-18, 20, 22-23, 25-29, 31-33,
35-47, 49-51, 53-57, 59-61, 63-79, 81-82, 84,
87-93, 95-98, 101-102, 104, 106, 108-15,
118-21, 123-27, 130-34, 136
- Babilonya 2-3, 15-16, 31-32, 37-38, 40-41, 44,
54, 64, 75, 78-79, 81, 84, 96-97, 102, 106,
118-20, 121, 123-24, 127, 133-34, 136
Bağdat 2-3, 50, 126
Bahreyn 6
Balkanlaşma 37
barış 12, 19, 21, 28, 34, 54, 56, 59, 68, 106, 112,
117-19, 121
Basra 1-3, 31-32, 77
baş tanrı 77
Benyamin 43
borç iptali 9-11, 37, 78
Borsippa 3, 46, 118
bronz 11, 15-16, 20, 50, 57
Burnaburiaş 125, 127
Burunda 53
Büyük İskender 130
- çiviyazısı 3, 41, 77, 95, 126, 137
- Dada 73
Dagan 72
Damik-ilişu 32
Der 47
Dicle 3-6, 8, 15, 25, 27, 29, 32, 40-41, 44, 48, 50-
51, 53-54, 59
Dilbat 12, 118
Dilmun Adası 6
dini tören 11-12
Diniktum 28, 49
diplomasi 47, 58, 76
Diyala 3, 16, 40, 44, 50
- Ekallatum 4-5, 7, 9, 25, 27-28, 35, 53-57, 59, 72-
73
Elam 4, 15-21, 23, 25-29, 31-35, 37, 39-40, 44-
45, 47, 49-51, 53, 55-57, 65-68, 70-72, 75-
76, 95, 108-09, 111-14, 120, 124, 136

- Enlil 37, 78-79, 118
 Eridu 80, 118
 Erra 78
 Eşnunna 3-4, 6-9, 16-20, 25-29, 37- 51, 53-55, 59, 64, 67-68, 70-72, 74-76, 78, 104, 112, 118, 133
 Eugalgal 97
 Fars 15
 ferman 10-11, 37
 fetih 32, 40, 51, 73-76, 83, 90, 106, 113, 119, 121, 128, 138
 Fırat 3-6, 24, 41-42, 44, 54, 63-66, 75, 77, 80-81, 124, 132
 Filistin 16
 Girsu 118
 Guti 29, 49, 120
 güç dengesi 33, 39, 65
 güç siyaseti 27
 Habur 5, 64
 Hadni Addu 64
 Hammurabi (Kurda Kralı) 49
 Hanat 73
 Harbu 7, 68
 Hiritum 26
 Hit 65-70, 110
 Hurri 3
 Irak 4, 132, 136
 İbal-pi-El (Eşnunna Kralı) 9, 17, 41-45, 64
 İbal-pi-El (Mari generali) 22, 24, 26-27, 34, 38, 108-09, 111
 İda-Maras 19, 70
 ideoloji 10, 79, 81, 117
 iktidar 3-6, 9, 12, 31-32, 37, 41, 51, 53-55, 59, 64, 65, 68, 75, 106, 115, 117, 119, 121, 123, 132, 134-36
 ilhak 31-32, 37, 50-51, 118
 İltani 60-61
 İnanna 11-12, 75, 118
 İran 1, 3-4, 15, 40, 127, 132
 İsin 3, 31-32, 34, 80, 118, 132
 İssur-Sin 73
 İşar-Lim 26, 56
 İşkur-mansum 17
 İşme-Dagan 5-7, 9, 25, 35, 41-42, 49, 54-59, 72, 115
 İştâr 36, 75, 122
 İştaran 47
 İttifak 16-17, 21, 32, 39, 41-43, 46-47, 63, 67-69, 71-72
 iyi çoban 79-80, 94, 122
 Johnson, Lyndon 129
 kabile 2, 17, 21-23, 33, 35-36, 43, 64, 108-09
 Kabra 8
 Kakkarakukku 46, 73
 Kakkulatun 27
 Kakmum 53
 kanal 12, 26, 69, 80, 85, 87-88, 135
 Karana 73
 Kar-Şamaş 81
 Katna 9, 35, 43, 70
 Kattara 60, 111
 Kavalhum 59
 Kazallu 113-14
 Kenan 35, 108-09
 Kibsi-Addu 36
 Kiş 3, 118-19
 Kitabı Mukaddes 126-28
 Kudur-Mabuk 31
 Kudu-zuluş 17
 Kunnam 19, 25
 kuşatma 18-20, 25-26, 34-35, 39, 47, 49, 57-58, 72, 111
 Kutha 78, 118
 kutsal silah 86
 Lagaş 84, 118
 Larsa 3, 9, 11-12, 17-18, 21-22, 25, 28-29, 31-37, 39, 45-49, 51, 57-58, 64, 71, 75-78, 80, 82-83, 88-90, 93, 104, 110-11, 118-19, 125, 131, 134, 137
 Layard, Henry 126
 Lincoln, Abraham 129
 Louvre dikilitaşı 95, 106, 136
 Lu-Nanna 131-32
 Lykurgos 128
 Malgium 28-29, 34-35, 47, 49, 72, 75
 Mana 101, 104
 Mankisum 6, 17, 25-27, 44, 50, 108
 Marduk 33-34, 56, 78, 97, 117-18, 120-21
 Marhaşi 29
 Mari 5-6, 9, 12, 16-29, 33-35, 38-39, 41-50, 54-55, 58-60, 63-69, 71-76, 78, 82, 100, 107-10, 112-13, 115, 118-19, 132-35

- Maşkan-şapir 18, 31, 34, 118
mekrup 5-7, 19, 21-25, 28, 33, 35, 37, 41-42, 45-48, 55, 58-60, 64, 66, 69, 74, 82-83, 85-90, 93-94, 103-12, 115, 125, 127, 132-37
Menant, Joachim 127
methiye 119-23, 136
Mezopotamya 1-5, 12, 16-21, 25, 27, 31-32, 39-41, 43-45, 47-48, 50-51, 53-55, 59, 63-65, 70, 74-76, 80, 95, 117, 124, 126-27, 132, 134, 136
Musa (peygamber) 127-28
muşkenum 101
Mut- Aşkur 57
Mutiabal 113-14
Mutu-Hakdum 73
Mutu-numaha 107
mühür 45, 79, 86
müttefik 5-7, 19, 21, 33-34, 42-43, 48-49, 53, 55, 57-59, 63, 67-68, 70-72, 74, 111, 132
Nabonidus 125
Nabum-malik 21
Namsum 25-26
Nanaya 123
Napolyon Kanunları 95, 102
Naram-Sin 124
Navar 49
nehir sınava 66, 104
Ninazu 75
Ninova 75, 118
Nintu 97
Ninurta-kudurri-usur 125
Nippur 34, 78-80, 118
okul 123-24
övgü 67, 117, 121-22
panteon 77, 79, 118
Rapikum 6, 68, 81, 90
rapor 21-22, 24, 26-27, 33-35, 43, 68, 73, 86, 108, 111, 132, 134
Razama 19-20, 27
Re'um-El 60
Rim-Addu 56, 73
Rim-Sin 3, 9, 18, 25, 28-29, 31-37, 64, 82, 84, 104, 122
Roma 126
rüşvet 48, 55, 72, 89
saltanat 1, 4, 9-13, 32, 40, 43, 61, 75-76, 78-81, 91, 96, 102, 106, 122, 125, 135-36
Sami 78
Samsuiluna 37, 51, 61, 102, 107, 115, 137
Sapiratum 73
saray 1, 5-6, 9-10, 15, 17-18, 20, 23, 33, 37, 41, 43-45, 47, 50, 54-56, 63-65, 67, 72
sefer 3-6, 8-9, 16, 18, 22, 25-28, 32, 34, 38, 41, 50-51, 57, 69, 72-73
Silli-Sin 28, 45-51, 71-72
Sim'alite 33, 64
Simti-hulluriş 25
Sin-bel-aplim 18, 23, 112
Sin-iddinam 82-83, 86-91
Sin-magir 85
Sin-muballit 1-3, 20, 32, 34
Sin-muşallim 85
Sin-muştal 88
Sippar 3, 12, 26, 49, 51, 67, 77-79, 81, 87, 95, 103, 106, 118-19, 123-24, 135-36
Sive-palar-huppak 15-17, 20-21
siyasi yapı 15, 31, 37
Sparta 128
stratejik konum 64
Subartu 29, 49, 53, 55, 58, 61, 108, 120
Suhu 36, 124
sukkal 15, 18-20, 25, 27-29, 32, 37, 44, 55-56, 67-68
sukkalmah 15-16, 19
Sulum 24
Sumuditana 65, 82, 107
Sumu-Yaman 5
Suriye 3-4, 16, 19, 24-25, 35, 42-43, 54, 63-64, 70, 78, 132
Susa 4, 15, 17, 40, 47, 95, 114, 124, 127, 136
Suta 35-36
Sümer 2, 12, 29, 78-80, 118
Sümerce 3, 77, 119, 123
Şa-bassi 26-27
Şamaş 12, 20-21, 33-34, 77, 88, 95, 118, 125, 130, 135
Şamaş-hazir 82-87, 89, 91
Şamaş-reşa-usur 124
Şamşi-Adad 4-9, 16, 19, 25, 31-32, 41-42, 54-55, 61, 64, 68
Şarriya 19
Şarrum-andulli 22
şehir devleti 1-2, 37, 40

- Şehna 5
 şekel 23-24, 36, 48, 93
 Şeplarpak 17
 Şep-Sin 88
 Şibtu 72
 Şitulim 48
 Şubat-Enlil 5, 19, 25, 61
 Şutruk-Nahunte 95, 124, 136
- Tab-eli-matim 23, 112
 tablet 3, 6-7, 18, 26, 36, 44, 46, 66-67, 69, 73-74, 77, 84-85, 87, 89, 91, 98, 106-08, 121, 123-25, 134-36
 tapınak 1, 11-12, 15, 37, 44, 55-56, 75, 81, 88, 96, 101, 118, 125
 tarım 1, 49, 54, 64, 80, 82, 84-85, 91, 100, 102, 136
 Tell Muhammed 126
 teritoryal devlet 38
 Terka 64
 ticaret 4, 15-16, 63, 136
 Tişpak 41-42, 75
 Tunamissah 124
 Turukkum 53, 57, 59
 Tutub 51
 Tutul 70, 72, 75, 118
 tüccar 25, 88, 92-93, 132
 Türkiye 1,5, 53
- Ubarum 91-92
 Udanum 35
 Ugarit 16
 uluslararası ilişkiler 15, 29, 32, 50, 63, 107
 Upi 6, 25, 32
- Ur 2,3, 37, 118
 Uraş 12
 Uruk 3, 32, 75, 80, 118
- Varad-Sin 31
 vardum 101
 vassal 5, 64, 75
 vergi 9-10, 37, 82, 84-85
- Yabliya 7, 68-69
 Yahdun-Lim 5, 21, 42, 64
 Yakkim-Addu 108-09, 111
 Yamhad 7, 9, 24-25, 42-43, 54, 64, 69-70, 74-75, 112
 Yamutbal 31, 34-35, 37, 82, 87, 90
 Yarim-Addu 18, 46, 48, 112-13
 Yarim-Lim 9, 43, 69
 Yasmah-Addu 5-7, 9, 54, 64
 yazıt 8-9, 11-12, 37, 45, 80-81, 95-96, 102, 106, 114, 119, 121-22, 124-27, 130-35
 yıl-adı 11, 32, 37, 50, 115, 135
 Yukarı Mezopotamya Krallığı 4-7, 16, 31, 41, 43, 55, 64
 Yumhammu 69
 Zabalam 11,12, 37, 118,
 Zagros Dağları 3-4, 7, 15-16, 19, 25, 40-41, 43, 50, 53-54, 59
 Zalmakum 24-25, 53, 70
 Zap 8
 Zaziya 43, 57, 59
 Zimri- Addu 22, 26-27, 34-35, 112
 Zimri-Lim 9, 16-25, 27-29, 33-35, 38-39, 41-49, 55-56, 58-60, 63-74, 76, 107-13, 132, 134

Hammurabi (saltanatı M.Ö. 1792-1750), günümüzde en az gelişmiş bölgelerden biri olarak görülse de bir zamanlar dünyanın en ileri toplumlarına ev sahipliği yapan Mezopotamya'nın gelmiş geçmiş en büyük şahsiyetlerinden biridir.

Güçlü Elam'ın uzaktan gözetimi altında birbiriyle sürekli çekişen irili ufaklı onlarca Mezopotamya şehir devletinden biri olan Babil'in kralı olduktan sonra uzun bir süre kendisi de bu iktidar savaşı içinde yer almıştır. Ancak zamanla idareci olarak sergilediği adil yönetim, diplomat olarak izlediği akıllı strateji ve savaşçı olarak gösterdiği başarıların etkisiyle Basra Körfezi'nden kuzeye doğru Mezopotamya'nın büyük bir kısmını ele geçirip tek devlet çatısı altında birleştirmiş, böylece bölgesinde şehir devletinden teritoryal devlete geçişin öncüsü olmuştur.

Fakat onu bugünlere taşıyan asıl başarısı savaşçılığı değil, yaklaşık 300 yasadan oluşan ve kendisinden önce kanun derlemeleri yapan hükümdarlardan farklı olarak ülkesinin çeşitli yerlerine diktirdiği dikilitaşlarla kamuya ilan ettiği Hammurabi Kanunlarıdır. Kanunlarının temel mantığının çoktandır terk edilmiş olan "göze göz, dişe diş" yaklaşımı olması, onun kendini adil bir kral olarak görmesini ve adaleti hükümdarlığının asli unsurlarından biri olarak kabul etmesini engellemektedir. Hammurabi'nin aynı zamanda bu algıyı halkına ve sonraki nesillere başarıyla aktardığı da ortadadır.

Gerek bu açıdan, gerekse eldeki bilgi ve malzeme açısından Hammurabi, yazarın sözleriyle, belki de biyografisi yazılabilecek ilk insanoğludur.

KDV dahil fiyatı
16 TL